

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

TOMUS XIV.

SZEGED

1976

Szerkeszti:
CSUKÁS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:
NACSÁDY JÓZSEF

B 78503 :

Kiadja:
A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA

CSUKÁS ISTVÁN

VAJANSKY MŰVEINEK MAGYAR VILÁGA

Írói dicsőség szertefoszlására, egy életmű értékének meglepően gyors devalválódására aligha találni szemléltetőbb példát, mint a Vajanskýé. Svetožár Hurban Vajanský - a szlovák nemzeti mozgalom és az 1848-49-es felkelés egyik vezérének, Jozef Miloslav Hurban-nak a fia - a múlt század hetvenes éveinek végétől mintegy három évtizeden át a elismert irodalmi tekintély volt a szlovákoknál. Hosszu ideig az ő versei, novellái, rövidebb - terjedelmesebb regényei jelentették a szlovák értelmiség és kispolgárság számára az anyanyelvi irodalmat. Hviezdoslav mellett ő volt a századvég és a századforduló legnagyobb szlovák írója és volt idő, mikor népszerűsége, tekintélye felülmulat Hviezdoslavét is. A hazai szlovák sajtó, a szláv nyelvű kritika - főként a cseh - a tisztelet és dicséret hangján szólt róla. Amikor 1892-ben egy évi államfogházra ítelték, tucatjával jelentek meg írói nagyságát méltató s meghurcoltatása ellen tiltakozó sajtóközlemények a cseh, lengyel, délszláv, orosz és nyugati lapokban.

Írói dicsősége akkor kezdett hanyatlani, amikor a Prágában tanuló ifjú szlovákok - a Masaryk-i eszmék neveltjei - éleshangu bírálatban marasztalták el mint író és politikust. Az alkotó erő csökkenése mellett ez a rendkívül fájdalmas kritika a magyarázata annak, hogy a pamfletnek minősített Kotlin c. regény (1901) után Vajanský nagyobb lélegzetű alkotásra nem vállalkozott többé.

1916-ban bekövetkezett halála után munkásságának elemzése, írói rangjának meghatározása már jórészt a prágai hlaszista irányzat szellemében folytatódott. A szlovák irodalomtudomány a két világháború között, még inkább a

felszabadulás után nem egyszer megkérdőjelezte regényírói képességeit, szépprózáját sikertelen romantikus kísérletnek, regényalakjait papirfiguráknak minősítette. Az írónak pedig szemére hányta szüklátóköri nacionalizmusát, világnézeti és politikai konzervativizmusát. A bíráló rámutatott arra, hogy a szlovák valóság ismeretének hiánya, a paraszti és a munkástömegektől való elzárkózás eleve lehetetlenné tette Vajanský számára a korszerű széppróza művelését. Hagyatékából lírájának egyes darabjait, irodalmi kritikáit tekintik maradandó értéknek. No meg bátor, rendületlen harcát, amelyet népe jogaiért vívott.

Életművének átértékelése azonban semmit sem változtat azon a tényen, hogy Vajanský a múlt század utolsó harmadában rendkívüli hatást gyakorolt a szlovák értelmiség gondolkodására, szemléletének alakulására. Az újságot és szépirodalmat olvasó szlovák középrétegek tulnyomórészt olyannak látták a dualista korszak politikáját, olyannak ismerték meg a magyarságot, amilyennek Vajanský írásai mutatták. Ezért nem érdektelen számunkra, hogy milyen képet rajzoltak rólunk ezek az írások.

Vajanský és a magyarság viszonyát, helyesebben: a szlovák író magyarságszemléletét irodalomtudományunk egyértelműen negatívnak szokta feltüntetni. Nem is alaptalanul, hiszen kora magyar világáról, a politikai, a gazdasági, a kulturális élet jelenségeiről csak elutasítóan, csak elfogult hangon tudott nyilatkozni. Sajtóperei, indulatoktól feszülő versei, szenvedélyesen csatázó újságcikkei s nem utolsósorban sarkítottan tendenciózus regényei olyan ellenfélnek mutatják, aki a megszállottak hitével hirdette a maga igazát s ez igazság tudatában hozta meg a halálos ítéletet - ridegen szigorú, kérlelhetetlen bíróként - a régi Magyarország felett.

Bizonyára ez a megtörhetetlen, szinte hivatásként vállalt, kemény ellenzékiesség is magyarázza, hogy Vajanskýnak a korabeli Magyarországról s a magyarságról vallott

nézeteit ez ideig nálunk nem tette senki tüzetesebb vizsgálat tárgyává. A szlovákoknál is csak Andrej Mráz 1926-ban megjelent monográfiája ad áttekintést arról, hogyan vélekedett Vajanský a különböző nemzetekről, köztük a magyarságról is. Ez azonban csak sommás összefoglalása az író magyarellenes álláspontjának. A probléma részletes vizsgálata, különösen a Národní noviny-ban közölt politikai cikkek, a magyar sajtóval polemizáló írások átnézése olyan eredményre vezet, amely némileg módosítja ezt a magyarellenességben megmerevedett Vajanský-képet. Ez a tanulmány ilyen vizsgálódás alapján tesz kísérletet a differenciáltabb szemlélet körvonalazására, összetevőinek, alkotó-elemeinek rendszerezésére.

I.

1. Vajanský¹ magatartását kora magyar világával szemben az a küzdelem határozta meg, amelyet a szlovákság nemzeti elismertetéséért és az asszimiláció elhárításáért folytatott. Életcélul tűzte ki annak az eszmei örökségnek az ápolását, amelyet a 19. század negyvenes éveiben lezajlott nyelvi harc és a Štúr és Hurban által vezetett nemzeti mozgalom hagyott az utódokra.

Erre - mint a nemzeti hősként tisztelt Hurban fiát - a családi hagyomány is kötelezte.

A magyar - szlovák ellentétek elmélyülésének fő okát abban látta, hogy a szlovák nemzeti érzés terjedése elé akadályokat gördített a türelmetlen magyarosítás, a "magyaromán őrjöngés, amely egyszerre akarta elnyelni a nem magyar nemzetiségeket."¹ A 48-as mozgalmakban Vajanský véleménye szerint a "magyarizmus" jelszavával egy politikai "kotéria" tört hatalomra, amelynek élén Kossuth állt, s amelynek tagjai közt helyet kaptak "az összes nemzetek kalandorai."² Politikájuk lényegét fejezték ki Kossuth sza-

vai a nemzeti egyenjogúságot követelő délszláv küldöttség előtt, amikor kijelentette, hogy "magyar földön hivatalosan csak egy nemzet létezik, a magyar."³ A nemzetiségi törekvések ellen alkalmazott kormányintézkedések végül bebizonyították, hogy "a liberalizmusról, a szabadságról elhangzott összes márciusi és március előtti szónoklatok Európa divatáruházából kölcsönzött cifra rongyok voltak, amelyekbe a meztelen, önző, ragadozó és zsarnoki magyarizmus burkolózott, a ruhátlan mór frakkot öltött és el akarta hitetni a világgal, hogy civilizáltan felöltözött svihák."⁴

Vajanský nem tagadta, hogy a 48-as idők - a nemzeti törekvések hangsúlyozása mellett - történelmi változásokat ígértek a polgári szabadságjogok kiterjesztésében. Sőt a lipítségmikulósi nyilatkozatra utalva bizonyítja, hogy a szlovákság lelkesen üdvözölte a haladó eszméket. De ez utóbbiakért nem hajlandó feláldozni a nemzeti érdekeket, amint azt szerinte Kossuth követelte a nemzetiségektől. Éppen megfordítva: szabadság és nemzetiség alternatíváját Vajanský is - mint a másik oldalon Jókai - a nemzetiség javára döntötte el, ez utóbbi volt számára is a legfőbb érték, "a politikai idol". Erre figyelmeztetnek a Štefan Moyzes életrajzában leírt szavak: "A nemzetiség elvesztése milliószor fájdalmasabb, mint a polgári szabadságé. Az elvesztett polgári szabadságot visszaadhatja egy szerencsés pillanat, egy Bastille lerombolása, de az elvesztett nemzetiséget sem hősiesség, sem áldozat, sem tengernyi vér nem hozza vissza."⁵ Márpedig a szlovákságot - Vajanský szavaival élve - "a Kossuth-i terrorizmus" nemzeti létében fenyegette és ez a forrása a 48-as idők tragikus konfliktusainak. Erre utal Vajanský keserű hangú epigrammja is, amelynek a címe 1848: "Všetkým svitla razom jasná zora rannia /precitli sme i my z hlbokého spania! / Hor'sa ľud môj sladký, sotri slzu s lica! A čo prišlo? Šibenica!" (Mindnyájunknak egyszerre virradt fel a ragyogó hajnal, mi is fölébredtünk a mély álomból. Föl, én

édes népem, töröld le a könnyet! És mi következett? Akasztófa.)

2. Ha a 48-as idők ellentéteinek forrását a nemzeti jogok megtagadásában látta, ugyanez ok miatt tartja alapjában elhibázottnak a dualista magyar rendszert. Lesújtóan nyilatkozik "a politikai nemzetiség, a politikai nemzet átkozott elméletéről", amely "hazug paradoxonként" került át a gyakorlatba, s amely nem jelent mást, mint egyetlen faj kultuszát és a többi nemzet elnyomását."⁶ A 67-es országot olyan házhoz hasonlítja, amely rossz tervek szerint épült, s minden fogyatékosága a hibás alapozásból következik, ezért össze kell omlania. A század végén írott egyik vezércikkében így foglalja össze a dualizmus évtizedeinek tanulságait: "Fölösleges a sorsot hibáztatni, hiábavaló a kétségbeesés. A magyar éra kezdetétől fogva országunkban, amely egyébként kedves és drága nekünk, nincs okunk panaszkodni a történelmi-politikai folyamat logikátlansága miatt. Az egész dolog már eredetileg hamis, a konkrét tényeknek ellentmondó alapon indult és így csak logikus, hogy az építmény rosszul tervezett, statikailag elhibázott, az oszlopok ferdén állnak, a boltozatok megroskadtak. Az összes értelmes építészek, Széchenyi István gróftól kezdve egészen Mocsáry Lajosig megbuktak a pályázaton, a díjakat és a megbízatást olyanok kapták - Andrássy Gyula gróftól Wekerle Sándorig - akik vállalták a hamis tervek szerinti építést."⁷

Vajanský a dualista államrend legfőbb jellemzőjének a "magyarizmust", vagyis a magyar nacionalizmus tulzásait, mindenekelőtt az erőszakos magyarosítást tartotta. E politika hűséges kiszolgálói a "magyaronok", a renegátok, a különböző rendű és rangú asszimilánsok, akik ugyan kisebbbbségben voltak a szlovák nemzeti érzületű tömegekkel

szemben, hatalmuk mégis nagy volt, mert mögöttük állt a "közigazgatás, a pénzügyi, az iskolai és az egyházi szervek, sőt a központi kormány a maga hatalmas eszközeivel."⁸ A renegátság, a magyarónok problémája egész életén át foglalkoztatta Vajanskýt. Regényben, elbeszélésben, versben és újságcikkben küzd a szlovák nemzeti betegségnek tartott jelenség ellen. Sürgeti a renegátság történeti, tudományos vizsgálatát, okainak feltárását. A 80-as évek végén cikksorozatban fejti ki véleményét az elfajzásról, a nemzet testében pusztító "galandféregről". Okai közt a butaságot, az erkölcsi romlottságot, a divatot, a sznobizmust említi.⁹ Egy másik írásában az anyagi előnyöket, "a piszkos zsákmányt és a könnyű megélhetést" is ide sorolja. Egyébként ha renegátokról beszél, nemcsak a szlováksághoz hűtlenné vált állampolgárokról gondol. Számos cikke és a szegedi fogságról írott naplója tanúsítja, hogy a dualista államapparátus alkalmazottainak, az újságíróknak, íróknak és kulturális munkásoknak, a különböző szintű vezetőrétegeknek tulnyomó részét asszimilánsnak tekintti, olyan elemeknek, akik a karrier érdekében, anyagi és társadalmi előnyökért nemcsak hűséges végrehajtói, hanem lelkes telteljesítői is a magyar nacionalizmus programjának.

Gyűlölete - érthetően - elsősorban azok ellen irányul, akik a szlovák nemzeti ügynek fordítottak hátat. Ezek ki-pellengérezésében, emberi hitványságuk leleplezésében fáradhatatlan. A Lalia c. elbeszélésben az elfajzott Masloň szolgabíróról írja, hogy Masloň "élő hazugság", politikai és nemzeti hitvallása hazugság, mert Vrbovéről származik és magyar akar lenni. Az urat játssza, pedig a "legközségesebb példája a falusi sviháknak"; főuri ruhában jár, de teljesen az uzsorás karmai közt van; "egészségesnek látszik, de belül rothadt", műveltnek akarja mutatni magát, de belül olyan, mint a férges dió; "négy nyelven akar beszélni, de igazán egyiket sem tudja", stb.¹⁰ Masloň és a hozzá hasonló renegátok tehát szlovák eredetük megtagadása

által elveszítik minden emberi értéküket. Olyan magyar -
tkp. uri, dzscentri - szokásokat, szemléletet, életmódot
és stílust stb. követnek, majmolnak, amelyek az erköl-
csi züllést, a céltalan életet, a teljes anyagi össze-
omlást, a megsemmisülést hozzák rájuk. Vajanský magyarón
hőseit közös vonásként jellemzi az esztelen költekezés,
a cifrázkodó, léha életmód s a vele járó eladósodás és
a sikasztás, a korrumpálódás. Még a Noszty Feri által
szemléltetett dzscentri magatartásnak is van renegát válto-
zata; azzal a különbséggel, hogy az utóbbi nemzeti jelle-
get is hordoz. A tönkrement renegát Burinský megszökte-
ti az öntudatos és gazdag szlováknak, Kunovičnak a lányát,
s ezzel "hazafias csapást" mér az "áruló" - pánszláv -
házra. A nemzeti jelleget Vajanský azáltal is hangsúlyoz-
za, hogy a lányszöktetés - tulajdonképpen az ugyancsak re-
negát Kálnayka, a züllött életű "uriasszony" közreműködé-
sével megszervezett piszkos akció - tragédiába törkollik,
a "hazafias csapás" megsemmisíti Kunovičot is és leányát
is.¹¹ A renegátság - Vajanský szerint a legfőbb bűn - tönk-
reteszi, lezülleszt, a legtöbb esetben fizikailag is meg-
semmisíti képviselőit (l. Dünngel jegyzőt a Koreň a výhonky-
ban, Lutišičot a Kotlin c. regényben), legfőképpen azonban
mérhetetlen károkat okoz a szlovákságnak, a szlovák nem-
zeti ügynek, sőt az egész országnak is. Mert a különböző
etnikai rétegekből származó, magyarrá vált asszimilánsok
az egynyelvű ország politikájának élharcosai, a nemzeti-
ségek beolvasztásának erőltetésével fokozzák a gyűlöl-
kodást, az elkeseredést, elmélyítik az ellentéteket s elő-
készítik az ország fölbomlását. A hatalom egyre inkább ezek-
nek az elemeknek a kezébe kerül s ezt arra használják fel,
hogy a helyi önkormányzatokat elsorvasztva erős állami
centralizációt építsenek ki, olyan politikai szervezetet,
amely megöli az egyéniséget, és mindent az államnak rendel-
 alá; "államosítja a hazafiságot, a lelkiismeretet", ez vég-

ső soron mindenféle szabadság megsemmisítéséhez vezet. Az erőszakra épülő államban maholnap "több egyenruhás ember futkos majd, mint civil".¹² Az erőszak fokozódását, a hivatalok hatalmaskodását Vajanský válságtünetnek tekinti. A hirtelen világvárossá nőtt Budapest "a magyarság Capuá-ja lett", a 67 után megszerzett előnyök és az anyagi jólét aláásta a "lelki és az erkölcsi erőket", a korábbi jelszavak hazug volta nyilvánvalóvá lett, a lelkesedés lelohadt és nem maradt más, mint "a csupasz erőszak és a hivatali hatalom".¹³ Más szóval: "harc az értelem, a természet, az emberi érzés ellen", ez pedig mindig körtünet.

3. Ujságírói, politikai tevékenysége során Vajanský lépten-nyomon találkozott az erőszak és a hatalom szerveivel. A rosszindulatu gáncsoskodás, a közigazgatási szervek részéről tapasztalt zaklatás, sőt üldöztetés hosszú időn át megkeserítette az életét ugyannyira, hogy művei nagy részének élményanyagául szolgált. A Koreň a výhonky c. regényben bemutatott Rohov a városi közigazgatás hibáinak gyűjtőhelye. Az alkotmányos időszakban jelentősen romlott a helyzet a szlovákoknál: "Az új, alkotmányos éra megtönte a várost hivatalnokokkal, naplopókkal, olyan szolgálhaddal, amelynek az a feladata, hogy az egyszerű dolgozó emberek után szimatoljon."¹⁴ A város vezetése korrupt elemek kezébe került, amelyek elsikkasztják a bevételek nagy részét, és a legfőbb gondjuk az elszámolással való ügyeskedés. A felesleges utazgatások, a magas napidíjak, a pazarló gazdálkodás: egek harmincadjára juttatja a város vagyonát. "De azért az új, alkotmányos, állami hazafiság Rohovban minden kétségen felül állott", ez volt a biztosíték arra, nehogy valamelyik miniszter fellépjen a korrupció ellen. A városi ellenzék? Vele szemben ott volt a biztos, erős fegyver: a pánszlávizmus. A város így módon az "állameszme bástyája" volt a pánszlávokkal szemben.¹⁵

Nem volt más a helyzet a járási, a megyei apparátusban sem. Erről vallott véleményét Vajanský a Kotlin c.

regényben tárja fel a legteljesebben. A regény cselekménye a múlt század 90-es éveiben játszódik. Büky főispán kezdeményezésére megyeszerte támadást indítanak a szlovák nemzeti mozgalom hívei, a "pánszlávok" ellen és a "magyar hazafiság" terjesztése céljából. A "magyarizmus" vezérkara besugók, spiclik segítségével tájékozik a szlovákok tervei felől. Csendőrökkel szétkergetik a volt Hurbán-katona temetésén összegyűlt embereket, botrányba fullasztják a kotlini szlovák kulturális egyletben rendezett hangversenyt, beveretik Hlavan ügyvéd és más szlovákok ablakait, Surinský plébános temetésén a gyászoló tömeg közé lövetnek stb. Minden összetűzés után börtönbe záratnak, perbe fognak egy csomó szlovákot. Vajanský úgy mutatja be az eseményeket, hogy a szlovákság élet-halálharcot vív az önkényeskedő, ostoba, rosszindulatu magyar hatalommal, amelynek képviselői gátlástalan, hitvány emberek, korlátolt, nagyhangu, züllött "hazafiak".

Igaz, hogy Vajanský regényalakjai romantikusan elrajzolt, tulságosan jó és tiszta - tehát szlovák - vagy tulságosan gonosz - tehát magyar és renegát - papirfigurák, olyan idealizált lények vagy azok fantom-ellentétei, amelyeket a korabeli szlovák kisvárosok aligha termettek. Ezért irta joggal a Kotlin-ról a magyar kritika, hogy "a legtöbb szereplő csak egy-egy testet öltött vezércikk, hogy szóval vagy tettel elmondja azt, amit a szerző lapjában megírni nem mert".¹⁶ Vagyis a szerző tapasztalatait s ezek alapján vallott véleményét olvashatjuk ki e szereplők szavaiból és tetteiből, tehát azt, hogy milyennek látta Vajanský a korabeli magyar világot és annak képviselőit - függetlenül attól, hogy álláspontját milyen művészi színvonalon sikerült ábrázolnia.

A kotlini magyar tábor vezére Büky Dezső főispán "homo novus, novissimus", az új éra kreaturája, "a modernizált Magyarország új oszlopainak valódi tipusa". Kivülről jött, nem a megye szülötte, ezért a megyei nemesek kezdetben tiltakoztak kinevezése ellen. Kikutatták családi körül-

ményeit, elhíresztelték róla, hogy nagyapja zsidó sakter volt Csongrádon, bár - teszi hozzá Vajanský - "a liberalizmus és a magyarizmus" korában ez előnynek számított. A kezdeti bizalmatlanság azonban hirtelen megszűnt, amikor híre terjedt Büky érdemeinek, hogy "X megyében már mint jegyző a pánszlávizmus hidrájának a fejére lépett, s azt eltaposta, Y városban az utolsó szálig kiirtotta a hazaárulás gazonövényét, ő Grünwald és Radvánsky hű tanítványa".¹⁷ Vajanský Büky főispán gondolkodásmódjára, magatartására, tetteire, érvelési módszerére vetíti rá azokat a vonásokat, amelyeket a múlt századvég magyar közigazgatására jellemzőnek tart. Bükyt a szlovákellenes megyei akcióra egyéni érdeke, a karrierje készteti, másrészt a felülről kapott ösztönzés arra, hogy példát statuáljon. Az író által a Büky szájába adott érvek, a nemzetiségi mozgalmat kárhoz-tató megjegyzések a korabeli politikai fórumokon, a kormánytámogató sajtóban nap, mint nap elhangzottak. Ilyenek: "az egynyelvű nemzeti állam konszolidálása a legfőbb iratlan törvénnyé lett az összes írott törvények felett", ez ellen ágálni "csak néhány pánszláv mer...a legalsóbb társadalmi rétegekből". Ha nem is szó szerint, de ugyanezt olvashatjuk a századvég kormányssajtójában, nem egyszer magának Jókainak az egyébként nemzetiségi egyetértést hirdető írásaiban: "már meghódítottuk a művelt, gazdag városokat, a hazát szolgálja a hazafias zsidóság, nyelvileg konszolidálódik minden, felülről kezdve, sőt maga a trón, az udvar is - itt pedig néhány elmaradott, tehetségtelen diák, néhány pap és tanító utját akarja állni a folyamatnak".¹⁸ Vajanský az ellenfél érveit, nyelvi fordulatait ügyesen aknázza ki a maga szatirikus hangvétellő, gyakran szellemsen gúnyolódó írásaiban. Büky beszéde - amelyben az a pánszlávellenes akciót indokolja -, tele van frázisokkal, üresen kongó "hazafias" szólamokkal: "Mi nem engedhetjük meg, hogy dicső, a hazafiságban feddhetetlen megyénk a hazafiatlanság undorító hírébe keveredjék". Képmutatón elhárítja magáról az önkényeskedés, a törvénytelen hatalomgyakor-

lás gyanuját. Nem állami hivatalnokként, hanem mint hazafias érzésű állampolgár szervezi a társadalom erőit a pánszlávizmus ellen, mert "nem várhatunk mindent az államtól, mert az nincs mindenütt jelen, de igenis a társadalom, az mindenütt jelen van."¹⁹ Ez utóbbi érvelés gyakran feltűnt azokban a magyar sajtóközleményekben, amelyek a múlt század 80-as éveiben a magyarosítás céljaira megalakított külföldi művelődési egyesületek feladatait és módszereit népszerűsítették.

Érdekes, hogy Vajansky - bármennyire gyűlöli is a renegátokat -, gyakran utal az elfajzottakban is meglevő valamiféle lelki jóságra mint szlovák faji sajátosságra. Kotlin megye második ember, Strakonický alispán is ilyen ember: "Lélekben nem volt rossz, sőt tudott nagylelkű lenni, ha csak a politika meg nem tiltotta a nagylelkűséget"... "vagyonos, önálló, nem lopott, nem lehetett megvesztegetni, nem tette tönkre az embereket, ha csak nem követelte meg a rájuk leselkedő végzet, a szerencsétlen és korlátoeltságig kegyetlen magyarkodás fixa ideája." Erkölcsei értékének azonban itt volt a határa. Mert egyébként támogattott és védelmezett egy csomó semmirekellőt, olyanokat, akik a szlovák ügynek ártani tudtak, akik kárt okozhattak a szlovák községeknek, városoknak vagy az egyházaknak. Strakonický a megye ingyenélőiből testőrséget szervezett magának, emelynek vezetőivé mindenre kész őröket tette meg. "A renegát fanatizmus vezette", magyarul gyengén beszélt - Tallérossy Zebulon testvére - de "fanatikus ultramagyar volt."²⁰ De ilyennek látja és láttatja Vajansky a megyei vezérkar minden tagját, a szolgabírókat, köztük Kallivoday Akost, aki egyben a megyei lap szerkesztője, s aki a bizalmas tanácskozáson így fejezi be felszólalását: "Kivánom magunknak, a hazának, a nemzetnek, s a legelső magyar embernek, a királynak, hogy három év múlva Kotlin megyében egyetlen szájból se hangozzék az idegen szó, ellenben a zamatos magyar nyelv hatoljon be az utolsó kunyhóba is."²¹ A bizalmi emberek közé tartozik dr. Kraus fi-

zikus (orvos) is, aki "többet politizált, mint gyógyított", ákitől sokan féltek, mert titkos kapcsolatai voltak Pesttel, néha napokra eltűnt, máskor meg olyan emberek látogatták, akiket a megyében senki sem ismert. Legfőbb foglalkozásának a szlovák nép üldözését tekintette.

A "magyarizmus" közigazgatásának legalsó fokán a falusi jegyző foglalt helyet. Vajanský egyik öntudatos szlovák regényalakja, Ján Greguš, otthagyta a jegyzői pályát, mert megundorodott mindattól, amit tőle követeltek. Így foglalja össze véleményét: "a jegyző - mindenki szolgája, áldozati bárány, teherhordó öszvér...hivatalból kötelessége az aljasság, parancsolnak neki az erény, a becsületesség és a meggyőződés dolgában...ráparancsolnak, hogy voksokat szerezzen, hogy kémkedjen a pap után, hogy feljelentéseket tegyen, hogy védje a züllött kiskirályok személyes érdekeit, mint az emberek ellen jól idomított buldog".²²

Ez a közigazgatási apparátus bizton támaszkodhatott célkitűzéseiben a "hazafias társadalomra", amelynek Vajanský által számbavett rétegei a következők: "a vidéki polgárság, a mindenre kapható jegyzők csapata, a részeges falusi bírók, a nagyszámu "végzett" hétszilvafás birtokos nemes, a szavazatokat szállító közepesen módos rétegek, ezen kívül, részben ezek felett: az erős, nagyrészt vagyonos, jelentős részben gazdag, évről-évre gyarapodó és növekvő számu zsidóság, az új nemesség, az új dzsentri kasztja."²³

Ha a magyarosító politika megyei és helyi végrehajtói ilyen emberekből rekrutálódnak, milyen lehet maga ez a politika a mindennapi gyakorlatban? Milyen tapasztalatokat szerzett vele kapcsolatban Vajanský, aki évtizedeken át volt szemlélője, szenvedő alanya, s egyben krónikása ennek a politikának? Krónikása olyan értelemben, hogy megragadott minden lehető alkalmat szenvedélytől fűtött,

lesújtó véleményének hangoztatására. A Kotlin c. regényben egyetlen megyére fogja rá mindazt az önkényeskedést, törvénsértést, amelyet tapasztalata szerint az államigazgatási szervek a magyarosítás jelszava alatt elkövettek:

"...a kotlini társadalom ki volt szolgáltatva a számtalan szolgabírói, rendőrségi, igazgatási, pénzügyi zaklatásnak, személyi és vagyoni jellegű kellemetlenségnek. Aki csak megmoccant, akiről a számtalan spicli besugott valamit, elveszítette vendéglői engedélyét, elvették tőle a trafikot, a sóelosztási jogot, megszüntették az árvajáradék folyósítását, fiait katonai behívással fenyegették. Büntetések, birságok, házkutatások...egyszóval nem mult el nap a közigazgatási szervek és a rendőrség tulkapásai nélkül. A kotlini triumviratus: Büký, Kraus, Varečkay fáradhatatlanul és eredményesen dolgozott. Aki este nyugodtan, gyanutlanul feküdt le, nem tudta, reggel nem úgy ébred-e mint vádlott, lázító, hazaáruló vagy legalább is alaposan megbírságolt ember." A triumvirátus mindenekelőtt a csendőrökre támaszkodott, akiknek létszámát végül is annyira megnövelték, mintha a megyében forradalom fenyegetne. Mindenütt csillogtak a szuronyok és integettek a kakastollak a fekete csendőrkalapokon. De a közbiztonság gyenge lábon állott - teszi hozzá az összképhez Vajanský -, a tyuklopások napirendenden voltak.²⁴

Csak a nevek változnak és a színhely, az alapszituáció azonban az ismert recept szerint alakul, a téma is azonos: az államhatalom képviselői az eszközökben nem válogatva igyekeznek összezuzni az öntudatos szlovákok táborát a többi művekben is. A Letiace tiene c. regényben Višňa annak a renegát szolgabírónak a neve, akinek türelmetlenül magyarosító intézkedéseit még a Jablonskýéknál összegyűlt magyarbarát társaság is sokallja és kritikával nézi: "Már nyomasztó ez a szigorú hazafiaskodás. Minden

percben gyűjtés emlékművekre, iskolákra, ösztöndíjakra -, a színdarabot csak magyarul nyitható ki. A színházi előadás: gatyá, fokos, lótolvajok. Sok ez már, sok."²⁵

Vajanský hangja a magyar világ ábrázolásában sohasem szólal meg higgadtan, tárgyilagosan. Epikus műveit is átfűti az indulat, az író gyűlölete az elnyomó rendszer minden megnyilvánulásával szemben. Szubjektívizmusa, szenvedélyesen ostromozó magatartása a mi Tolnai Lajos-unkkal rokonítja. Az ilyen írói alkat természetes vonása, a szatirizáló kedv Vajanskýt is gyakran hatalmába keríti. Főként az ellenfél kisszerűségét bemutató jelenségek ábrázolásában. A magyar politika látszateredményeit, a valóságos helyzetet befolyásolni nem tudó, felszíni, külső sikereit színezi ki előszeretettel. Azokat a szemfényvesztés számába menő intézkedéseket, amelyek az egységes nemzeti állam látszatát akarják kelteni ott, ahol történelmi adottság a többi nemzetéhez tartozó lakosság. Ilyen például a magyarosító törekvések között a helységek utcaneveinek megváltoztatása. Vajanský szerint ez is a "hazafias" blöffölés megnyilvánulása, s természetesen semmi értelme, hiszen az egyszerű szlovák polgárok továbbra is a régi, a szlovák utca neveket használják: "Az utcáknak új neveket adtak... mindegyiket valamelyik magyar kiválóságról nevezték el: csak-hogy utca kevés volt, ezért hát az olyan nagyságnak, mint Eötvös, meg kellett elégednie egy szűk utcácskával, amelyet a magyarosítás előtt Sintér utcának hívtak, Petőfi egy fél-utcát kapott (csak az egyik oldalon volt beépítve alacsony házacskákkal és pedig úgy, hogy az összes budik a Petőfi utca felé voltak fordítva, mert ott folyt a patak.) A két nagyobb utcát Deák és Andrássy foglalta el, a piacteret pedig maga Kossuth Lajos. A piactér a nép nyelvén természetesen továbbra is csak piactér maradt, bármennyire is másként hirdették a piros-fehér-zöldre festett, nagy utcai táblák. A táblán az állt: Kossuth Lajos tér, nagy, szemet

szuró betűkkel. Az ugynevezett Darabos utcát városi határozattal Csaplár utcára keresztelték. Valamiféle irnok-irodalmár ugyanis kihalásztta valahonnan, hogy a Darabos utcában egy télen át lakott egy Csaplár nevű költő, obszitos huszár, akiről senki nem tudott semmit, még a magyar irodalomtörténet sem, amely pedig számba vette az összes versfaragókat, a prédikációk és a magyar nyelvű röpiratok szerzőit... Még a választási program is, ha kinyomtatták, helyet biztosított a szerzőnek a "magyar írók" lexikonában. Csaplár mellett szólt még az is, az irnok-irodalmár állítása szerint, hogy minden versét elégette attól való félelmében, hogy velük olvasóit megbolondítja. Olyan hamisítatlan magyar verseket irt! Már javaslat is hangzott el, hogy a költőnek állítsanak szobrot a Kossuth téren, de semmi féle képmás nem maradt az ünnepeltről. A jómódu város által a szoborra bőkezűen megszavazott pénzösszeget Dünngel kezére bízta, ott aztán gyorsan elolvadt."²⁶

Nyilvánvaló, hogy a gunyolódó hang, a lekezelő modor az itt említett nagyjaink, különösen Petőfi és Eötvös emlékéit is sérti. Petőfire külön is utal az "egy télen át lakott" kifejezés, s kap egy oldalvágást irodalomtudományunk is, jelesül a Szinyei-féle sorozat. De tévednénk, ha a fenti idézetet úgy értelmeznénk, hogy Vajansky az abban említett személyekről kíván lekicsinylő - a valódi értékeket is elutasító - véleményt mondani. Mert a szatira éle nem Petőfi, Eötvös vagy Deák ellen irányul, még csak nem is Kossuth ellen, akivel szemben pedig Vajansky könyörtelesen és ellenséges. Azokat gunyolja itt ki az író, akik a szlovák kisvárosok elmagyarosítását erőltették. Tágabb értelemben: magát a nemzetiség ellenes politikát, amelynek legodaadóbb szolgálói - az író meggyőződése szerint - a renegátok voltak. Azt a politikai irányzatot állítja itt pellengérre, amely a magyar múlt valóságos értékeivel is rablógazdálkodást üzött, s nagyjaink nevét elnyomó, ember-

telen célok érdekében pusztá eszközül használta. fel. Amint hogy a magyarosítás látszateredményeit figurázza ki és a tulbuzgó renegátok csalásait teszi nevetségessé a Koreň a výhonky c. regényben az a jelenet is, amikor Rohov város hirhedt jegyzője, Dünnagel a minisztériumi kiküldött fogadására kivezenyli - még hozzá diszmagyarba öltöztetve - a szlovák polgárokból álló városi tanácsot s ott azokat állítja az első sorba, akik egy kicsit tudnak magyarul - arra az eshetőségre, ha a magasrangu vendég megszólítaná őket.

Vajanský tájékozott, művelt ember volt. Amennyire elfoglaltsága engedte, különbséget is tudott tenni a magyar élet jelenségei között. 1897-ben - a magyarországi nemzetiségpolitika helyzetét és a kilátásokat latolgatva - a következőket írta: "A magyarok elérték politikai hatalmuk apogéumát és azt kihasználják az utolsó cseppig, s a legkisebb tekintettel sincsenek azoknak a magyar embereknek a szavaira és ígéreteire, akik kiharcolták nekik a szabadságot és az államiságot okos és ügyes kompromisszumokkal... tulléptek Deákon, Eötvösön, Telekyn - hátra felé, s eljutottak a szintizsta kosutizmusig (!)... most nemzetiségi tekintetben azt a Kossuth Lajost kopirozzák, amilyen az a legvadabb időkben volt, amikor... egy kézmozdulattal egyszerre eltörölte az összes nem magyar népeket."²⁷ S hogy valóban magát a politikát, annak sovinizsta mohóságát és brutális módszereit kárhoztatta mindenek előtt, azt ugyan ebben az írásában ismételten olvasható szavai bizonyítják: "ami az alapítványokkal, a végrendeletekkel, az emlékművekkel, a könyvtárakkal történik, az kegyeletsértés és vandализmus tisztán politikai érdekből, a pillanatnyi hatalom alapján - ez a magyar sovinizmus specifikuma".²⁸

4. A "magyar sovinizmus specifikuma" nyilvánult meg Vajanský számára a korabeli országgyűlési, választásokon is. A dualizmus korának választási visszaélései irodalmunk szá-

mos alkotásában tükröződnek. Elég, ha Jókai Kiskirályok-jára, Mikszáth ismert írásaira hivatkozunk. De mig ezekben a választási trükkök, az ügyes kortesfogások, a voksokat vadászó eszem-izsom valamiféle bocsánatos bűnnek, mosolyogni való "csiny"-nek tűnnek fel, amit az anekdotikus előadásmód is sugall, addig Vajanský-nál a választási hadjárat leírása komor, tragikus színekben jelenik meg, mert a választás maga a magyar politikai élet egyik szembetűnő vonását mutatja: a nemzeti egyenjogúság durva megsértését, a "pillanatnyi hatalom" tombolását a gyengék felett. Ismeretes, hogy a szlovák nemzeti párt a 80-as évek elejétől a századfordulóig éppen a választási machinációk elleni tiltakozásul vonult passzivitásba, és negligálta az országgyűlési választásokat. Vajanský a passzivitás szükségességét kívánta bizonyítani, s egyben a választási korrupciót akarta leleplezni, amikor Suchá ratolest c. regényének fő konfliktusává a szlovák és a magyar tábor választási összeütközését tette. A választáson Vajanský öntudatos szlovák nemese, Vanovský megbukik, nem tud mandátumhoz jutni, mert a magyar közigazgatás vezetői és a velük egy követ fujó renegátok minden eszközzel a maguk oldalára terelik a választókat: a napokig tartó ivással-evéssel, fenyegetéssel, adóvégrehajtással, birságolással, a hitel felmondásával stb. Vajanský "durva és céltalan orgiának" nevezi a választási csődületet, ahol a leitatott tömegek rekedt orditozása "az éhes farkascorda üvöltésére" emlékeztet. "A kocsmák előtt a tereken és az utcákon fülsiketítő zsi-vaj uralkodik, ... értelem nélküli, esztelen kiabálás, senki nem hallgatja meg a másikat, senki nem válaszol a kérdésekre --- és ezt a durva hangzavart tulharsogják az altisztek éles vezényszavai, a csendőrök által terelt emberek óbégatása, a trombiták és a rosszul hangolt hegedűk visitása... A választók községenként érkeztek, tarka népviselettel megtöltötték az utcákat és a tereket, minden község hozott néhány zászlót. Főképpen Pelmány pártja tar-

kállott a zászlóktól. Ott osztották a falni valót, a zsem-
lét, sültkolbászt, pléhsajkákban a gulyást, ott kínálták
a pálinkát és a bort. Bort a jobb embereknek. A nép tódult
a kocsmákba, folyt a mértéktelen evés-ivás, valamiféle é-
hes nyeldeklés volt ez éhség nélkül és vedelés szomjuság
nélkül. Az utcákon a havat egyre inkább piszkos, sáros ká-
sává taposták. A sáros latyakban némely falusi kortesek
táncoltak, csak úgy fröcskölt körülöttük. Uj és uj sze-
kér sorok hozták az embereket, akiknek hamuszínűvé vált az
arcuk az egész éjszakai ivászatától, táncolástól és óbega-
tástól... Ezekben ugyanis nem bíztak, ezért már a falvak-
ban megvendégelték őket és hajnalban, hogy el ne szökjenek,
bezárták őket a pajtába mint "a legszebb alkotmányos jog"
valódi rabszolgáit. Hogy élni tudjanak "legszebb alkotmá-
nyos jogukkal", ahhoz előbb disznókká kellett őket változ-
tatni, mint Circe tette Odusszeusz társaival a homéroszi
szigeten."²⁹

Ez tehát a választópolgárok diszes felvonulása: szer-
vezett megcsufolása az alkotmányos jogoknak. De amit Va-
janský a választóhelyiségben, a voksolásnál tapasztal, az
sem marad el az előbbi mögött. Itt is napirenden vannak
a választási elnökök, tisztviselők és kortesek régi, el-
nyűtt, de mindig eredményes csinytevései. A szlovák jelölt
hiveit, mint a tizedelésre szánt nyulakat hajszojják ide-
oda a katonák és a csendőrök, az urnánál úgy bánnak velük,
mint valami rablókkal, terrorizálják és megszegyenítik ő-
ket. A kormánypárti szavazókat kétszer is odaterelik az
urnához, a meghaltak helyett is engednek szavazni stb. Egy
idős szlovák szavazót, akiről tudták, hogy a szlovák jelölt
hive, a bizottság részegnek minősített, mert nehezen tud-
ta megnevezni, kire adja szavazatát. S amikor az öreget
kidobták, sőt fogdába kísértették mint részegyet, a korrumpá-
lt, leitatott szlovák választók közömbösen nézték: "A
minden emberi érzéstől és józan észről megfosztott csöcse-
lék nem sajnálta a véréből való öreget. Meghurcolását a

maga győzelmének tartotta, és képes lett volna az értatlant akár megclncselni is... Ez a nép politikai nevelése! Ez a legszebb alkotmányos jog! A jó és lágyszivű népet kannibálok csöcselékévé aljasítja." ³⁰ Az országgyűlési választásokról Vajanský véleményét regényének egyik alakja, az öreg evangélikus lelkész fejezi ki tömören, amikor az "emberiességtől megfosztott csordát, a részeg handabandázást, az emberi lélek prostitucióját, az alkohol és a butítás győzelmét, a könyörtelen erőszak triumfálását" emlegeti.

5. A magyar államhatalom bármiféle ténykedése Vajanský előtt nem jelentkezhett másként, mint az elnyomás, a szlovák nemzethalál képében. Mint újságíró évtizedeken keresztül harcolt népe igazáért, írta szevedélyes cikkeit, amelyek miatt többször sajtópert indítottak ellene. Szerkesztőként állandóan szemmel tartotta a fontosabb központi magyar lapokat, és a Národnie novinyban gyakran polemizált is ezek nemzetiségi vonatkozású cikkeivel. Ismerte a lapkészítés fogásait, kulisszatitkait, tudatában volt annak, hogy a sajtó milyen fontos szerepet tölthet be a közvélemény alakításában és - félrevezetésében. Tapasztalnia kellett, hogy a sajtó hathatós eszköz a kormánysszervek és a közigazgatás kezében, nem utolsó sorában a nemzetiségek elleni harc szempontjából. Érthető tehát, ha a magyarországi sajtónak főként ezt a nemzetiségellenes oldalát látta és ennek alapján fogalmazta meg véleményét a hazai újságírásról, a sajtószabadságról, sajtóerkölcscről. Nézeteinek kialakulását befolyásolták a századvégen egyre gyakoribbá váló ügyészégi beavatkozások a szlovák (és más nemzetiségi) sajtó tevékenységébe és személyes (többnyire kényszerű) találkozásai magyar újságírókkal. Ez utóbbiak közül nem is egy volt lakója Vajanskýval egy időben a szegedi államfogháznak 1893-ban. Fogházi naplójá-

ban megvetéssel ír Radó nevű fogolytársáról, aki a sovinszta "hazafiak" típusa volt, s aki a Budapesti Hírlapban otromba hazugságokkal tűzdelt cikket írt az államfoglyokról. Emiatti fölháborodását fejezi ki Vajanský a következő szavakban: "Egyáltalán sehol a világon a politika nem fonódik össze annyi személyes aljassággal, mint Magyarországon."³¹

Szépirodalmi művei közül az 1901-es keletkezésű Kotlin c. regény foglalkozik részletesebben a magyarországi sajtóviszonyokkal. Vajanský itt - mint ahogyan erről más vonatkozásban már szó esett - egy szlováklakta megye közigazgatási szerveinek s természetesen sajtójának nemzeti-ségellenes uszításait, rágalmaikat és visszaéléseit kívánja bemutatni. A sovinszta célokat fenntartás nélkül kiszolgáló ujságírást a betyárkodáshoz hasonlítja s képviselőit még az utonállóknál is aljasabb embereknek minősíti: "Vajon lehet-e a legmerészebb fantáziával undorítóbb dolgot elképzelni, mint ez az ujságírás? Az ilyen ujságíró egy modern Rózsa Sándor, Milfajt, Sobri együttléve, az összes derék emberek becsületének és zsebének a kárára. De mit is beszélek, az előbbi három a kotlini típusu ujságíróhoz képest még jellem volt; mert a maga bőrét vitte vásárra, de az ilyen semmiházi firkász garázdálkodhat gátlástalanul és bármiféle felelősségre vonás veszélye nélkül. Sőt épp azáltal, hogy tönkreteszi mások becsületét és jó hírét, önmagának érdekét szerez az előléptetésre."³²

De Vajanský nemcsak az erkölcsi megbélyegzés hangján tudja leleplezni a kormánypárti, tehát szlovákellenes ujságírást. Szatirai készségét is ügyesen veti latba s bebizonyítja, hogy a stilusparódiához is ért. S egyuttal természetesen azt is, hogy szorgalmas olvasója a magyar lapoknak. Említett regényében a szlovák nemzeti mozgalom kotlini vezetői a Zubrov hegyen tömegkirándulást, afféle majálist szerveznek, hogy hiveikben erősítsék a nemzeti öntuda-

tot és így tiltakozzanak az elnyomás ellen. A sikeres találkozáson kémek, besugók is részt vettek, egyebek közt Strakonický alispán három fogdmege, sőt Kraus fizikus is elküldte embereit. Az így szerzett bizalmas információk alapján a megyei sajtó aztán riadót fújt a szervezkedő pánszlávizmus ellen. A Kotlini Hazavédő c. újság - amelynek szerkesztője a már korábban éppen a hazafias floskulások szemléltetésére idézett Kallivoday szolgabíró - a szlovák majálisról így ír: "Megbízható forrásból arról értesültünk, hogy a mi, egyébként példásan hazafias és jámborlelkű lakosságunk körében valamiféle titkos kezek elhintették az egyenetlenség, a viszály és a gyűlölet konkolyát. A hazafiatlan erők földalatti munkája, úgy látszik, elkerülte a haza és a vármegye biztonságán őrködők különben éber és lelkiismeretes figyelmét, ezért mi nyomatékosan figyelemztetjük mind a kormány szerveket, mind pedig a hazafias nagyközönséget erre a piszkos, alattomos, de a haza és a magyar nemzet számára ugyancsak veszélyes merterkedésre."³³

Nem kevésbé tanulságos Vajansky regényének másik sajtóorgánuma, a Hazafiság Trombitája, amely címevel összhangban - még az előbbinél is harsányabban hirdeti sovíniszta frázisait. De tanulságos azért is, mert fényt vet Vajansky antiszemitizmusára, amely szorosan összefonódik magyarellenességével. A Hazafiság Trombitája c. lap cikkének címe: A tojások már a forró nomokban vannak. Szerzője dr. Gerley Mór, "korábban Móric Goldgrütznernek hívták". A cikk, amely "zsidó-magyar" nyelven íródott, arról tájékoztatja olvasóit, hogy "a sárkánykigyónak, a krokodilhoz hasonlóan, az a szokása, hogy tojásait a homokba rakja, s azok ott a napsugarak hatására kikelnek." "Nálunk is - mondja Gerley Mór - a mi fenyeveseink homokjába a forró júniusi napokban lerakta tojásait a baziliszkusz, s azokból már kikelt az átkozott fajzat, ... a kotlini talaj mélyén a panszlávizmus vulkáni tüze fortyog, a hurbanizmusé, a csehizmusé, az oroszizmusé. Akiben a mi őseink

hősi vére buzog, aki büszkén Árpád fiának tartja magát - írja Móric Goldgrützner - ébredjen fel, amikor egész Kotlin megyét, az egész országot veszély fenyegeti. Tétlenkedhetünk-e mi, annak a Botondnak az utódai, aki Kotlint alapította, amikor ebből a hazafias megyéből akarnak támadást indítani a három folyó országának szétrombolására."³⁴

Sajátos módon valósul meg Vajansky tapasztalatai szerint a korabeli Magyarország sajtószabadsága. A magyar nyelvű és kormánypárti sajtó számára a szabadság - mint az előbbiekből is láttuk - teljes mértékben biztosítva van, sőt - mint Vajansky a kotlini ujságok példáján mutatja -, ez a sajtó, s ennek képviselői büntetlenül vissza is élhetnek az írott szó szabadságával, azt erkölcstelen célokra, becsületes állampolgárok tönkretételére is felhasználhatják. Egészen más a sorsa a nemzetiségi sajtónak. Az elnyomókkal szemben lévő oldalon a sajtószabadság csak papíron biztosított, a valóságban nem. Formális jog tehát, gyakorlati érték nélkül. Ez is, mint a liberalizmus törvényeinek nagy része, csak szemfényvesztés, arra való, hogy modern államnak álcázza a keleti brutalitást. Erről vallott véleményét Vajansky a Kotlin-ban fogalmazza meg talán a legkeserűbb szavakkal: "Még kigondolni sem lehet valami gonoszabbat: hirdetni a sajtó szabadságát, s üldözőbe venni és megfojtani a már kész, törvénytisztelő sajtót, az írókat pedig börtönnel gyötörni. Olyan ez, mintha valaki ünnepélyesen kihirdetett törvénnyel megengedné a fürdést, de megtiltaná, hogy bárki is a vízbe lépjen, sőt kiszárittatná az összes vizeket: vagy engedélyezné az írást, a brosurák kinyomtatását, de aki azokat olvassa, azt büntetéssel sújtaná. Bizonyára ennyire szembeszökően sehol sem nyilvánul meg az új magyar alkotmányosság hazug volta. Megengedték az ujságok kinyomtatását, de aki olvassa azokat, kiátkozzák, üldözik, megalázzák, anyagilag megkárosítják."³⁵

6. Az "új magyar alkotmányosság", vagyis a 67 utáni jogrend nemcsak a sajtó oldaláról tűnt hazugnak Vajansky

szemében. Ilyennek látta-tapasztalta a nemzetiségekkel szemben általában is. A törvény hazug volta abban nyilvánult meg, hogy szakadék húzódott az elmélet és a gyakorlat között, hogy a szépen megfogalmazott jogi eszméket nem alkalmazták, nem valósították meg; ha pedig igen, a jogalkalmazás kettős mércével mért, a nemzetiségek mindig a rövidebbet húzták. A törvénysértések, az önkényeskedés ellen pedig öntudatos nemzetiségi polgár számára nem volt védelem. A 90-es évek közepén a nemzetiségi törvényről elmélkedve arra a következtetésre jut Vajansky, hogy 27 év alatt annak egyetlen pontját sem valósították meg. Keserűen állapítja meg: "Ezt a kardinális, szentesített, kihirdetett törvényt bátran megsértheti s rendeletekkel, utasításokkal véthet ellene nemcsak bármelyik miniszter, de minden szolgabíró, minden adóvégrehajtó, minden bíró és írnok. És a törvényellenes sérelmet elszenvedő legfeljebb az Uristenhez apellálhat. A nemzetiségi sérelmek orvoslására nincs Magyarországon sem bíró, sem érzés, sem emberiség. Az ilyen sérelmek előtt süket a miniszter és szóttalanul jóváhagyja a műveletlen, az egyéni bosszútól vezetett alsóbb tisztviselők zsarnokoskodásait."³⁶

Ezért nem szabad Magyarországon alkotmányosságról szónokolni.

Ezt a meggyőződését számos írásában hirdeti, ujságcikkekben, versben, regényben egyaránt. Zákon a kov c. versében a törvényeknek a szlovákság rovására való alkalmazását, a részrehajló igazságszolgáltatást panaszolja föl, amikor arról beszél, hogy a "törvényt hamisan, eltorzítva alkalmazzák". Kotlin c. regényében elítéli a politikai érdekek és az igazságszolgáltatás összefonódását, a bíráskodás pártatlanságának megszűntetését, s azt az általánossá vált gyakorlatot, hogy a politikai mesterkedések a magánélet dolgaiban is érvényesítik akarataikat. Egyebek közt erről a következőket mondja: "Még ebbe a tisztára magánjellegű ügybe is beleüttötte az orrát valamilyen

politikai ördög. Belebujik a telekkönyvbe, aztán próbáld meg kikaparni onnan rengeteg kiadás, bosszankodás árán, és még örülj, ha az elsőfoku bírósági ítélet nem marad érvényben. Elvitte az ördög mindazt, ami jót a bíróságok átszervezése hozott, ma rosszabb a helyzet, mint az átszervezés előtt volt. Ami a tényérodon van, gyorsan kapd be, mert nem biztos, hogy a falat elér a szádig. Sehol a világon nem viszik át a politikai harcot annyira a magánügyek területére, mint nálunk. De ez már nem is politikai harc, ez már gyilkolás... a dolog nem áll meg a politikai-bírósági hajszánál, a politikai mesterkedések a zsebedre mennek. Másutt pártok, rendszerek küzdenek egymással, nálunk minden harc gyilkos kalózkodássá fajul."³⁷

A szlovák törekvések, még a legártatlanabb kulturális rendezvények is - úgy látta Vajanský -, a magyar közigazgatási szervek önkényeskedését hívták ki maguk ellen. Ez utóbbiakkal szemben pedig orvoslás sehol nem volt. A kotlini szlovák hangversenyt meghiusító szolgabírói önkény miatt az öntudatos szlovák ügyvéd, Hlavaň panaszt emelt, de "minden távirata hiábavaló volt, hiába utazott személyesen is Pestre. Ellenkezőleg: Ribáčikot és Hlavaht felfelmentették hatósági személy elleni erőszak miatt. Roháčikot pedig azért, mert állítólag lázított és fenyegette a magyar nemzetet, holott ő volt az, aki a felháborodott szlovákságot lecsendesítette."³⁸

A magyar törvénykezés elvtelenségéről Vajanský egyik regényhőse, Greguš mondja ki a szigorú ítéletet: "Nálunk minden törvény olyan, mint szemfényvesztő pohara, amelyikből a komédiás - varázsló az egyiknek fehér, a másiknak vörös bort mér, a harmadiknak vizet és a negyediknek mérget is."³⁹

Amikor a Kötlin c. regényben súlyosan elmarasztaló képet fest a magyar jogrendről, az igazságszolgáltatás kétarcúságáról, ezt a kritikát már egyéni megpróbáltatások, személyesen megszenvedett élmények is táplálják. A Kötlin első két fejezetét is politikai fogolyként, a besz-

tercebányai börtönben írta meg 1900 telén. A mult század végén és a századfordulón egyre gyakoribbá váltak a nemzetiségi perek. A szlovák és más nemzetiségű politikusok, lapszerkesztők, újságírók ellen indított perek s a súlyos pénzbüntetések és szabadságvesztést kiszabó ítéletek az uralkodó rendszer és az általa elnyomott népek közötti szakadék végleges elmélyülését jelezték. Vajanský egyik verse ezeket a viszonyokat idézi:

Súdia, súdia, odsudzujú,
plnia súdne lavice.
žaloby a tresty kujú,
nestačia už temnice.

Sudia, súdia, odsudzujú,
nestačia už temnice...

V tichom, trapnom rozčulení
hladia na to tisíce...
V tichom, trapnom rozčulení
veliká sa rodí vec...

Sudia, súdia, odsudzujú
a nehladia na koniec."⁴⁰

/Itélnek, ítélnek, elitélnek, megtöltik a bírósági padokat, vádakat és büntetéseket koholnak, már zsufolásig vannak a börtönök. Itélnek, ítélnek, elitélnek, zsufolásig a börtönök, szótlán gyötrő nyugtalansággal ezrek nézik mendezt; a szótlán, gyötrő nyugtalanságban valami nagy dolog születik, ítélnek, ítélnek, elitélnek, de nem vetnek számot a következményekkel./

A bírósági ítéletek érzékenyen érintették a nemzeti-ségi mozgalmakat, mégis ellenkező hatást váltottak ki ahhoz képest, amit a kormányzat elvárt. Nem a megsemmisítés és az elfojtás, hanem a növekvő elkeseredés és a fokozódó harc lett a következmény. A bírósági hajsztát a nemze-

tiségek hatékony eszközként használták fel a sovínisza politika leleplezésére belföldön és külföldön egyaránt.

Vajansky ellen a magyar bíróság több alkalommal folytatott politikai ill. sajtópert, három esetben jogerősen szabadságvesztésre is ítélték. Egy évet töltött a 90-es évek elején a szegedi államfogházban, 1900. szeptemberében hat hónapos besztercebányai büntetésére vonult be, végül 1903. december 30-án kezdte meg Vácott 62 napos államfogházi büntetésének letöltését. Ezek közül nemcsak leghosszabb időtartama miatt, de körülményeinél és hazai, valamint külföldi visszhangjánál fogva is a szegedi fogság a legjelentősebb. A róla készült fogházi napló pedig értékes forrás Vajansky nézeteinek, fogsága hétköznapijainak megismeréséhez.

Mint ismeretes, a szegedi államfogházi büntetéssel záruló sajtóper vádpontjai a Hyenismus v Uhrách című vezércikkhez kapcsolódtak.⁴¹ A "lángoló haragot és felháborodást" árasztó cikkben a "fiui és nemzeti érzésében megsértett" Vajansky miatt emelt szót, hogy a közigazgatási szervek csendőrökkel akadályozták meg apja siremlékének ünnepélyes felszentelését. A pozsonyi esküdtszék 1892. december 17-én 9 szavazattal 3 ellenében bűnösnek mondta ki Vajanskyt "a magyar nemzet elleni lázítás" címmén és egy évi államfogházra, valamint 800 aranykorona pénzbírságra ítélte. A kormány sajtója élénken helyeselte a szigorú büntetést és felháborodott a védők magatartásán, akik beszédeikben számbavették a szlovákság nemzeti sérelmeit, s egyebek közt tiltakoztak a gondozásra szoruló szlovák gyerekek Alföldre történő telepítése ellen.⁴² A sajtóvisszhangból az is kiderül, hogy a szlovák közvélemény is megmozdult és Kramolin ügyész címére sok tiltakozó levél, a védők címére pedig számos üdvözlő távirat érkezett, ami Rákosi Jenő lapja szerint Vajansky tettéhez hasonlóan ismét csak büntetendő cselekmény.⁴³ A perről csaknem egész Európa sajtója megemlékezett. A cseh Národní

listy gyűjtést kezdeményezett az író támogatására, a perrel egyebek közt 6 cseh lap, 1 lengyel, 3 délszláv, 3 orosz és 5 román ujság foglalkozott.⁴⁴

Vajansky 1893 február 16-án délután érkezett Szegedre. Szobát a Tisza Szállóban bérelt, oda szállíttatta poggyászát is, egy könyvekkel teli, nagyméretűládát, amelyben Turgenyev, Tolsztoj, Puskin, Gogoly, Goethe, Hegel, Homérosz művei, továbbá különféle lexikonok kaptak helyet. Másnap reggel 9 órakor érkezett fiakkere az államfogház bejáratához, s jelentkezett a börtönigazgatónál. Ez - Heizinger - "öregur, német-szlovák arcberendezéssel, megjátszotta a szüksézu és szigoru hivatalnokot, kérdések alapján megállapította személyazonosságomat. Egész habitusán látszott, hogy én egy nagyon bünös ember vagyok, ő pedig igen nagy ur, nem is olyan anyagból faragták, mint engem."⁴⁵ Így mutatja be jövendő "házigazdáját" az író a fogháznapló első lapjain.

Szegedre érkezését egyébként hírül adták a helyi lapok is, egybehangzóan "pánszláv agitátor"-nak titulálva az író, s abban is megegyeztek, hogy az időpontot tévesen közölték.⁴⁶

Vajansky pontos leírást ad fogsága színhelyéről: "A kapu, amelyen beléptem, s amelyen át a nagy szegedi börtönből való rabok cipelték bördöndömet és a könyves ládát, egy terjedelmes, négyszög alaku udvarra vezet, amelyet magas fal vesz körül. Ennek közepén áll maga a fogház, hosszukás, emeletes épület, egy bejáratral. Talapzata eléggé kiemelkedik, úgy hogy téglával kirakott rampán át lehet belépni. 43 lépés hosszú, 24 lépés széles. A földszinten és az emeleten is hosszanti folyosó osztja ketté. A folyosóról nyílnak a cellák, számuk a földszinten és az emeleten 12-12. Mindegyiknek magas, erősen rácsosztott ablaka van, melyek az udvarra néznek."⁴⁷ Élve az államfoglyok számára biztosított lehetőséggel, igyekezett a körülményekhez képest kényelmesen berendezkedni. Szobájában a kincstári asztalon és két széken kívül helyet

kapott "a mártóni hajlitott fából" készült karosszék, a könyvespolc kb. 200 kötet könyvvel, egy pult, amely előtt állva írni szokott, a falon a cseh Vésín olajfestménye, családi fényképek, Puskin portréja stb.

A fogházi naplóban részletes képet igyekszik festeni a fogolyéletről és pedig nemzetébresztő céllal. A spielbergi 9 éves raboskodásról készült művet, Silvio Pellico könyvét tekinti példának, miközben - többnyire esténként - papírra veti gondolatait és élményeit, hogy "azok megerősítsék a nemzet iránti szeretetet és a szabadság utáni vágyat" a szlovák olvasókban. A pozsonyi tárgyaláson, az elnök engedélyével német nyelven elmondott utolsó szó jogán hangoztatta, hogy a várható bírósági ítélet három felé sujt: sujtja a szlovák nemzetet, sérti a halott Hurban emlékét és bünteti annak fiát, magát az író. A Szegeden töltött fogságot is nemzeti ügyként szenvedte el Vajansky abban a reményben, hogy "a becsületes szenvedés a tiszta és magasztos ügyért forrásává válhat a jövő sikereinek". Ez a tudat mondatja vele fogsága kezdetén a büszke szavakat a tiszták szabadságáról s az elnyomók szellemi rabságáról: "Még hogy fogoly vagyok? A mennykőbe is! Barátaim, magyarok, magyarónok és zsidók, kevés ember van köztetek olyan szabad, mint én. Engem csak a magam vétkei és hibái tartanak fogva, de a ti ostoba, megsárgult, salétromos szegedi falaitok soha... Szabad vagyok, mint a sas és repülök a ti adóssággal terhelt, szélhámos-sággal felépített palotáitok fölött, a magasba, hogy paprikától megvakított szemeitek követni sem tudnak. Elszállok a befagyott Tisza fölött, az Alföldetek felett, olyan messzire, hogy azt nem tudja számba venni Jáfettól Wekerléig a ti filiszter eszetek. Igenis, szabadnak érzem magam, mert ártatlan vagyok. Szabad vagyok, de ti rabjai vagytok nyomorúságos politikátoknak, amely erőtlenséget meghaladja."⁴⁸

Naplója nem szokványos beszámoló, hanem írói eszközökkel, tendenciózusan alkotott munka annak bizonyítására, hogy a dualista rendszer, "bűzlő mocsár", hogy képviselői, kiszolgálói erkölcsileg romlott keveréknépség, "meszticek gyűlevész hada, Európa és Ázsia minden fajtájából keresztezve". Az államfogház lakóinak tulnyomó többségében a gyűlölt "állameszme" hordozóját látta, azokat az erőket, amelyek a szlovák népet halálos veszedelemmel fenyegették. Ezért idegenül érezte magát köztük, s nem szűnt meg hangoztatni: "hiszen más világból valók, idegenek. Bármelyik kamcsadál közelebb áll hozzám."

Az államfogházi kölcsönös kiszolgáltatottság vitte bele végül is, hogy fogolytársaival személyes kapcsolatba lépjen. Nem ő volt a kezdeményező, ő csak elfogadta társai közeledését, amelyben nem kis része volt a Vajansky Szegedre érkezését kommentáló helyi sajtónak. Erről írja naplójában: "A szegedi zuglapok, az egyik kormánypárti, a másik baloldali, de mind a kettő állami támogatást élvező, azzal voltak tele, hogy itt ül a véres száju Hurban. A foglyok meglátogattak, én pedig kénytelen voltam a vizitet visszaadni."⁴⁹ Ez alól csak a román nemzetiségi politikus Lukaciu volt kivétel. Őt mint sorstársat és harcostársat - az 1895-ös nemzetiségi kongresszus bizottságában is helyet kap majd mindegyik - maga Vajansky kereste fel, s kényszerű együttlétük ideje alatt vele állt a legszorosabb kapcsolatban. Nézeteik a magyarországi viszonyokról megegyeztek, szövetségesnek, barátnak tekintették egymást. Vajansky egyik későbbi versét - amelyben költői képekben ad a századvégi országról helyzetjelentést - Lukaciu-nak címezi. Mindez azonban nem akadályozza meg abban, hogy Lukaciu bohémságra hajló természetével szemben hangsúlyozza a maga szigorubb erkölcsi felfogását. Lukaciu részt vesz a fogházi kártyacsatákban, gyakran veszít is, s mikor a szlovák író figyelmeztetésére úgy reagál, hogy "van a népnek", Vajansky megjegyzi: "van, de nem a hazard-játékokra".

Naplójában sorra veszi a különböző fogolytipusokat, pár szóval jellemzi őket, az érdekesebb egyéniségekről részletesebb tájékoztatást is ad. Az államfogház lakóinak többsége párbajvétség miatt ül, ezek a "gubók", a pár napra bezártak, akik bevonulásuk után másnap már pumpolni kezdik pénzesebb társaikat, s aztán néhány nap múlva szó nélkül eltűnnek, s a fogházörnek is adósok maradnak a sör árával. Ezek - Vajansky véleménye szerint - "kedves, ártatlan emberké", ellentétben a "hazafiak"-kal, a sovíniszta magyarkodókkal, akikkel Vajansky gyakran folytatott heves vitákat a fogházban.

A nevezetesebb foglyok között is fokozott figyelmet fordít Vajansky Wahrmann Richárdra, a századvég magyar gazdasági életében vezető szerepet játszó Wahrmann Mór fiára, akit a Széchenyi gróffal vívott párbaj miatt három hónapra ítéltek el. Feljegyzi bevonulását - teljes szobaberendezést hozatott be magának, drága fotelokat, heverőt, szekrényt, stb. -, említi indiai utját, nagyuri allűrjeit s póruljárását az örökséggel: apja csak másfél milliót juttatott neki, a vagyon nagy részét René nevű nővére örökölte stb. Annak ellenére, hogy Vajansky antiszemita, s Wahrmannál is hangsúlyozza annak zsidó származását, Richard alakját megértéssel, sőt bizonyos rokonszenvvel rajzolja. Az így keletkezett portré mégis inkább készítőjére, tehát magára Vajanskyra jellemző. Egy pillanatra sem feledkezik meg a naplóírás politikai céljáról, s ezért részletezi oly aprólékosan a szegény szlovák olvasó számára a gazdag Wahrmann fogházi életmódját: "Fényezés veszi körül: a szép butor, párnák, az indiai szőnyekek, fegyverek. Az étellemezésért 60 forintot fizet, főzi a teát, s hozzá olyan süteményt fogyaszt, amelyet dobozonként öt forintért küld címére minden második napon a pesti Kugler cég. Feketkávénál vastag havanna szivart sziv, Kubában rendelte, darabja öt forint. Kellemes illatu, enyhén kábit. Ez már a dohányzás netovábbja." És mégis

szerencsétlennnek érzi magát, teszi hozzá Vajansky, ő és Lukaciu vigasztalják. Lukaciu és Vajansky különös érdeklődésében valószínűleg meghatározó szerepet játszott az, hogy Wahrmann a fogházi beszélgetések során élesen bírálta a magyar politikát, s hogy családi körülményei révén Vajanskyék számára érdekes és értékes információkkal szolgált. Az ifju Wahrmannt ellenzékiisége közel hozta Vajanskyhoz, s naplóba került nyilatkozatai szinte egészében Vajansky szája ize szerint hangzanak, mintha maga az író fejtené ki a saját felfogását: "Mindkettőnknek tetszett, ahogy Pestet kritizálta. Egy pillanatig sem fog ebben az országban élni, külföldre utazik. Az egész magyarországi politikai rendszer, mondotta, a zsidóságra épül. Andrássy Gyula, a magas Tory még nem akarta Rotschild és társai hatalma alá vetni magát. Ezért voltak az elkerülhetetlen deficitek és Magyarország a csőd hírében állott, de amikor Tisza vette kezébe a pénzügyeket, elhatározták, hogy Rothschild és csoportja hozzáfognak a kétségbeejtő magyarországi pénzügyi helyzet rendbehozásához. Rothschild fő ügynöke Wahrmann Móríc volt - innen származik az a tíz millió." (t.i. a halála után maradt örökség.) Majd így folytatja Vajansky az előkelő fogolytárs gondolatainak idézését: "Wahrmann szerint az egész Pestet két uzsorás banda alkotja, a többi csak nyomor és szélhámosság; az egyik bandában vannak a gazdag zsidók, a másikban a gazdag arisztokraták. Nem lehet megmondani, melyik banda aljasabb. Az arisztokraták szintén uzsoráskodnak, de egy részük lumpol is, az a nemesebbik ugyanis. Ez az egész csak moslékos vályu, tisztességes kereskedelem nincs..."⁵⁰

Az államfogházi élet Vajansky fogságának első hónapjaiban nem volt más, mint a személyi szabadság elvétele, a házi őrizet egy válfaja. "Minden meg volt engedve", mondja naplójában, leveleit közvetlenül a postáról kapta felbontatlanul; az általa írt leveleket cenzurázta ugyan a

fogházigazgató, de igen liberálisan. Ujságokat járatott korlátozás nélkül, a foglyok az egész napot az udvaron tölthették, közösen ebédelhettek valamelyikük szobájában, vendégeket fogadhattak. Napirendjét - a reggel 6 órai ajtónyitás és az esti 8 órai ajtózáras közötti időben - mindenki maga határozta meg. Vajansky pontosan beszámol a magáéről. Az ébresztő után a fogházőr hozza a mosdóvizet, majd a kávé-t-kiflit reggelire; utána séta a falkerítés körül; egész évben szokása volt délelőtt és délután legalább 1-1 órát sétálni. Egy kör 133 lépés, minden fordulót vonallal jelez a fa ágán, a séta végén pedig a falra karcolt vonalakkal összesíti. Egy alkalommal rekordot állított fel: március 5-én, vasárnap 200-szor járta körül a falkerítést, összesen 26600 lépést tett meg, vagyis hozzávetőlegesen 18800 métert három és 3/4 óra alatt. A testi fáradtságra szüksége volt, módszeresen edzette magát, hogy el tudja viselni a fogházi légkört. Séta után a postavárás következett, aztán ebéd, kávézás, alvás, majd ismét séta, beszélgetés, este 8-kor ajtózáras.

Ezt a szabadon szervezhető napirendet azonban a bácskai párbajozók féktelen viselkedése miatt megszigorították. Az udvarra már csak az előirt kétszer egy órára lehetett lemenni, megtiltották a közös ebédelést, a székek áthordását egyik cellából a másikba. További szigorítást vont maga után egy Zarándy Alfréd nevű államfogoly néhány órás kiruccanása a városba, amiből nem kis botrány kerekedett.

Zarándy egyénisége meglepetés, "novum" volt Vajansky számára. Ahogy naplójában elöadja, a fogházba nagy börrönddel érkezett, amely tele volt "pornográf" könyvekkel. Tájékozottsága az ilyen könyvekben, a görög és latin művektől kezdve egészen a modern időkig "mesébe illő" volt. Valóságos specialistája volt a témának, Párizsba, Londonba és Berlinbe járt a könyvritkaságok után. Cinikus volt, igen olvasott, mindenről tudott beszélni, magyar sovíniszta, Kossuth-párti, erkölcsileg romlott, annak idején 14

iskolából zárták ki, pedig mindenütt első tanuló volt. Sokan féltek tőle a foglyok közül is - mondja Vajanský -, valami démoni romlottság volt benne, amely rémülettel töltötte el az egyébként ugyancsak feslett párbaj-fiukat is. Cinizmusának és züllöttségének szemléltetésére említi meg, hogy Zarándy véleménye szerint a pornografiát és a nemi felvilágosítást az iskolában kell tanítani és a nemi betegségekről is - mint a nátháról és a köhögésről - beszélni kell már az alsó osztályokban, főként a leányiskolákban, hogy a lányok védekezni tudjanak. A jellemzés szinte minden szavából érződik, hogy Vajanský izlésével, erkölcsi, politikai felfogásával merőben ellentétes szemléletet képvisel Zarándy. Vajanský mégis azzal fejezi be fogolytársa bemutatását, hogy "tetszett nekem egyszerű nyíltsága, az undorítóról, az aljasságról, a rothadásról hirdetett felfogása. Ő nem színlelt." Vagyis az, ami tetszett benne, hogy olyannak mutatta magát, amilyennek Vajanský látta a magyar urit világnak ezt a képviselőjét, s rajta keresztül - cseppben a tengert - magát az egész magyar politikát: rothadtnak, cinikusnak, velejéig romlottnak.

Zarándy mint újságíró ismeretségben állott a Szegedi Híradó akkori szerkesztőjével, Kemechey Jenővel. S mikor az államfoglyok részletesebb tájékoztatást szerettek volna kapni az 1893. áprilisában lezajlott szerbiai államcsinyről, Zarándy vállalta - fogadásból -, hogy a falkerítésen át kiszököik a városba, levelet visz Kemecheynek és megszerzi a szükséges információkat. Miután Zarándy teljesítette a feladatot, este 3/4 9-kor fiakkeren visszatért a fogházba, megnyerte az 50 korona fogadást, de másnap felső utasításra már magánzárkába tették. Vajanský az esetről gunyos-tréfás verset is írt, Večer 18. áprila címmel. A szegedi sajtó is részletesen beszámolt a "perfekt uriember" hőstettéről.⁵¹

Vajanský a fogházi környezetében élő embereket az ellenzéki nemzetiségi politikus és az író szemével vette számba. Modelleket látott bennük, amelyek önmagukban szemlél-

tették a dualista rendszert, megtestesítői voltak e rendszer hibáinak, s így bizonyító példák Vajanský kritikai észrevételeihez. Ilyen volt dr. Andreánszky Jenő is, aki ellentétben az állandóan cserélődő foglyokkal, kerek egy esztendőt töltött az író társaságában. Megfigyelésre, a jellem összetevőinek tanulmányozására tehát bőségesen volt lehetőség. Vajanský Andreánszkyban a korabeli pesti élet sajátos jelenségét látta és maga vallja be, hogy Kotlin című regényében sokat merített Andreánszky jelleméből, főként az Aszfaltbetyárok c. fejezetéhez. Érdekes naplóbeli jellemzése: "Szép szál barna legény, orvos-doktor, párbajhős, bonviván anyagi eszközök nélkül, író név nélkül, újság nélküli zszurnaliszta, nyakas magyar sovíniszta szlovák-német vérrel az ereiben, hirtelen támadó, könnyelmű, de tisztességes és nyílt jellem, aljaságnak nyoma sincs benne. Apja Liptóbból származott... Bach - huszár volt Budán, anyja budai német lány, ezért a fiú jól beszél a németet. Bal karja béna, valamelyik párbaj alkalmával karddal elvágták rajta az artériát. Volt vagy husz párbaja."⁵² Az első éles politikai vita után Vajanský a maga öntudatos fellépésével megnyerte Andreánszky tetészését: "Rögtön Szveti bácsi lettem neki, attól kezdve barátok voltunk. Ő kerülte a politikai kérdéseket, s elég rokonszenves tárcát írt rólam a Budapesti Hírlapban. ... az új foglyok előtt az államfogház díszének nevezett." - mondja Vajanský.

Ha másra nem, a magyarországi élet alaposabb megismerésére, jellegzetes típusainak leltározására hasznos, alkalmas volt a szegedi egy esztendő. Annál is inkább, mert az államfogház főként az urak börtöne volt, s a tulajdonmórészt rövid, néhány napos vagy hetes büntetés a koruri világának nagyszámu képviselőjét vonultatta el Vajanský előtt. Látott nagypénzü kártyásokat, köztük egy erdélyi magyart, aki csupa új százasokban 6000 koronával ült le játszani, s néhány óra múlva már Vajanskýtól kért egy ko-

ronát, hogy újabb summáért táviratozzon haza. Találkozott számos párbajhőssel, a foglyok nagy részét ezek alkották, s Vajanský arra a következtetésre jutott, hogy a párbajozás nemcsak bizonyos tekintélyt, rangot jelent az uri Magyarországon, hanem a frissen asszimilálódott polgári rétegek számára a magyarrá válás bizonyítékát, az uri társaságba szülő belépőt is jelenti. Nem egy ultramagyar akadt kényszerű lakótársai között, akik többnyire ellenséges érzéssel vették tudomásul a "pánszláv agitátor" jelenlétét, de a bátor visszavágás józanabbá, barátságosabbá tette őket. A már említett Andreánszky mellett még egy Feinemann nevű újságíró esetét érdemes megjegyezni, mert nemcsak személye lehet érdekes és jellemző, hanem a történet is, amelyet vele kapcsolatban az író előad. Mikor az új foglyot bábéli nyelvzavar fogadja - Vajanský a szerb Milojević-csel oroszul, Lukaciu az erdélyi származásu őrről románul, a többiek németül ill. magyarul beszélgettek - s gunyosan kérdezi: vajon Magyarországon van-e, Vajanský válasza határozott és világos nemzetiségpolitikai véleményt hangoztat: a fogházban "nem parancsol a sovíniszta. Itt mindenki olyan nyelven beszél, amelyikbe belszületett. Ha mindenütt így volna a szabad életben, Magyarország újból virágzásnak indulna. A nemzetek kiirtása az ország halálát jelenti."⁵³ Vajanský föllépése - mint mondja - itt is föloldotta a feszültséget. Feinemann levetette a sovíniszta álarcot, s bizalmas beszélgetésben elárulta, hogy "magyaromániája" nem komoly, hogy alföldi német és szereti anyanyelvét. Ez a tapasztalat is újabb adalék Vajanský számára a renegátok, a neofita tulbuzgók természetének megismeréséhez. Le is vonja a tanulságot: "Lám, ilyen sok itt a komédiázás, csak hogy minden komédia a mi számunkra tragédiát jelent."

Nem emberi hiúság, inkább a szlovákság nemzeti rangjának elismertetése késztette Vajanskýt arra, hogy tudatosan törekedjék a fogház "uri" vendégei előtt tekintélyé-

nek növelésére. Ebben korábbi széleskörű ismeretsége, írói, publicisztikai és politikai kapcsolatai is segítettek. A számos, különféle szláv nyelven megjelenő ujságon kívül rendszeresen kapta a Daily News c. lapot, amelyet "nagy, heti csomagban" egy prágai banktisztviselő küldött szege-di címére. A világ minden tájáról kapott leveleket, még Teheránból is, s tudatában volt e gazdag posta fogházbeli hatásának: "Az én póstám volt a legnagyobb azóta, hogy a sáros és lusta Tisza partján felépítették az államfogházat... jó volt ez, főleg a korlátozottabb magyarónok miatt, akik azt hitték rólam, hogy bogarakat eszem, drótozok és nyomorult kis tótocska vagyok, aki kés- sen hajt fejet az ő "államalkotó" magasabbrendűségük előtt. S itt most egyszerre kicsinyek lettek, elhagyottak, amikor engem a rokonszenv és a tisztelet számtalan jelével halmoztak el, nekem volt a legnagyobb könyvtáram, hozzám fordultak olvasmányért és részesültek azokból az ajándékokból is, amelyeket a véreimtől kaptam."⁵⁴

A tisztelet és a baráti ragaszkodás jelei valóban gyakran szereztek derűs pillanatokat Vajanskýnak. Meglátogatták a turócszentmártoniak, családja tagjai, barátai, tisztelői különböző szlovák városokból, külön csoportban vagy tiz egyszerű szlovák, akik rokonnként jelentkeztek a portán, de nem kaptak belépési engedélyt, s Vajanský az emeletről, Andreánszky szobájából integetett nekik a rácsos ablakon át, s ők az utcáról viszonozták lelkesen; ajándékokkal halmozták el, a pesti szlovák fiatalok díszes albumot, a szlovák asszonyok ezüst étkészletet küldtek, pénzt kapott az amerikai szlovákoktól, a különböző hazai tisztelőktől csomagot, élelmiszert, jóféle italt. Ezek révén gyakran látta vendégül a hozzá közelebb álló fogolytársakat, és szerzett nem egy esetben ilyen módon is újabb elismeréseket, barátokat a szlovákság, a szlovák nép és vidék számára. Nagy sikert aratott egy turócszentmártoni szakács, Balkó Pál küldeménye, a pástétomos

csomag, amelyet még az előkelő Wahrmann is - bár vonakodva - megkóstolt, s olyan finomnak találta, hogy csak a póstai bélyegző győzte meg arról, hogy nem moszkvai terméket evett, s hogy Turócszentmártonban is vannak kitűnő szakácsmesterek. A hazai borküldemény pedig egy Sima nevű - Vajansky szerint ellenzéki érzelmű politikus - foglyot készített arra, hogy áradozó elismeréssel szóljon a "tót bor" erényeiről, elmarasztalva az alföldi "kerti" borokat.

Hogy az ilyen apró mozzanatoknak is szlovák nemzeti kicsengést kölcsönzött Vajansky, hogy tehát a fogházi élet minden pillanatát az elnyomott nép fiaként élet át, azt nemcsak a naplóban olvasható megjegyzések tanúsítják, hanem azok a versek, versvázlatok is, amelyek többnyire nyomon követték az apró eseményeket. Ő maga nem tekinti ezeket igényes alkotásoknak, a Tót bor-t például csak idézőjelben nevezi "versnek", az amerikaiak pénzküldeményét megköszönő írásból is "a fogság hangulata árad", a Zarándy szökéséről vagy a fogházi macska látogatásáról írott költemények is erősen alkalmi jellegűek. Figyelmet tehát nem esztétikai értékük, hanem dokumentatív jelentőségük és szemléleti-kritikai tartalmuk miatt érdemelnek.

Ilyen írói szándék terméke "a keserű fogházi pillanatok"-ban született kis ciklus is, amelynek a szerző az Aforizmák a magyar fogságból 1893. címet adta. Itt is akár paprikahamisításról, akár a "se nem falu, se nem város" Szegedről ír, épp úgy megmutatja a számára ellenséges világ sebezhető pontjait, mint amikor találó kis portrékban jeleníti meg a "Magyarhonhoz" méltó veres-orru porkolábot (a fogházigazgatót), a város főterén tereferelő és köpködő civiseket, vagy fogolytársait. Igazán maradandó verseket az ihlettel telítettebb pillanatok sem hoztak. A nehezen elviselt fogság, a gyakori depressziók nem kedveztek a muzsának, hiányzott a lelki erő a

gondolat és érzés tömörítéséhez, a vers-követelte magasabb fegyelemhez. Ezt Vajansky is tudta, ezért nevezi ezeket a verseit rögtönzéseknek, improvizációknak. Így maradt torzó a nagy vers lehetőségét magában hordó kísérlet, Az első pacsirtához című, amely a szabadság és a katonai gyakorlótérrel felhangzó durva fegyverzaj ellentétére épült volna; teljes szövege ellenére sem befejezett, mert szétfolyó, formátlan és formálatlan alkotás a Szegedi te-lihold. Improvizáció a rácsos ablak mögül című⁵⁵ is; amely a költő elmélkedését mondja el a szabadságról és vágyódását szerettei után. A Szegeden írott versek között csak az utolsó, a szabadulás előtt pár nappal keletkezett óda kiegyensúlyozott alkotás, amely klasszikus fegyelmével zárja keretek közé, s pallérozza a szabadulás feletti örömet: hiszen csak a szűkebb, a személyes rabság ideje telt ki, "a Táttra fiát" odakint a tágabb rabság, a nemzet várja! Végül érdemes megemlíteni, hogy az államfogház a magyar-szlovák irodalmi közvetítésre is adott ösztönzést. Vajansky egyik korábban, tehát nem Szegeden írott versét a fogolytárs, Pataj Sándor magyarra fordította, s közölte a Szegedi Napló 1893. április 20-i számában A fenyőhöz címmel.⁵⁶

7. Vajansky harcában nemzete jogaiért kiemelkedő helyet foglalt el a szlovák ifjúság nevelésének gondja, az iskolák ügye. A szlovák nemzeti mozgalmat irányító előző nemzedék példája - amelyhez apja is tartozott - arról győzte meg, hogy a polgári értelmiségnek történelmi szerepet kell játszania a szlovákság felszabadításában. Ugyannyira, hogy egyes cikkei, utalásai szélsőséges változatban is megfogalmazzák ezt a szerepet, amikor az intelligenciával azonosítják magát a nemzetet. Ugyanakkor azt kellett tapasztalnia - s a szlovák gimnáziumok bezárása után számos tény támasztotta alá azt a tapasztalatot -, hogy a magyar iskolákban tanulmányokat folytató szlovák fiata-

lok gyakran eltávolodnak a nemzeti eszményektől, elmagyarosodnak, idegen érdekek szolgálatába szegődnek, s közülük kerülnek ki a tulzó magyarkodók, a szlovák ügynek mérhetetlen kárt okozó renegátok. Ismeretes, ez utóbbiakat mennyire gyűlölte Vajansky's írói, publicisztikai, politikai tevékenységének fő vonalába esett egész életén át az elfajzottak leleplezése, az ellenük folytatott harc. Érthető tehát, hogy az iskolapolitika, a felnövekvő nemzedékek problémái, műveltségük, erkölcsi felfogásuk kialakítása Vajansky szemléletében szorosan kapcsolódott az alapvető nemzeti érdekekhez. Ezért alig van olyan műve, amelyben ne találkoznánk ezzel a kérdéssel. A korabeli magyar közoktatást több oldalról is bemutatja olvasóinak, a kép - érthetően - minden részletében elmarasztaló és vigasztalan. A Burka v zátisi c. elbeszélésében Orechovansky két fiát végleg elrontotta, s a szlovák nemzettől elszakította az iskola: "Fiai a nevelés következtében hideg dühöngőkkel váltak, az utolsó köteteket, amely az apát még az ősi földhöz kapcsolta, a fiuknál eltépte az újfajta iskola, a tudományos ismeretnyújtásban sekélyes, az érzelmek formálásában pedig gyenge vagy teljesen hatástalan nevelés."⁵⁷ De nemcsak a gyenge tudományos színvonalat és az érzelmi kultúrában szegényes nevelést bírálja. Ennél sokkal gyakrabban találkozunk Vajanskýnál a szlovák nemzeti szellemhez ragaszkodó középiskolások ellen indított hajszával, az adminisztratív fellépés motivumával. Ennek jellegzetes példáját, Vajansky szemléletének, felfogásának szinte a sémáját nyújtja a Podrost c. novella. Ebben néhány öntudatos gimnazista önképzőkör-félét alakít a szlovák kultúra ápolása céljából. Egyik társuk elárulja őket, és pedig egy "magyarón" tanárnak, aki születésére nézve besztercebányai szlovák volt, de "vadul, rosszindulatúan magyarkodó". Az ügy kizárással végződik, az indok: hazaárulás, pánszlávizmus. Itt is találkozunk

a szlovákságot üldöző szolgabíró alakjával, az öntudatos szlovák kislánnyal, aki fõlháborodásában tûzbe veti magyar könyvét, naplóját, versidézeti-gyûjteményét. Az írói igazságszolgáltatás az elcsapott fiatalok legjobbrait - legöntudatosabbjait - orvosi, ügyvédi diplomához juttatja. A volt áruló diáktárs karriert csinál: minisztériumi tisztviselõ lesz annak az írói véleménynek bizonyítékeként, hogy a korabeli Magyarország a renegátok paradicsoma. Végül megjelenik - nem ugyan a szemünk elõtt, csak írói közlésben - a kor nemzetiségpolitikájának tipikus szereplõje, a kormánybiztos, akirõl, helyesebben magáról a kormánybiztosi funkcióról Vajanský itt is, mint oly sok helyen másutt, lesújtó véleményt mond: "Magyar kormánybiztos - gondolom, ezzel mindent megmondtam. Hol van Gogol tolla, amely tökéletesen szatirizálni tudná ezt az erkölcsi nullát és brutális, megsemmisítõ hatalmát."⁵⁸

Vajanský világának kormánybiztosai, szolgabírói buzgó végrehajtói a felülrõl kapott utasításoknak. Számon tartják, kik azok az értelmiségiek, többnyire tanítók, akik szlovák ujságot olvasnak, akik a "pánszláv" kultúra szervezõi. A Letiace tiene egyik hõsének, Miloš Holan-nak az apját, az idõs tanítót is ezért üldözi Višna szolgabíró, aki "dühõng, terrorizálja a lakosságot", s a munkában megrokkant, öreg és beteg tanítót megfosztja kenyéréstõl. Ilyen körülmények között kilátástalan jövõ vár azokra a fiatalokra, akik - mint a Suchá ratolest c. regény fiatal tanítója, Tichý Albert - a népmûveltség emelésére vállalkoznak. A szomorú jelen nyomasztó gondja gyõtri a tervezett házasságáról tõprengõ ifjút. Elkeseríti, hogy "körülötte összeomlik minden, ami neki szent és drága. Intézet intézet után esik a szlovák gondolat ellenségeinek áldozatául, a városkákban kialszanak a tüzek, a falvakban kihunynak a házi tüzhelyek és a szikrák."

Vajanský gyakran emelte fel szavát a hatóságok tulajdonképpeni ellen. De a közigazgatási szerveknek nem volt e-

gyetlen intézkedése, amelyik olyan mélységes felháborodást váltott volna ki Vajanskyban, mint az u.n. szlovák árvák ügye, azoké a gyerekeké, akiket a magyar hatóságok elszakítottak a szlovák környezettől és magyarok közé helyeztek, mint állami gondozottakat alföldi magyar családoknál helyezték el őket. Erről szóló egyik cikkében emberkereskedelemnek minősíti az eljárást: "gyermekeink elszállítása és a velük folytatott üzletelés mindenekelőtt merénylet népünk teste ellen. A szellemet meg tudják fojtani az óvodákkal, a magyar nyelv beerőltetésével az elemi iskolákba, a polgári iskolákkal, egyáltalán a magyarosítással. A népet demoralizálni tudják számtalan közigazgatási eljárással, a politikailag elfogult bíróságokkal, a választási vesztegetésekkel, zsarnoksággal, kocsnával stb. De a testet megölni csak így lehet...a magyarosítás Minotauruszával."⁵⁹ Ez ellen tiltakozik "Siroty" (Árvák) c. verse, s még inkább az e tárgyban legismertebb műve, a Herodes c. elbeszélő költemény az erőszakkal elhurcolt, s az új gazdától hazaszökni próbáló két szlovák gyermek pusztulásáról. A bibliai gyermekgyilkos Herodes szimbolikus jelentése nyilvánvaló. Az is biztos, hogy Vajansky költeménye nem a magyar-szlovák barátság jegyében fogant. De a vers értelmezésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül - s erről később részletesebben is szó lesz még - a költő megjegyzését arról, hogy a Herodes c. versben nem a magyarság egészének gyűlöletére buzdít, hanem csak az erőszakos asszimilációt, annak brutális módszereit és képviselőit igyekszik gyűlöletessé tenni. A szlovák gyerekek sorsa miatt érzett aggodalmainak költői kifejezésére népmesei motivumot is felhasznál Vajansky. A Saň (Sárkány) c. verse ugyan - mint a cím alatt zárójelben olvasható - ősrégi monda, de a mesei keret, a tizenkétfejű sárkány, amely a hegyek közt lakó nép gyermekeit falja fel, míg csak meg nem érkezik Keletről Papolval, az óriás, s meg nem öli a szörnyeteget, nagyon is átlátszó allegória a

90-es évek magyarországi viszonyairól ill. Vajansky fel-fogásáról. A sárkány "talán a pokolból" érkezett a hegyek közé, ahol számtalan szolgája akadt, válogathat a hóhérokban. A szolgálatába szegődött népség rabolja el az anyáktól a gyermekeiket a falánk sárkány részére. A mondanivaló aktualitását azzal emeli ki Vajansky, hogy a vers végén felhagy a mesei modorral, s az olvasóhoz fordulva hangsúlyozza, hogy a mese valójában igaz történet, mert már biztos jelek láthatók Keleten, amelyek Popolval közeledtét adják hírül.

Vajansky érzékenyen reagált minden olyan kormányzati intézkedésre, amelyben a magyarosítás céljait fedezte fel. Még sajtópert is indítottak ellene amiatt, hogy éles hangú cikkben bírálta a magyar nyelv terjesztésére buzdító miniszteri rendeletet.⁶⁰ Ugy vélekedett, hogy a magyar iskolák, különösen a közép- és felsőfoku intézetek, a szlovák ifjúság számára "az árulás, a jellemtelenség és az elfajzás gyárjai". Szemléletében, s eszméit képviselő nemzetű szlovák alakjainak felfogása szerint a tanulás útján elérhető társadalmi felemelkedés azonosnak tűnt a magyarrá válással, ezzel pedig együtt járt az erkölcsi romlottság, a züllött életmód megkedvelése. Erre a szemléletre jó példa a Koreň a vyhonky egyik alakjának, a pesti jogászszakoskodásba belerokkant, végül tüdőbajban elpusztult ifju Vrábel-nek az esete. A fiát vesztett apa ilyen szemrehányásokkal illeti feleségét: "Iskolák, iskolák, az undokság és a romlás barlangjai. Méreg, a pokol csapdája; urat akartál (a fiadból), urat. Verje meg az isten a mi gyerekeink elrablóját és meggyalázóját! Urat akartál! Most már ur lett belőle, most már elmagyarosították! Szerencsétlen asszony, bűnös anya!"⁶¹ A magyar egyetemekről, főként a jogászképzésről, az egyetemi ifjúság életmódjáról legrészletesebben a Kotlin c. regény főhősének, Lutišićnak a fiatal éveit ismertetve nyilatkozik. Már a Podrost-ban "Werbőczy badarságai"-ként említi a magyar

jogtudományt. A Kotlinban - a pozsonyi jogakadémiáról szólva, ahol ő maga is tanult annak idején - a jogász-képzés és a tudomány elavultságát, korszerűtlenségét hangsúlyozva "a magyar jog halott áltudományá"-ról, az előadóterem katedrájára "naponként felkapaszkodó halott emberek"-ről beszél, a hallgatósággal a katedráról egy halott arc néz szembe, s halott a szellem is, amelyet "a professzorok által összefércelt kompendiumok" árasztanak.⁶² S amikor Lutišić a váratlan örökség révén hirtelen dúsgazdag ifjúvá lesz és a jogászkodást Pesten folytatja, Vajánskýnak alkalma nyílik arra, hogy hősének fővárosi környezetéről és ezen keresztül a pesti "aszfalt-betyárokról" - azaz a holnap magyar politikusaikról elmondja a maga elmarasztaló véleményét. Aszfaltlovagoknak is nevezi ezeket a gazdag fiatalembereket, akiknek létformájuk az önkényeskedés, az emberek terrorizálása; akik kapcsolatban álltak az arisztokráciával és a magas hivatali körökkel, ott is volt pártfogójuk, ahol a "hatalom forrása" van, épp ezért büntetlenül követhettek el bármilyen féktelenséget, akár fényes nappal is. Lutišić romlása, elfajzása, fizikai és morális erőinek felőrlődése itt indult meg, ebben a környezetben, ahol szívesen fogadták, sőt hamarosan vezető szerepet játszott: "Beleélte magát a piszkos politikai kavarodásba olyannyira, hogy már az újságokban is ünnepelték és a "derék magyar fiatalembernek" képviselőiséget és nagy politikai jövőt jósoltak".⁶³ Mindezt természetesen az elfajzás, a renegátság ellenében.

8. A szlovák nemzeti sérelmeknek a századvégen nincs Vajánskýnál éberebb számontartója. És minden újabb sérelem felidézi tudatában az összes korábbiakat, s ilyenkor érvelése, szenvedélyes megnyilatkozásai szinte leltárszerűen veszik számba az elszenvedett igazságtalanságokat. Másfelől az is jellemzi gondolkodásmódját, hogy a szlovák-ság életének minden hiányosságát, minden baját és nyomo-

ruságát egyetlen okra, a magyarosításra vezeti vissza. Legyen bármiről is szó: anyagi nélkülözésről, a művelődés elmaradottságáról, a falusi életforma bomlásáról, erkölcsi normák, szokások megváltozásáról vagy akár a kivándorlásról - mindez a nemzeti elnyomás számláján jelentkezik, s föl sem merül Vajanskyban a gondolat, hogy a társadalmi okoknak is lehet valami szerepe. Ennek a sérelmi politikának, illetve a benne megnyilvánuló szemléletnek - amely egyrészt mindig összegez, "naprakész", másrészt minden bajt egyetlen okra vezet vissza - meggyőző példáját találjuk a Kotlin c. regényben. Greguš, Vajansky pozitív hőse így panaszodik: "Nálunk himnuszokat énekelnek az országról, a szülőföldről, az un. hazáról (ördögi német szó: Haus), esküdznek, a mellüket verik, hogy mennyire szeretik a magyar hazát, sőt imádság is szól róla, de a népet, amely a hazát egyedül teszi értékké, a népet tönkreteszik, hekatombákon feláldozzák, a magyarosítással butítják gyermekkortól fogva, szellemi és anyagi romlásba döntik, megalázzák, megfosztják szellemétől, akarától, önállóságától, dolgoságától, a magyarosítással kivetkőztetik erényeiből és önbecsüléséből, a régi, jó szokások öltözkézből, azzal veszik el becsületét, jámborságát, megrontják a szülőföld iránti szeretetét; a magyarosítással naponként megsértik a népet, zsarnokoskodnak felette, izgatják, kárt okoznak neki, végül és főként az erkölcstelenségbe lökik, az istentelenségbe és az érzékiességbe. A magyarosítás következménye nem lehet más, mint a nyomor, amely mély nyugtalansággal jár együtt. És amit a nyomor nem pusztít el, azt szégyenpadra ülteti és nevetség tárgyává teszi a műveletlen, üresfejű, s főként lelkiismeretlen emberek kezében lévő közigazgatás. A nyomorba döntött nép, hogy megvédje legalább a csupasz bőrét az összeszáradástól és szegény tagjait az elmagyarosítástól, azaz a csontvázra nyomorodástól, elmenekül, hogy maradék erejét a tengeren túl hasznosítsa. S ha

megizlelte, hogy másutt, a vadídegenben inkább nézik embernek, mint otthon, ha küldött már néhány dollárt kiéhezett falujába, felüti fejét a népbetegség, a kivándorlási pestis, amely a jó, töretlen erőktől fosztja meg az országot és a nemzetet."⁶⁴ Ugyanezt a helyzetképet, vagyis a magyarosítással előidézett anyagi és erkölcsi romlást, a tömeges kivándorlásba vagy a vallási szektákba menekülés képét festi meg Vajansky a Koren a vyhonky c. regényében is, amikor Mirko Kladný Bécsből szülőföldjére látogat és mint valami szlovák Csicsikov, egyik faluból a másikba kocsizva töpreng az elé táruló szomorú látványon.⁶⁵

Mindezt a publicisztika nyelvén is megfogalmazza egyik cikkében, amelyet nézetei összegzésének, vagy akár elvi állásfoglalásnak is tekinthetünk a korabeli Magyarország nemzetiségi politikájával kapcsolatban. Érdekes, hogy az oly türelmetlennek és elfogultnak ismert Vajanský itt higgadtságot mutat, és különbséget tesz az erőszak nélküli, a természetes asszimiláció és a hatalmi eszközökkel, kényszerrel kierőszakolt beolvadás között. Különbséget tesz és nem kifogásolja, hogy a multban - tehát a nemzetiségi küdelmeket megelőző századokban - családi, vagyoni és egyéb okok miatt a magyarnyelvűség tért hódított a más nyelvűek körében. Ezzel szemben elveti, kárhoztatja saját korának politikai gyakorlatát, a "magyarizmust", amely a más nemzetek rovására akar erősödni és terjeszkedni, még hozzá erőszakos eszközökkel. Ezáltal az asszimiláció átlépi a jogosság határát, törvénytelen utra lép, megsérti az ország többi nemzetiségét. Ez a nemzetiségi politika - mondja Vajanský - vallásellenes, mert megakadályozza az anyanyelvi templomi szolgálatot; de nemzetellenes is, mert meg akarja fosztani a nemzetet nyelvétől, multjától; egyben kultúraellenes is ez a politika, mert fékezi a műveltség terjesztését, megsemmisíti a már meglévő intézményeket (Matica, a szlovák gimnáziumok), új intézményeket létrehozni nem enged, tudatlanságba dönti a

tömegeket; guzsba köti a szellemet , mert gátolja az irodalom fejlődését, növeli az analfabétizmust, az idegen nyelv erőltetésével lesüllyeszti az általános műveltségi színvonalat; továbbá gazdaságellenes ez a politika, mert a nemzeti érzés elnyomásával szegénységet, nyomort zúdít a tömegekre; erkölcsellenes is, mert árulásra, jellemtelenségre, renegátságra csábít; végül antihumanus politika a dualizmusé, mert megöli az embert az emberben, kegyetlen eszközöket alkalmaz, gyűlöletet szít, viszályt támaszt a családokban, a községben és a városban, rabszolgákká süllyeszti az embereket. Egy mondatba sűrítve így hangzik az ítélet: "a magyarosítás a legnagyobb szerencsétlenség, amely érhetette nemzetünket."⁶⁶

Korántsem ilyen higgadt érvelésű, a korabeli nemzetiségi politika fogyatékoságait tételszerűen leltározó megnyilatkozás a Lož v triumfe (A triumfáló hazugság)c. írása.⁶⁷ Ellenkezőleg: a fölhalmozódott keserűség, a feszítő indulat éles hangjai csapnak fel a mondatokban, amelyeknek mindegyike vád az elnyomók ellen; egy-egy pillanatra úgy érezzük, a szlovák Tiborc panaszát halljuk; a trónon ülő, "piszkos tagjait szétterpesztő" hazugság pedig szinte költői látomásként idézi meg a "szép zsványtánya", az Ady-féle Hazugság-ház légkörét. Ime Vajanský szavai: "Szlováknak lenni már önmagában is vétség, törvénytelenység, hazaárulás, gyalázat, kártevés, ezerféle nyomoruság, gyilkosság, ... mint valami söpredéket sértegetnek bennünket a hivatalokban, a vasuti pénztáraknál, minden nyilvános fórumon, még a postán és az adóhivatalokban is, ahova utolsó filléreinket visszük. Emberiességükből kivetkőzött lények, kik vadságukban elveszítették nemcsak állampolgári méltóságukat, hanem emberi formájukat is, körlevelekkel bojkottálják iparosainkat, kereskedőinket, a hű és tisztességes adófizetőket. És a nemzet ellen irányuló, személyeket és vagyonokat megsemmisítő üldözések

felett terpeszkedik - mint valami trónon - piszkos végtagjaival a triumfáló hazugság az igazságosságról, az egyenjoguságról, a kulturáról, a humanitásról és - tisztetség ne essék szólván - a liberalizmusról...Nem lehet fájóbb, fojtóbb sértés, mint ez a közönséges méreteiből hirtelen nagyra nőtt hazugság az igazságról, az állampolgári és nemzeti egyenjoguságról, a nemzetiségekkel való szelid, humanus bánásmódról Magyarországon."

9. Korábban már utaltunk arra, hogy a közéleti tematika, közelebbről a hazai nemzetiségpolitikai sérelmek hatása Vajansky versein is kimutatható. Ha átolvassuk összegyűjtött verseit, kiderül, hogy költészetében nemcsak elszórtan találhatók az elnyomás elleni tiltakozás nyomai, hanem ezek egész liráján végig követhetők. A lírikus Vajansky magyarság szemlélete természetesen ugyanazokból az elemekből tevődik össze, amelyekkel az eddigiekben - szépprózai és publicisztikai írásait vizsgálva - megismerkedtünk. Tartalmilag ujat azokhoz képest tehát nem mondanak. Ami számunkra érdekes lehet, az a reagálás módja, az a lírai kifejezési forma, amely az író véleményének hordozója. A Čierna vila (A fekete tündér) c. vers például azt a lírai reagálási típust képviseli, amelyikben a Vajansky a népi költészetből származó és a romantika által is kedvelt párbeszédes megoldást választja a nemzeti sorskérdések megfogalmazására. Itt a költő és a tündér között folyik a párbeszéd arról, miért fogy a szlovákság. A válasz: "A mi asszonyaink a zsarnok, a kőborlova számárra szülik a gyerekeket, a tengeren túl, Amerika számára" stb. Ez a forma a költői állásfoglalás közvetlen megfogalmazására ad lehetőséget, hatása nem a költői képekben rejlik, hiszen a hangsúly nem a képeken, hanem a gondolatot fogalmi uton kifejező stíluson van. A hatást a párbeszéd által sugallt drámai szituáció, a benne rejlő feszültség, és a felfokozott hangulatban kimondott ítéletek súlyossága hordozza. Magyar példának Kölcsey két Zrínyi-

verse kinálkozik.

Más verstípus a Milujte spevcov (Szeressétek az énekeseket) című, amely nem a nemzeti lét nagy kérdéseire keresi a választ, hanem a mindennapi élet, a hétköznapi apró, de összességükben az életet megkeserítő sérelmeit veszi számba. A társadalombírálatnak sajátos formája ez - a magyar példák közül Vajda János Sodoma c. versét lehetne rokonítani vele -, szinte tételszerűen veszi száma a visszasságokat, szemlét tart a társadalmi fogyatékoságok felett. Hatásának titka a halmozásban s ezen belül a kritikai tételek előre haladó súlyosbodásában, a fokozásban rejlik. Prózái változatával Vajanskýnál az előbb említett Lož v triumfe c. cikkben, a regények közül pedig leggyakrabban a Kotlin-ban találkozhatunk. Szemléltetésül a Milujte Spevcov c. vers néhány soránt idézzük: "Bárhová lépsz, csupa gyilkosokba ütközöl, akár az igazságod keresed, akár passzust váltasz az ökreidre, vagy az adódat fizeted ... vad ricsajuk veri fel a megyeházát ... ha templomba lépsz, szószékről az elfajzást hirdetik, az iskolában gyermekeidet árulásra nevelik... az országgyűlés intrikál és pletykákról szónokol." stb.

Ismét más verstípus az, amelyik az ellenétételen alapuló irónia eszközeivel tart szemlét, most már nem a mindennapok visszás jelenségei felett, mint az előző, hanem a kor erkölcsi felett, pontosabban az olyan személyiségjegyek és jellemvonások felett, amelyek Tisza Kálmán Magyarországnak a biztos karrier feltételei. A vers minden sora formailag egy-egy hasonlat, amelynek összekapcsolt két tagja ellentmond egymásnak. Az így kihangsúlyozott irónikus jelleg és a köznapi szemlélettel és nyelvhasználattal merőben ellentétes forma különösen kiemeli az író mondanivalóját és fokozza a vers kiritikai élet. Szemléltetésül néhány sor az Istá karriéra (A biztos karrier) c. versből: "Hüség, mint a kigyó, állandó, mint a hold, kegyes szívű, mint a hóhér, szilárd, mint a hullám, ... bátor, mint a nyul, eredeti, mint a visszhang stb.. az

ilyen fiatalur jövője miatt nem kell aggódni".

A versek másik csoportjában a költői kép válik hangsúlyossá és a mondanivaló hordozójává. Ellentétben az előbbiekkal, ahol a nyelvi építőelemek áttételek nélkül, közvetlenül fejezik ki a költő tapasztalatait és az ezek alapján kialakított ítéletet, ez utóbbi verstípusban a képzelet a formáló erő, amely a köznap szemelelet kereteit áttörve nagyméretű tablók, képek segítségével érzékelteti a szlovákság szenvedéseit. Így kapcsolja a tátrai naplemente látványához a költő fantáziája a vértengert: "a szlovák hegyek vörösen égnek, mintha vérrel öntözték volna" (Epistola do Čiech - Levél Csehországba); máskor a kép vízióvá tágu, a szlovák táj a nemzeti szenvedések kísértetjárta színtereként jelenik meg a versben, "a Vág a könnyektől kiárad", "a szélviharban az emberek sirása zug", a szlovák hegyvidék hatalmas ravatal, melynek deszkái a sziklafalak (Prišery-Kisértetek). A látomás az ellenséggel szemben érzett gyűlölet hatására olykor naturalista részletezésű képpé bomlik, mint a Míkvo (Némán) c. versben, ahol a nemzetpusztító sárkány testét hatalmas méretűvé puffasztja az elfogyasztott étel, miközben "az áldozatok belső részeiből hörpöli a forró vért", és mohón szivja a koponyákból az agyvelőt.

Másutt előszeretettel használ fel - mint ahogy ezt a Herodes című költemény is mutatja - bibliai motívumokat a magyarországi állapotok jellemzésére és a szlovákok sérelmeinek, s az elnyomással szemben érzett saját indulatának a kifejezésére. Így lesz a Ferenc József-i Magyarország Sodoma, mint Vajda János ismert versében is. Felhasználja a Jairus-motívumot, csak hogy itt nem a halott leány feltámasztásáról van szó, hanem a halálra ítélt szlovák nyelv életben maradásáról. A filiszteusok rabságában robotoló Sámson, - a rabbá tett szlovák nép -, "az áruló ingyenélőket táplálja keserves munkájával", de gyűlölettől szikrázó szemét már a zsarnokokra veti, s köze-

leg az idő, amikor "a hazugság-épületek porba hullanak." Máskor az ótestámentumi proféták komor jóslatai, átkozódó fenyegetései kínálkoznak megfelelő formául a nemzeti keserűség megszólalásához. Ilyenkor Vajanský a "vértengert" idézi, kollektív felelősségre vonásért, bosszuért kiált, és előre örül az ellenség pusztulásának: "tűzet látok, halált és hegyomlást, hallom a jajkiáltást és lelkemben örvendek." (Biblia sacra c. verse .) Profétái jóslata a Predcit (Előérzet) c. versében még határozottabb hangú és részletezőbb, magabiztosabb: "higgyétek el, egészen más, új idők közelednek; a föld vérre szomjas, a mezőn lépdél a sok holló és csóka zsákmányra éhesen. A levegő is meg van fertőzve, zugó és tisztító viharokra vár..."

Végül még egy költeményét kell itt megemlíteni, amelyben Vajanský már nem az elnyomás tényeit veszi számba, nem is a proféták átkozódó attitűdjét ölti magára, hanem a szabadulás útját mutatja meg, az elnyomottak együttes fellépését sürgeti a közös ellenséggel szemben, mint később a Magyar jakobinus dalában - sokkal tisztább eszméiséggel és lényegesen magasabb művészi szinten - Ady Endre. A vers címe Rumunom (A románokhoz), s azt hirdeti, hogy noha a nyelv és a vallás elválasztja a szlovákokat és a románokat, de a "mostohánk közös, s vele szemben egyetlen szent vágy él bennünk: hogy teljes összhangban harsanjon fel mind a két nép tiltakozása".

II.

1. Tagadhatatlan, hogy az a magyar világ, amelyet műveiben Vajanský az olvasók előtt felmutat, velejéig romlott, pusztulásra érett, és méltó a gyűlöletre. Nem kétséges, hogy az író is gyűlölettel szemléli s határtalan ellenszenvének a terméke a regényeiben szinte receptszerű ismétlődéssel jelentkező két pólus: a csupa jó národovec-ek, az öntudatos szlovákok az egyik oldalon, a másikon pedig az

ellenük harcoló, gyakran az életükre törő csupa rossz, züllött renegátok, magyarónok, esetleg magyarok, de mindenképpen olyan személyek, akik a nemzetiségi elnyomás politikáját képviselik. Ez a romantikus sematizmus Vajansky műveinek legnagyobb fogyatékosága. Emiatt joggal kifogásolják elfogultságát, szemléletének egyoldaluan nacionalista jellegét, jogosan állapítják meg róla, hogy "nem tárgyyszerűen vitatkozott, hanem demagóg módon",⁶⁸ hogy "csak a szláv világról akar tudni, minden egyebet romlottnak és gonosznak tart."⁶⁹

Mindez igaz, de elsősorban a szépirodalmi művekre, s azok között is főként a terjedelmesebb regényekre érvényes. Mert ha Vajansky magyarság szemléletét nyomozva kellő figyelemmel vizsgáljuk műveinek kevésbé hangsúlyos elemeit is, s főként ha végigpásztázzuk a Národnie noviny évfolyamait, s azokban az eddig össze nem gyűjtött politikai cikkeket, akkor elszórt, de határozott irányt jelző utalások, megjegyzések alapján arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy - amennyire szemléleti korlátai engedték - tudott különbséget tenni a gyűlölt renegátok, a magyarónok, stb. - és a magyar nép között. Ha képes lett volna osztálykategóriákban gondolkodni, azt is mondhatnánk: nem azonosította az uralkodó osztályokat s azok minden rendű és rangu székértolóját a magyar dolgozó tömegekkel. Pere a tulzó magyarkodókkal volt, harcot a soviniszta politika és annak képviselői ellen vivott, ezek gyűlöletére tanított regényeiben, ezekre zuditotta haragját verseiben, ezek pusztulását óhajtotta a várva-várt vérözlésben. Elsősorban reá érvényesek, mert vallomásszerűek azok a szavak, amelyeket a Budapesti Hírlap egyik cikkével vitatkozva mondott a szlovák irodalom magyarellenségéről: "A szlovák írók - mondja Vajansky - műveikkel harcolnak az elnyomás ellen, de nem a magyarokat gunyolják ki, hanem céltáblájuk 99 százalékban a szlovák vérből

való elfajzott, a renegát, ... az olyan ember, aki eltitkolja szlovák eredetét és a magyarok közé furakodik piszkos, önző célból, anyagi előnyökért és hatalomvágyból." ⁷⁰ Ilyen értelemben tagadja Vajansky a Herodes című elbeszélő költemény magyarellenességét is. Szó szerint ezt mondja: "Még az én ilyennek (vagyis magyarellenesnek) kikiáltott Herodes-em sem tartalmaz egyetlen sort sem, amely fajgyűlöletre uszítana, abban minden jogtalanság elkövetője a szlovák szereplő, a benszülött renegát." ⁷¹ Azt vethetnénk e véleménnyel szemben, hogy Vajansky műve összehatásában mégis csak a magyarság ellen igyekszik az érzéseket hangolni, hiszen az íróval szemben jóindulatu, sőt baráti Asbóth Oszkár is azt írta a Herodesről, hogy abban "nagyon sok van, ami a magyar olvasónak arcába kergeti a vért." Nem meglepő hát, ha a magyar irodalmi közvélemény egyetértően elfogult, velünk szemben ellenséges műnek minősíti ezt az elbeszélő költeményt. Mivel pedig a művet nem az író szándéka, hanem az objektív mondanivaló szerint kell megítélni, a Herodesről mondott írói szavak nem bizonyító erejűek. Önmagukban talán valóban nem, de más bizonyítékok sorában hitelük mégis megerősödik, vagyis el kell fogadnunk Vajansky érveit.

A Herodes-ben megírt témához, a szlovák gyerekek Alföldre telepítésének problémájához kapcsolódik néhány évvel később, 1892-ben Vajansky egyik vitacikke. Ebben sem a magyar népet hibáztatja, hanem a "renegátokat" és a felsőbb politikai vezetést, no meg a szlovákokat, hogy engedik magukat félrevezetni: "Nem a magyarok követik el a bűnt. Amint látszik, rájukerőltetik a kis idegeneket, bűnösök az aljas renegátok, akik a szlovák gyerekek vére árán akarnak maguknak papi állásokat, itt hivatalt, ott dicséretet vagy jutalmat szerezni, bűnösök a politikai felsőbbbségek, amelyek támogatják az undorító rabszolga-kereskedelmet, hibás a szlovák nép, mert nem leplezi le

a csábitókat ... és felelős a királyi ügyészség is, mert nem rendel el vizsgálatot az emberi test és vér kereskedői ellen."⁷²

"Nem a magyarok követik el a bűnt,... bűnösök az aljas renegátok" mondja itt Vajanský és nekünk nincs jogunk kétségbevonni szavainak őszinteségét. Hagyományosan számontartott és szemére vetett magyarellenessége tehát az eddiginél differenciáltabbnak, árnyaltabbnak bizonyul. Más kérdés, hogy miféle ideológiák hatására rekesztette ki a magyarságból azokat, akiket - Ady szavaival - "magyarrá tett értelem, parancs, sors, szándék, alkalom". (Tolnai Lajostól Szabó Dezsőig és tovább magyar írók is vallottak a Vajanskýéhoz hasonló nézeteket.) Tény, hogy ami rosszat kora magyar világról elmondott, azt nem vonatkoztatta magára a magyar népre. Sőt ez utóbbiról - ha nem is gyakran - de volt jó szava is.

Egyik elbeszélésében, az 1882-ben írt Babie leto címűben egy öreg szlovákot szerepeltet, akit a Hurban-féle 48-as fölkelésben való részvétel miatt börtönbe zártak. Ott rabtársa volt Augusta Koreňovska apjának, s most Augustának mesél a régi időkről. Elmondja, hogyan könyörgött Augusta apja, hogy feleségét, kislányát még egyszer láthassa: "Megkérte az őrt, jó ember volt az, komáromi tiszta magyar, otthon apró gyerekei várták. Megsajnálta az ön apját, odahívatta az ön anyját. Hirtelen szörnyű kiabálás támad a börtön előterében, ott a városházán. A Baday nevű hadnagy, aki az itteni Bielá-ban született, megverte az őrt. A szegény jó alföldi magyar szörnyen bűnhődött, ájultan vitték el a deresről."^{72.a} Nem véletlenül állítja szembe itt Vajanský a "jó ember" komáromi magyart azzal a Baday hadnaggal, aki szlováknak született, ugyan, "itt Bielán", de renegát lett, s ellensége saját szlovák véreinek. Ezért botoztatja meg az emberséges magyar őrt. E szembeállításal az elfajzott szlovák tiszt embertelenségét akarja kiemelni, magát a janicsárságot, a nemzetárulást akarja megbélyegezni.

Rokonszenvvvel említi egykori utitársát is, "a negyven év körüli derék férfit", akivel Békéscsaba és Szeged között találkozott a vonaton, amikor államfogházi büntetését kellett megkezdenie 1893-ben. Rokonszenvvvel szól róla már csak azért is, mert magyar utitársa az íróval azonos nézeteket vallott a kormány politikájáról. "Az egész ország a piszkos üzlet tárgyává válik, mindent az államérdek határoz meg, így lehetetlen élni" - mondta a magyar utitárs, akinek "Szolnok mellett nagy földbirtoka volt", - de mondhatta volna maga Vajanský is, mint ahogy mondta ill. leírta jónéhányszor regényeiben és cikkeiben ugyanezt. A nézetazonosság keltette fel érdeklődését utitársa iránt és még valami. Annak tiszta magyar beszéde. Mert Vajanský itt is élesen disztíngvál, az eredeti magyar beszéddel szembeállítja az idegenes akcentust, amelyet megfigyelt frissen magyarrá vált rétegek, egyebek közt az általa annyira gyűlölt renegátok beszédén. Ugy szokták értelmezni fogháznaplójának ezeket a sorait, hogy életében először ekkor találkozott magyar paraszttal, vagyis annyira nem volt semmi érintkezése a magyarsággal. Pedig a hangsúly itt a kétféle nyelvre esik, ill. a köztük lévő különbségre és pedig úgy, hogy Vajanský a nem eredeti magyar beszédet elmarasztalja. Azt mondja: "Csaba és Szeged között hallottam először életemben tiszta, népi magyar beszédet, amely alapvetően különbözik a mi szlovákos magyar nyelvünktől, de a pesti zsidós és németes kiejtéstől is."⁷³

Ez a határozott különbségtétel szervesen hozzátartozik Vajanský magyarság szemléletéhez. Az ország magyar nyelvű lakosságát élesen két csoportra osztotta. Az egyikbe azokat a rétegeket sorolta, amelyeknek a képviselőit - nevük hangzása vagy valamely életrajzi adat alapján - idegen eredetűnek minősítette és nem ismerte el valódi magyarnak. Ugy látta, hogy ezeknek a kezében van a hatalom, ezek szabják meg az ország politikáját, ezek diktálják a türelmetlen magyarosítást, tehát ezek az okozói annak

a mérhetetlen szenvedésnek, amely a szlovák népet és az ország többi nemzetiségét sújtja. Vajansky szemében kalandorok, törtető karrieristák a magyarizmus zászlóvivői, akik egyéni és családi érdekből, érvényesülési vágyból akarnak más népek elnyomásával szerencsét kovácsolni maguknak: "A négy világtáj felől összecsődült emberek ezek, önzéstől hajtva, hatalomvágytól égve, elvük az ubi bene ibi patria..., emberek, akik a magyar és a szlovák nemzet kárára, önmaguk és családjuk hasznára ragadták kezükbe a magyarosítás zászlaját."⁷⁴ Példaképpen neveket is sorol fel, és példáiból kiderül, hogy válogatás nélkül mindenkit kitagad a magyarságból, akinek idegen eredetére következtetni tud. Ime a névsor: "Talán a Falk-ok, a Trefort-ok, a Grünwald-ok, a Wenckheim-ek, a Radvánszky-ak, a Prónay-ak Pravnából, a Baros-ok a turóci drótos faluból valamiféle magyarok? Talán magyar Kossuth, Petrovič, Damjanič, Dembinszky, Görgey /eredetileg Harkovsky/, Pulszky stb. in infinitum? Csak a bolond állithatja ezt!!" A névsor abszurd voltát talán magyarázza - de semmiképpen sem menti - Vajansky szlavofil nacionalizmusa s esetleg az a körülmény, hogy a gyűlölt magyarosító politika élharcosai között gyakran találkozott elmagyarosodott, idegen hangzású nevet viselő személyekkel.

Az uralkodó politikát képviselők, az azt kiszolgálók táborával szemben Vajansky megkülönböztette az általa etnikailag egységesnek tekintett eredeti, "valódi" magyarságot, a magyar nemzetet, amelynek - mint mondja - nincs köze a "nemzetgyilkos" politikához. A valódi magyar nemzettel nincs baja: "Ez az érdekes finn, vagy ha úgy tesszik, turáni faj nyugodtan és jól élhetne köztünk és a románok között és eszébe sem jutna veszecedni a tuleróvel." Ismételten hangoztatja azt a véleményét, hogy a magyar nemzet - valójában a magyar néptömegek - nem felelősek a más népeket megsemmisíteni akaró politikáért. "Ki az,

aki a vesztünkre tör? ... maga a magyar nemzet közvetlenül nem hibáztatható a mi szlovák fájdalmainkért." Más szavakkal ugyanebben az értelemben: "a nemzetgyilkos politikában nem vállalnak szerepet a nemzetek, sem azok becsületes fiai", s újból: "az elpusztítással fenyegető harcot ellenünk nem a magyar nemzet mint etnografiai egység folytatja."

Vajansky annak is tudatában volt, hogy a türelmetlen, nemzetiségellenes politika nemcsak a közös haza más ajku népeinek jelent halálos veszedelmet, hanem súlyos károkat okoz a magyarságnak is. Az ő szavaival: "Sok tekintetben a magyar nemzet is szenved a magyarosító politika miatt, amikor a magyarosítással elveszik életerejét, gyerekei szájából pedig a kenyeret és azt a nem magyar gyerekeknek adják, vagy amikor a világ előtt erőnek erejével gyűlöletessé teszik a magyar nevet." Végül rámutat arra is, hogy az uralkodó politikai körök mi módon igyekeznek megtéveszteni a magyar néptömegeket: "Tucatnyi ujságban naponként harsogják a fülükbe, hogy mi az ő ellenségeik vagyunk, s hogy gyűlöljük őket. A tömeg elhiszi, végülis kénytelen elhinni az egyhangú, hazug, de folytonos melódiát. De örökké nem fogja hinni." S cikke végén még egyszer bizalmát fejezi ki a magyarság iránt, hangoztatva, hogy nem hisz a magyar nép nemzetiségellenes gyűlöletében, s egyben annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a magyarság előbb-utóbb leszámol "a piszkos önzés és az erőszak nemzetgyilkos politikájával" ill. e politika képviselőivel.

Azt is tudta, hogy a leszámolás időpontját még a bizonytalan jövő rejti, hiszen a magyar néptömegeknek nem volt meghatározó szerepük az ország politikájában. Mocsáry Lajosról írott, ismert cikkében, a Biely havran (Fehér holló)-ban szomorúan állapítja meg: "Elhisszük, hogy a magyar nép egyszerű, egészséges része nem lehet okozója, sőt helyeslője sem a szlovákok elnyomásának, de ez raj-

tunk nem könnyít... a magyar nép helyes gondolkodása a mi számunkra távoli, plátói vigasz."⁷⁵

2. Mégis erre a "távoli, plátói vigasz"-ra is igényt tartott. Figyelemmel kísérte a másik oldalon elhangzó, jószándéku megnyilatkozásokat, s ezekre lapjában mindig reagált. Különösen érdekelte Mocsáry Lajos harca a demokratikus nemzetiségpolitika megvalósításáért, s több cikkében is elismerően szól róla, aki "világító fáklya a buta frázisok és alattomos szándékok sötét, ostoba magyar éjszakájában". S érdekes módon nemcsak a szlovákok barátját, a harcostársat fedezi fel benne, hanem azt a hasznos és előnyt is hangsúlyozza, amelyet Mocsáry tevékenysége a magyarságnak jelent. "Gratulálunk a magyarságnak ehhez a férfihoz, aki védelmezi a magyar nemzetet a vad, korlátolt és kishatalmi zsarnokság rossz hírével szemben." És mintha már nemcsak a szlovákságért aggódna, hanem minket, magyarokat is féltene, megismétli: "Gratulálunk a magyar nemzetnek, hogy reputációját az utókor előtt megvédte a világos gondolkodású és messzire tekintő férfi, akit a magyarországi és magyar patriotizmus vezet... aki a hatalom asztalánál ülő hazugságnak szemébe mondta az igazságot és megvédte az ajtó előtt kolduló jogot."⁷⁶ S Mocsáry tevékenysége, érvei a gyilkos politika ellen tovább erősítik Vajansky meggyőződését arról, hogy az uralkodó rendszer mindenféle képviselői és lakájai jelentik a szlovákság romlását, de "maga a magyar nép ártatlan."⁷⁷

Az ilyen határozott és félreérthetetlen, ráadásul többször is hangoztatott vélemény ismeretében meglepő, hogy következetlenséggel, ellentmondással is találkozunk Vajanskynál ugyanebben a kérdésben. Birálói szavá teszik, hogy bár lapjában szenvedélyes harcot folytatott a magyar nacionalizmus ellen, mégis - mikor a pesti szociáldemokraták tüntetést rendeztek -, arra a veszélyre hívta fel a magyar sovíniszták figyelmét, amely a "vörös interna-

cionalé" oldaláról fenyegeti a világ nacionalistáit. Utolsó pesti sajtóperén is úgy nyilatkozott, hogy ő mint nacionalista a magyar nacionalistáktól nem elítéltetést, hanem segítséget érdemelne, hiszen ő is harcol a hazai internacionalizmus és vallásellenesség ellen.⁷⁸ A polgári házasság tárgyában tartott felsőházi szavazást kommentálva pedig azt javasolja a magyar konzervativoknak, hogy keressék a szövetséget a nemzetiségek konzervativ érzésű tömegeiben.⁷⁹ Mi ez? Főljánlkozás annak a hatalomnak, amelyiket halálos ellenségként bélyegzett meg és kívánt gyűlöletessé tenni írásaiban? A látszat ellenére sem erről van szó.

Mert az ellenkezőjére is van példa, vagyis arra, hogy Vajansky baloldali, sőt forradalmi szövetség lehetőségeit is latolgatta, igaz, hogy eléggé sajátos helyzetben. A váci államfogházban - ahol 1903. utolsó napjától február végéig fogolyként tartózkodott - találkozott Várkonyi Istvánnal, a magyar földmunkásmozgalom egyik vezetőjével. Naplójegyzetei arról tanuskodnak, hogy fogolytársaival, különösen pedig Várkonyival gyakran beszélgetett, vitatkozott politikai kérdésekről. Albert Pražák szerint, aki a kéziratban lévő váci naplót feldolgozta, a beszélgetések hatására Vajansky azt fontolgatta, hogy "talán segítene a szlovákoknak a szövetségés valamely szocialista vagy más, kevésbé sovíniszta párttal". Még a szociáldemokrata párt-hoz való közeledés gondolata is felmerült benne, mivel ez a párt is ugyanazzal az "érdekközösséggel" áll szemben, mint a szlovákok. Gondolkodott a Várkonyi a pártjával való szövetségésről is. Arról is töprengett, hogy a nemzetiségek védelmére egy magyarul írott lapot kellene kiadni Pesten, amelynek feladata volna a sovínizmus leleplezése.⁸⁰

Nyilvánvaló, hogy az előbbi esetben sem vált Vajansky magyar sovínisztává, s az utóbbiban sem forradalmi demokratává. Magatartásának ezek az ellentmondásai inkább valamiféle taktikai ötletnek tekinthetők, amelynek a megvalósulására nem került, nem is kerülhetett volna sor. Kivé-

teles esetek ezek, egy hosszú, elkeseredett harcban töltött élet pillanatnyi elbizonytalanodásai, s nem ezek a jellemzők Vajanský magatartására. A jellemző a magyar oldalról érkező hatásokra való reagálásnak az a módja, ill. biztonsága, hogy pontosan meg tudja különböztetni a gesztus mögött lévő jószándékot, de a csapdát is. Mind a két esetre ugyanabból az időből - a 80-as évek közepéről - hozhatunk fel példát. Vajanský levelezéséből kiderül, hogy 1884 októberében a szlovák író Turócszentmártonban felkereste Sasvári Ármin újságíró, és a magyar-szlovák kölcsönös megismerés és közeledés szükségességéről tárgyalt vele. S amikor 1886-ban Sasvári felelős szerkesztésében megindult a francia nyelvű folyóirat, a *Revue d' Orient et de Hongrie* azzal a szerkesztői célkitűzéssel, hogy a "Kelet-Európa összes népeinek politikai rendszeréről, kulturális haladásáról és gazdasági fejlődéséről tájékoztasson és pedig az illető országok íróinak közreműködésével"^{80/a}, a felelős szerkesztő munkatársul kérte fel Vajanskýt. Azt várta tőle, hogy "francia, német, esetleg szlovák nyelven cikkeket küld a szlovákok kulturális életéről, ismertetéseket, kritikákat a szlovák irodalom legújabb eredményeiről". Emellett arra kérte, hogy nyerjen meg együttműködésre más szlovák ill. prágai cseh írókat is és közölje azok nevét és címét a szerkesztőséggel. Vajanský a felkérést elfogadta - s mint Sasvári újabb levele tanúsítja - munkatársakat is javasolt. Hogy a kezdeti egyetértés, sőt bizonyos mértékben megindult együttműködés miért nem vezetett tartós munkatársi kapcsolatra, adatok híján nem deríthető ki. De Sasvári leveleinek tartalmából és hangneméből az állapítható meg, hogy Vajanský a hasznosnak ígérkező vállalkozást megértéssel fogadta.

A másik, a negatív példa a Szlovák Közművelődési Egyesület tevékenységéhez kapcsolódik. Zsilinszky Mihály oktatásügyi államtitkár 1885. május 10-én levélben fordult Vajanskýhoz, s "kitűnő és sikeres szépirodalmi tevékenysé-

gére" hivatkozva felkérte, nyújtson segítséget az egyesület munkájához. Belépési ívet is küldött neki azzal, hogy barátai közt is igyekezzék az egyesületnek új tagokat toborozni. Érdekes Zsilinszky levelének érvelése: "Az ön célja és a miénk azonos: irodalmi eszközökkel lelkiileg és erkölcsileg felemelni és művelni a mi szlovák népünket. Ön eddig is ennek a célnak az érdekében dolgozott és bennünk szinte szövetségeseinkre talál, akik önzetlenül, minden hátsó gondolat nélkül ugyanazt a célt követjük. Az anyanyelv iránti szeretet összhangban áll a magyar hazaszeretetével és éppen ezért remélem, hogy velünk vállaltat fog együttműködni."⁸¹ A szép és hízogó szavak nem tévesztették meg Vajanskyt, aki tisztában volt a nemzetiségi vidékeken a 80-as évek elején szervezett ún. közmlve-lódési egyesületek magyarosító célkitűzéseivel. Ezért Zsilinszky levelére még csak nem is válaszolt, de lapja közölte, s ő maga is több alkalommal írt ezekről az egyesületekről elutasító, leleplező cikket.

3. Ha egymás mellé állítjuk a dualista rendszert ostromozó kritikáját, szenvedélyes kifakadásait, egy új Mohácsot jósoló és hívó szavait, másfelől a sokkal ritkábban, de mégiscsak megnyilvánuló megértőbb, a közeledési szándékról is árulkodó kijelentéseit, akkor őszintének és igaznak kell elfogadnunk azt a nyilatkozatát, amelyben a nemzetiségi harcról szól, válaszul a Pester Lloyd sovinizmust elítélő cikkére. Vajansky itt egyebek közt azt mondja: "Nekünk sincs örömlünk a handabandázókból és a karrieristákból, mi termékeny, alkotó dolgozókat kívánunk, akik a nemzetet szellemileg és anyagilag gazdagítani fogják. De az apponyiskodás, népünk gyilkolása, a magyarosítás, akár az olvasókönyvvel, akár csendőrgolyókkal történik, feljogosít minket, sőt kényszerít a harcra, amelyet nem keresünk, de amelyet végig fogunk vinni."⁸²

Kényszerűségből vállalta a harcot, a körülmények kergették bele az egyre szenvedélyesebb küzdelembe, amely-

nek sikerében rendületlenül hitt. Ebben a rákényszerített életformában halmozódtak fel élményei, alakultak ki nézetei a liberális magyar politikai rendszerről és telítődött indulatokkal, ellenzéki érzelmekkel kora magyar világa ellen. Érdekes, mennyi közös vonást találunk Vajanskýnál és a századvég ellenzéki magyar íróinál. Regényeinek, írói magatartásának néhány vonása: műveiben a romantika és a realizmus keveredése, az írói szenvedély, a szubjektivitás jelenléte, a negatív figurák halmozott bűnlajstrommal történő jellemzése - Tolnai Lajost juttatja eszünkbe. Rokonnak tűnik a zsidó és a keresztény mitológia elemeinek kedvelésében, azok felhasználásában a szorongatott szlovák nép helyzetének ábrázolásánál. A Sámson-motivum, és a gyakran idézett Sodoma stb. emlékeztetnek a század második felének magyar alkotóira, Tompától Vajda Jánosig. A "látnok", a vérözönt jövőndőlő, a gonoszság pusztulását váró - hirdető költő - Vajanský pedig Komjáthyt, s még inkább Adyt idézi emlékezetünkbe. A Tiszák Magyarországa Vajanský számára is mocsár, mérgező kigőzölgésű, gyilkos lápvilág; az elszaporodó nemzetiségi terrorpereket szemlélő ezrek nála is - mint Adynál - "csüggedt nézők", akiknek "visszafojtott indulatai mögött nagy dolog készülődik"; ha Adynál a magyar ujjótika büszkesége, a Parlament: Hazugság-ház, Vajanský ugyanebben az értelemben az ország épületét nevezi hazugság-háznak, amely mint rosszul tervezett, statikailag hibás konstrukció biztosan összeomlik. Vajanský számára is barbár, gatyás betyárvilág a feudálkapitalista Magyarország, az önkény, a jogtiprás országa, ahol a hazugság triumfál, a jog pedig az ajtó előtt koldul. Az ő cikkeiben is találkoztunk olyan gondolatokkal, amelyek azt mutatják, hogy a szlovák író megsejtette a sorsközösséget, a magyar nép és az itt lakó többi népek szenvedéseinek közös forrását és okozóját, a "magyar, oláh, szláv bánat" azonosságát. S ha nem is Ady tisztánlátásával, de a maga módján, a románokhoz írott versében, a közös harc

szükségességét is megfogalmazta.

Ha számos gondolat, motívum, nyelvi fordulat, kép, magatartás stb. teszi Vajanskyt a századvég és a századforduló magyar íróinak rokonává, akkor mi az oka teljes elszigeteltségének? Hogyan lehetséges, hogy terjedelmes írói, szerkesztői és politikai munkássága alig mutat érintkezési pontokat a korabeli magyar irodalommal? A feltett kérdésre a választ így fogalmazhatnánk meg: az ellenfél és a harci célpont azonossága - a század utolsó harmadának gyűlölt társadalmi-politikai rendszere -, továbbá a harcmodor és az eszközök hasonlósága mellett lényeges különbség van az indítékban. A magyar irodalmi ellenzék és a progresszió híveit alapvetően a szociális elégedetlenség vagy - mint Tolnait - a morális felháborodás állította szembe a Tisza Kálmán világával. Vajansky-nál az indíték kizárólagosan a nemzetiségi sérelem volt. Egy kicsit leegyszerűsítve, de a lényegre mutat rá Votruba, amikor Vajansky-ról a következőket mondja: "Vajansky a szlovák nacionalizmus írója volt... műveiben elfogadta az adott gazdasági és társadalmi rendszert. Vele szemben egyetlen követelményt támasztott: hogy szlovák legyen, nyelviileg igazságos."⁸³ Más szóval: nem látta meg a kettős elnyomást, csak az egyiket, a nemzetit, és erre vezetett vissza minden bajt. (Pl. a kivándorlást is.) A szociális bajok igazi okainak felismerésében világnézeti és osztálykorlátok akadályozták. A szlovák néptömegekkel sem volt kapcsolata. Így azután "elveszett a kor nemzetiségpolitikai szélmalomharcában, tulságosan odatapadt társadalmi osztályának világnézeti előítéleteihez" - mondja róla Sziklay László.⁸⁴ Ezért nem ismerte, nem ismerhette fel, hogy a nemzetiségi sérelmeket a századvégen már csak a szociális rend átalakításával lehetett volna orvosolni. S ezért nem tudta megelni - mint ahogy Vácott fontolgatta - a potenciális szövetségeket sem.

J E G Y Z E T E K

- 1 Život Štefana Moysesesa. Turč. Sv. Martin 1947. 25.
- 2 i.m. 46.
- 3 i.m. 52.
- 4 i.m. 53.
- 5 i.m. 38.
- 6 i.m. 176.
- 7 Nedezrelo ale dozrieva. Národné noviny 1894. aug. 11.
- 8 Kotlin. Turč. Sv. Martin 1938. I. 133.
- 9 Renegát. Národné noviny 1889. aug. 3.
- 10 Lalia. Turč. Sv. Martin. 1938. 162.
- 11 Pustokvet. Turč. Sv. Martin 1938. 117.
- 12 Všemohúcnosť štátu. Národné noviny 1894. aug. 28.
- 13 Kotlin I. 116.
- 14 Koreň a vyhonky. Turč. Sv. Martin 1938. I. 190.
- 15 i.m. 192.
- 16 Kotlin. Hazánk, Vasárnap 1902. nov. 2.
- 17 Kotlin I. 127.
- 18 Kotlin I. 306.
- 19 Kotlin I. 295.
- 20 i.m. I. 129.
- 21 i.m. I. 297.
- 22 i.m. I. 79.
- 23 i.m. I. 132.

- 24 i.m. II. 283.
- 25 Letiace tiene Turč. Sv. Martin 1948. 100-101.
- 26 Koreň a vyhonky II. 155.
- 27 Nálady a vyhlady. Turč. Sv. Martin 1947. 278.
- 28 i.m. 243.
- 29 Suchá ratoľest'. Turč. Sv. Martin 1947. 335.
- 30 i.m. 339.
- 31 Z väzenia. Doma i na cestách. Turč. Sv. Martin 1947. 42.
- 32 Kotlin I. 205.
- 33 i.m. I. 197.
- 34 i.m. I. 198. Hogy Vajanský itt milyen kitűnő stilus-parodistának bizonyul, azt a múlt század hatvanas éveinek magyar sajtójával bőven lehetne szemléltetni. Elegendő talán Jókai lapjára, A Hon-ra hivatkozni, amelynek 1875. augusztus 7., 8., 9-i számaiban Sebesztha aláírással Nemzetiségi viszonyok a Felföldön címmel cikksorozat jelent meg.
- 35 Kotlin II. 280.
- 36 Národnost ný zákon: Národné noviny. 1895. január 24.
- 37 Kotlin II. 261.
- 38 Kotlin II. 260.
- 39 Kotlin II. 29.
- 40 Verse 296.
- 41 Národné noviny 1892. szeptember 13.
- 42 Budapesti Hírlap 1892. december 18.
Nyugatmagyarországi Híradó 1892. december 20.
- 43 Budapesti Hírlap 1892. december 23.
- 44 Dr. Albert Pražák: Hurbanovia vo väzeniach. Nákladom O. Trávinčka v Žiline. 1923. 46.
- 45 Z väzenia 14.

- ⁴⁶ Szegedi Híradó 1893. február 19.
Szegedi Napló 1893. február 19.
Irodalmi emlékhelyeink c. írásában Péter László is tévesen állítja, hogy Vajanský 1893. áprilisában kezdte meg büntetése letöltését.
- ⁴⁷ Z väzenia 15.
- ⁴⁸ i.m. 18.
- ⁴⁹ i.m. 21.
- ⁵⁰ i.m. 24.
- ⁵¹ Szegedi Híradó 1893. április 20.
- ⁵² Z väzenia 28-29.
- ⁵³ i.m. 81.
- ⁵⁴ i.m. 35.
- ⁵⁵ Péter László Irodalmi emlékhelyeink c. írásának 17. részében a vers néhány sorát közli Németh Ferenc fordításában. Délmagyarország 1973. március 7.
- ⁵⁶ Péter László a fenti közleményben Pataj Sándornak Vajanskýhoz írott költeményéből mutat be egy részletet.
- ⁵⁷ Podrost a iné novely. Turc. Sv. Martin 1943. 143.
- ⁵⁸ i.m. 57.
- ⁵⁹ Národné noviny 1892. szeptember 3.
- ⁶⁰ Národné noviny 1902. június 21.
- ⁶¹ Koreň a výhonky II. 49.
- ⁶² Kotlín I. 44.
- ⁶³ i.m. I. 72.
- ⁶⁴ i.m. II. 248-49.
- ⁶⁵ Koreň a výhonky II. 139.
- ⁶⁶ Madarismus v. Uhorsku. Národné noviny 1891. május 30.
- ⁶⁷ Národné noviny 1894. szeptember 6.

- 68 dr. Albert Pražák i.m. 103.
- 69 Sziklay László: Szomszédainkról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1974. 268.
- 70 Literárna vzájomnosť. Národné noviny 1911. április 25.
- 71 Hlboké trhlíny. Národné noviny 1888. május 12.
- 72 Siroty. Národné noviny 1892.szeptember 3.
- 72/a Babie leto. Kandidát a iné novely. Turč. Sv. Martin 1947. 167.
- 73 Z. väzenia 11.
- 74 Kde sila? Národné noviny 1888. április 21.
- 75 Biely havran. Národné noviny 1892. január 9.
- 76 Mocsárymu. Národné noviny 1886. július 3. A cikkben Vajanský "uhorsky a maďarský patriotizmus"-t említ, utalva a régi "hungarus" hazafiságra, ... amely a sok nemzetiségű közös haza szeretete és szolgálata, míg a "maďarský patriotizmus" csak a magyar nemzetre, az ország nemzeteinek egyikére vonatkozik.
- 77 Ľudovít Mocsáry. Národné noviny. 1891. február 14.
- 78 Votruba: K portrétu Sv. H. Vajanského. Slovenská literatúra 1959. 10. sz.
- 79 Čomu sa čudujú? Národné noviny. 1894. 74. sz. Idézi A. Mráz a Koreň a vyhonky-ról szóló tanulmányában. Spoločenské otázky...Bratislava 1950.
- 80 Dr. Albert Pražák i.m. 107-108.
- 80/a Korešpondencia Sv.H. Vajanského. Slov. Akadémia Vied. Bratislava 1967. 523.
- 81 i.m. 295.
- 82 Pester Lloyd o šovinizme. Národné noviny 1907. november 2. Közli Kemény G. Gábor: Iratok... V. kötet 125.
- 83 Votruba i.m. 1959. 11. sz.
- 84 Sziklay László: Svetozár Hurban Vajanský halálának negyvenedik évfordulója. Irodalmi Figyelő 1957. 2-3. 128.

Иштван Чукаш

ПАНОРАМА ВЕНГЕРСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

БАЯНСКОГО

Светозар Гурбан Ваянский /1847-1916/ играл видную роль в словацкой литературной и политической жизни в последней трети прошлого века и в начале нашего столетия. Его произведения оказали большое влияние на словацкую общественность, в первую очередь на образ мышления мелкой буржуазии и интеллигенции. Поэтому мы считаем важным рассмотреть, какова та венгерская действительность, которая открывалась современному читателю в произведениях Ваянского.

В соответствии с целью работы автор стремится упорядочить моменты взглядов Ваянского, касающихся венгров, на основе художественной прозы, стихотворений, а также публицистики.

Работа разделяется на две части. В первой части рассматриваются взгляды Ваянского с выделением следующих моментов:

1. его отношение к революционным движениям 1848 года,
2. мнение словацкого писателя о компромиссе 1867 года,
3. об управлении дуалистической монархии и ее представителях,
4. о пользовании "конституционными правами",
5. о печати и свободе печати,
6. о правосудии,
7. о последствиях венгризации,
9. отражение национальной борьбы в поэзии Ваянского.

Во второй части статьи делается попытка доказать, что Ваянский, вопреки распространенному раньше мнению, относился к венгерскому народу не враждебно, он ненавидел только шовинистическую венгерскую политику и ее представителей. Ваянский сумел разграничить венгерский народ и угнетательский строй. Он не возлагал ответственности на венгерский народ за обиды словаков. Некоторые моменты даже дают основание предполагать, что при справедливых условиях - Ваянский был склонен к сотрудничеству.

В заключение автор учитывает те особенности, которые ровняют искусство, видения Ваянского с венгерскими оппозиционными писателями конца прошлого и начала нашего столетия.

VÖRÖS LÁSZLÓ

A TÜKRÖZÉS KATEGÓRIÁJA MARX FILOZÓFIÁJÁBAN

A téma vizsgálatának fontosságát nem kell különösebben bizonygatni, elegendő csupán három tényre utalni:

- 1/ ennek a tárgykörnek beható elemzésére a marxista filozófia és esztétika nem fordított eddig kellő figyelmet;
- 2/ különböző nem marxista filozófiák ugyanakkor - részben épp a fenti hiányt kihasználva - megkérdőjelezzik, vagy egyenesen tagadják a tükrözés kategóriájának meglétét Marx elméletében, mindenekelőtt azzal a hol nyíltan kimondott, hol implicite fellépő szándékkal, hogy ezáltal elvi szakadékokat tételezzenek a marxi és a lenini koncepció közé. A revizionista szemléletű - a közelmúltban betiltott jugoszláv "Praxis" c. folyóirat köré tömörült filozófusok egyike, G. Petrovics pl. így írt erről: "Ha az ember valóban szabad és teremtmény, hogyan lehet megismerő tevékenysége pusztán a valóság tükörképe? A visszatükröződés elmélete nyilvánvalóan ellentmond Marx ember-koncepciójának. S ami még fontosabb, nem tudja kielégítő módon megmagyarázni a tudat, a megismerés, az igazság jelenségeit... A visszatükrözés terminus a mechanika területéből vezethető le. A visszatükrözés egy szükségszerű és pontosan előre látható következménye a visszaverődésnek. Semmi teremtmény nincsen benne. Ha ellentétben az eredeti értelmével a szónak, a visszatükrözést mint kreatív valamit értjük, akkor a "visszatükrözés-elmélet" csak egy név."¹

- 3/ indokolt a téma kutatása - pozitív oldalról - azért is,

mert a kifejtés során olyan fontos következtetések adódnak, amelyek nemcsak a filozófia, hanem a rokontudományok, így pl. az esztétika számára is sokatmondóak.

Számunkra éppen ez az utóbbi a leglényegesebb: az esztétikai tükrözésfogalom számára adódó tanulságokhoz igyekszünk végső soron eljutni. Ezért eleve lemondunk arról, hogy pl. kitérjünk ilyen kérdésekre: milyen Marx tükrözésfogalma terjedelmileg, a kizárólag anyagi rendszerek közötti kölcsönhatás tükrözés-e nála stb., hanem közelebbi célunknak megfelelően a tükrözés kategóriájának mint pszichikai-tudati tükrözésnek a sajátosságait nézzük meg a legfontosabbakra összpontosítva.

Marx - általános módszeréhez híven - ennek a kategóriának sem adja meg (nagyon helyesen) a tételes, zárt definícióját. Nem nyújt eligazítást a terminológia sem: Marx itt is nagyon változatos szóhasználattal él, sok esetben olyankor is más terminus technicusokat alkalmaz, amikor pedig tartalmilag egyértelműen a tükrözésről van szó (vagy arról *is*), máskor viszont olyan helyeken is használja a kifejezést, ahol ez legfeljebb metaforikus értelemben fogható fel. Nagyon félrevezető lenne tehát szóhasználatát venni perdöntőnek, ellenkezőleg: a tükrözés kategóriáját tartalmilag kell felderíteni munkáiban, s eme belső, tartalmi sajátosságokból magyarázni a terminológia sokféleségét.

A tükrözéskategória első nyomainak jelentkezése egybeesik a hegeli filozófiától való eltávolodásával, Marx Hegel-kritikájának kezdeteivel. Az 1843-as A hegeli államjog kritikájában már jól kirajzolódik az a felfogás, amely később, A tőke második kiadásának utószavában Marx tükrözéskategóriájának legfrappánsabb summázásaként így fogalmazódott meg: "Hegel számára a gondolati folyamat, amelyet eszme néven még önálló alannya is alakít, demiurgosza a valóságosnak, amely annak csak külső megjelenése. Nálam,

megfordítva, az eszmei nem más, mint az emberi fejben áttett és lefordított anyagi."² Már 1843-ban kitűnik az, hogy a kategória megjelenése elválaszthatatlan kapcsolatban van a hegeli idealizmus "talpára állításával", azaz a materialista világnézet kialakulásával, hiszen a tükrözés Marxnál bizonyos értelemben éppen a hegeli "szellem testtévé-lésának" ellentéte, vagyis ha Hegelnél az anyagi az eszmeinek a terméke, kifejlődése, "másléte", akkor Marxnál fordítva, az eszmei az, ami az anyagiból - annak természetéhez igazodóan, annak "másléteként" - kifejlődött és létezik. A társadalom, államszervezet és politikai berendezkedés viszonyának hegeli felfogását bírálva írja Marx: "A berendezkedés fogalma helyett a fogalom berendezkedését kapjuk. Nem a gondolat igazodik az állam természete szerint, hanem az állam egy kész gondolat szerint."³ A néhány hónappal később írt Bevezetés a hegeli jogfilozófia kritikájához c. cikkében újabb nagy lépést tesz egy teljesebb tükrözéskategória felé, a speciális német történelmi fejlődés, társadalmi helyzet és a német tudatállapotok összefüggését a tükrözéskategória érvényesítésével elemzi, s ugyanitt a vallást is sajátos tükrözésnek, bizonyos létviszonyok megfelelőes jellegű tudati áttevődésének értelmezi: "Ez az állam, ez a társadalom termeli a vallást, egy *visszadjára fordított világtudatot*, mert maga is *visszadjára fordított világ* ... A *vallási* nyomorúság a valóságos nyomorúság *kifejezése*..."⁴

A tükrözés kategóriájának eme gazdagodása és egyre következetesebb alkalmazása a lét-tudat viszonyra nagyon lényeges vonása a fiatal Marx filozófiai fejlődésének, s implicite már tartalmazza azt a felismerést, hogy a tudati jelenségek valódi természete és valóságos helye a dolgok és összefüggések egyetemes rendszerében csakis ezen az alapon tárható fel.

Újabb, s nagyon jelentős állomás Marx tükrözésfogalmának kialakulásában a Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből c. műve. A tükrözés itt már olyan komplex kategó-

riaként van jelen, amely az anyag és a tudat, ember és természet, egyén és társadalom, s a társadalmi lét és társadalmi tudat viszonyának aspektusát egyaránt átfogja. Ez a gazdagodás szükségszerű következménye annak, hogy Marx először ebben a művében fejti ki a munkának, a termelésnek, a gyakorlatnak az emberi és társadalmi életben betöltött döntő szerepét.

Marx az öntudat külsővé-idegenné válásának hegeli tételét bírálva s az emberi tárgyi tevékenység valóságos természetét kimutatva fejti ki az anyag-tudat általános viszonyának materialista álláspontját: "A tárgyi lényeg tárgyan hat, és nem hatna tárgyan, ha a tárgyi mivolt nem rejlenék lényegi meghatározásában. *Csak* azért teremt és tételéz tárgyakat, mert tárgyak által van tételézve, mert eleitől fogva *természet*. A tételzés aktusában tehát nem esik ki "tisztá tevékenységből" a *tárgy* valamely *teremtésébe*, hanem *tárgyi* terméke csak igazolja tárgyi tevékenységét..."⁵

Az ember tárgyak által van tételézve, azaz anyagilag meghatározott úgy is, mint egyszerű természeti-biológiai lény, de egyidejűleg mint tudattal rendelkező lény is, mivel szellemi tulajdonságai, lehetőségei - amelyek a tárgyi világ valóságos átformálására, újjáteremtésére is képesítik - nem immanensen adott és működő erők, hanem anyagi alapba gyökerező és általa determinált képességek, ám éppen ezért és csakis ezért lehetnek valóságosan ható és tárgyasulni tudó tényezők. Az így értelemezett emberi tárgyi tevékenység azonban nem egyszerűen csak determinációs összefüggéseket hoz mozgásba, hanem *ezen belül* szükségszerűen tartalmazza a tükrözés elemét is, első fokon az érzéki tükrözést. Egyáltalán ez a tevékenység mindenekelőtt azért lehetséges, mert érzékszerveink tükrözik a tárgyi világot, sőt a munka, a gyakorlat során maguk is továbbfejlődnek, ebben a folyamatban képződnek és alakulnak igazi *emberi* érzékekké: "Csak az emberi lény tárgyilag

kibontakozott gazdagsága által képeződik ki és részben csak ezzel jön létre a szubjektív *emberi* érzékiség gazdagsága... az érzékek emberi volta csak a *maga* tárgyának létezése által, az *emberiesült* természet által van."⁶

Marx tehát már ezen a fokon, az érzéki, érzékszervi tükrözés szintjén különbséget tesz ember és állat közt, mert ezt a biológiai momentumot sem önmagában szemléli, hanem annak a nagyobb összefüggésrendszernek részeként, amelyben megjelenik: az embert mint természeti-társadalmi lényt fogja fel. Az érzékek annak következtében válhatnak és váltak "teoretikusokká", mert a társadalmi gyakorlat s ezen belül az érzéki-tárgyi tevékenység nélkülözhetetlen közreműködői. Ez a gyakorlati munkálkodás ugyanis a tárgyak érzéki tükrözése mellett gondolati megismerésüket, az empirikuson túlmenő absztraktabb, teoretikusabb tükrözésüket is feltételezi. A természet *átalakítása* nélkül szintén nem volna lehetséges: "Az állat csak ama species mértéke és szükséglete szerint alakít, amelyhez tartozik, míg az ember minden species mértéke szerint tud termelni és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni."⁷

A tárgyi-gyakorlati tevékenység azonban nemcsak feltételezi az "inherens mérték" felderítésének és alkalmazásának absztraháló és megismerő képességét, hanem egyidejűleg, ugyanabban az aktusban *termeli* és folytonosan *újra*-termeli, s közben új elemekkel bővíti, magasabb szintre emeli magát ezt az elvonatkoztató tudati-gondolati tükrözést, és ennek révén kifejleszti s általánossá teszi a "megelőző tükrözés" képességét⁸, vagyis - az alapformát véve - a munkafolyamat végén előállítandó terméknek már e folyamat elején történő eszmei előlegezését, már akkor meglevő gondolati képmását, előzetes tükrözését. Marx tehát nem spekulatív és metafizikusan teszi fel a kérdést, hogy a tükrözés regisztráló, vagy pedig "kreatív valami-e", hanem a valóságos emberi-társadalmi-tárgyi gyakorlatból kiindulva vezeti le azt, hogy *mindkettő egyide-*

jüleg, s ez éppen a termelés komplex mivoltából, tárgyat és embert *egyszerre* alakító természetéből ered: "Magában az újratermelés aktusában nemcsak az objektív feltételek változnak, pl. a faluból város lesz, a vadonból irtásföld stb., hanem a termelők is változnak, azáltal, hogy új minőségeket tételveznek magukból, a termelés útján fejlesztik, átformálják önmagukat, új erőket és új képzeteket alkotnak."⁹

A céltudatos gondolkodás, az emberi fej munkájának teleológikus jellege, az alakító tárgyi tevékenység és a tükrözés tehát Marxnál nemhogy kizárná, hanem egyenesen feltételezi egymást, mint ahogy az aktivitás és a tükrözés sem szembenálló, hanem éppen ellenkezőleg, egymásba hatoló és egymást kölcsönösen igénylő jelenségek. A tükrözés ugyanis a "tudatos élettevékenységnek", az ember aktív megnyilvánulásai folyamatainak egyik szerves *közbenső* láncszeme, a természet ember általi elsajátításának nélkülözhetetlen *közbeékel*t mozzanata, s már eme helyzeténél fogva sem lehet passzív. A tükrözés ti. az ember és természet viszonyában az objektív szubjektívbe, s a szubjektív objektívbe való átmenetének kölcsönös és állandó folyamatát *közvetítő* elem, mert az embernek, ha emberként egyáltalán létezni akar, feltétlenül tükrözni kell tudatában a természeti-tárgyi világot, ugyanakkor a képmásnak szintén szükségszerűen valóságos tevékenységbe is át kell alakulni ill. visszaalakulni. Marxnál tehát már eleve annak következtében aktív elemként értelmeződik a tükrözés, hogy nem izoláltan, hanem folyamat láncszemeként szerepel, amelyben egyformán tételvezve vannak a tükrözést megelőző és az azt követő, folytatólagos mozzanatok. A természet elsajátításához szükséges tevételes életmegnyilvánulások során aktív tagja a tükrözés is már pusztán *közvetítő*, a folyamatot továbbvivő működésével, nem is beszélve arról, milyen nagyfoku aktivitást igényel - s egyben biztosít - a tükrözés számára az, hogy maga ez a folyamat nagyobb távlatokban nem önisztelő, hanem előre haladó, mind magasabb szint-

re emelkedő.

Az ember azonban nem elvont lényként és elvont módon, absztrakt térben és időben bontakoztatja ki és tartja fenn a természettel való gyakorlati kapcsolatát, hanem konkrét társadalmi-történelmi körülmények között. Ennek hangsúlyozása Marx részéről - ami végigvonul a Kéziratok egészén - egyben a tükrözés kategóriájának újabb fontos összetevőjét világítja meg. Azt ti., hogy mivel az ember, az egyén társadalomban él, dolgozik, tudata nemcsak a természeti-tárgyi világ tükrözése, hanem a társadalmi életé is: "Az én általános tudatom csak *elméleti* alakja annak, aminek a *redlis* közösség, társadalmi lényeg az *eleven* alakja... *Nembeli tudatként* igazolja az ember az ő reális *társadalmi életét*, és csak valóságos létezését ismétli meg a gondolkodásban, mint ahogy megfordítva a nembeli lét a nembeli tudatban van igazolva... Az ember - bármennyire egy *különös* egyén is ezért, és éppen különössége teszi őt egyén-né és valóságos *egyéni* közösségi lénnyé - éppannyira a *totalitás* is, az eszményi totalitás, a szubjektív létezése a gondolt és érzett társadalomnak magáért-valóan, mint ahogy a valóságban is mind a társadalmi létezés szemléleteként, mind pedig emberi életnyilvánítás totalitása-ként létezik."¹⁰

Nagyon figyelemre méltó, hogy Marxnál egyformán nyomatékozik a lét-tudat összefüggés, kölcsönhatás mindkét oldala. Egyfelől az, hogy az egyéni tudat a valóságos társadalmi lényként való létezés eszmei megismétlése, a szubjektive, gondolatként és érzelmként létező társadalom, vagyis kiemelődik az a momentum, hogy az egyéni tudatban tükrözésként a társadalmi lét van jelen. Másfelől viszont folyton hangsúlyt kap, hogy a valóságos társadalmi életfolyamatban cselekvő és hatékony résztvevőként ott van a tudat is, mivel a nembeli lét azáltal válik teljessé, hogy a tudatban - a tükrözés révén - gondolattá és érzelmmé

alakul. Más megközelítésből fejtve ki ugyanezt: az ember "csak valóságos létezését ismétli meg a gondolkodásban", de ez a *csak* tükröző megismétlés egyáltalán nem gyengéje, hanem ellenkezőleg, erénye az egyén tudatának, mert éppen ez biztosít számára *szűk egyedi egzisztenciáján messze túlmenő totális tartalmat*, ami viszont azáltal lehetséges, hogy az egyén - tudatával és cselekvésével együtt - tényleges résztvevője a társadalom életének.

A társadalomban azonban a tudat nemcsak az egyéni tudat, hanem a társadalmi tudatformák létmódjában is megjelenik. Marx ezeket a tudatformákat is a dologi-természeti világ és a társadalmi lét tükrözéseként fogta fel, noha álláspontját a Kéziratok lapjain ebben a vonatkozásban fejtette ki még a leghiányosabban /nem véletlen, hogy A német ideológia majd ezen a ponton hozza a legtöbb ujat/: "Vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak *különös* módjai a termelésnek, és ennek általános törvénye alá esnek."¹¹

A ember és természet, egyén és társadalom, társadalmi lét és tudat viszonya különböző részterületeinek és aspektusainak elemzése közben, ill. azok eredményeként Marx levonja az általános filozófiai következtetéseket is a gondolkodás és a lét relációjára nézve s arra a konklúzióra jut, hogy eme összefüggés belső lényegét éppen a tükrözés képezi. Az emberi lényeg elidegenülésének hegeli koncepcióját bírálva a "talpára állítás" itt már egészen konkrétan a tükrözés kategóriájának segítségével megy végbe: "Az *emberi lényeg*, az ember Hegel számára egyenlő *öntudattal*. Az emberi lényeg minden elidegenülése ennél fogva *nem* más, mint az *öntudat elidegenülése*. Az öntudat elidegenülése nem az emberi lényeg *valóságos* elidegenülésének *kifejezéseként*, a tudásban és gondolkodásban tükröződő *kifejezéseként* jön tekintetbe..."¹²

Az előbb már kivonatossan idézett - a társadalmi élet és nembeli tudat, egyéni lény és egyidejűleg totalitás problematikáját tartalmazó - gondolatmenet zárásaként Marx az

alábbi végső következtetést vonja le: "Gondolkodás és lét tehát *megkülönböztetettek* ugyan, de egyszersmind *egységben* vannak egymással."¹³ Mivel maga a gondolatmenet, s a benne szereplő részkérdések vizsgálata minden esetben tükrözés-viszonyként jellemzi a lét- és tudatelemek összefüggését, egyértelmű a belőle levont összegző tétel értelmezése is: a gondolkodás és a lét általános viszonya éppen a tükrözés kategóriájával határozható meg, mert ez a kategória egyidejűleg s elválaszthatatlanul magában foglalja mind a megkülönböztetettség, mind az egység mozzanatát. A gondolkodás, tudat és lét megkülönböztetettek, mivel az egyik tükrözött, a másik pedig tükröző, de ugyanakkor egységben is vannak éppen ezen az alapon, amennyiben a két különböző létmódban egzisztáló jelenség közt tükrözéses, azaz bizonyos megfeleléses-átvetülési kapcsolat áll fenn. A Kéziratoknak - sok más mellett - egyik nagy érdeme a tükrözéskategória ilyen átfogóbb, részletesebb s egyértelműbb kimunkálása. Ez is egyik fontos feltétele volt annak, hogy a német ideológiában kiteljesedjék Marx dialektikus materialista szemlélete.

A nagyon kényszerítő rövidség kedvéért a közbeeső mű, A szent család méltatásától ezuttal eltekintünk, noha a kategória fokozatos kibontakozásához ez is nagyon jó adalékokat szolgáltatna. A német ideológiát maga Marx minősíti úgy, hogy vele "elértük fő célunkat - saját nézeteink tisztázását."¹⁴ A történelem dialektikus és materialista értelmezésének kiteljesedése, elmélyülése szorosan együtt járt a tükrözés kategóriájának átfogó kimunkálásával, s ezt még akkor is teljes joggal állíthatjuk, ha ez utóbbin nem a tételes és részletekbe menő kifejtést, hanem az alapvonalak megrajzolását értjük.

A német ideológia több ízben és más-más megfogalmazásban is egyértelműen kimondja a lét határozza meg a tudatot alaptételét, ill. azt, ami ennek más megközelítéssel megfelelője: hogy a tudat *mindenkor* a lét *valaminő*

tükrözése. Valóban ugyanazon összefüggés két különböző aspektusból történő megfogalmazása ez, amiből azonban egyáltalán nem következik az általában vett determináció és a tükrözés terjedelmi azonossága. E kétféle megközelítésből adódó azonos eredmény a lét és tudat olyan kölcsönviszonyát foglalja magában, amikor a lét oldaláról valóban általában vett determinációs kényszer érvényesül a tudatra, ami azonban *tükrözéssé ebben a másik közegben, a tudatban*, a tudat természete révén válik, de *itt szükségképpen azzá válik*. Hiszen a tudat eleve, természetéből adódóan nem tartalmazhat mást, mint a legszélesebben vett tükrözött létet. "Azok az elképzelések, amelyeket ezek az egyének alkotnak magukban, vagy a természethez való viszonyukról, vagy egymáshoz való viszonyukról, vagy saját természetükről alkotott elképzelések. Világos, hogy mindezekben az esetekben az elképzelések az egyének valóságos viszonyainak és tevékenységének, termelésüknek, érintkezésüknek, társadalmi és politikai szervezetüknek a tudatban megnyilvánuló - valóságos vagy illuzórikus - kifejezései. Ellenkező véleményt csak az vallhat, aki a valóságos, anyagilag meghatározott egyének szellemén kívül még valami külön szellemet is feltételez. Ha az egyének valóságos viszonyainak tudatbeli kifejezése illuzórikus, ha az emberek elképzeléseikben fejtetőre állítják valóságukat, ez ismét korlátozott anyagi tevékenységüknek és ebből fakadó korlátozott társadalmi viszonyaiknak a következménye" - írja Marx¹⁵, majd a lényegét tekintve ugyanezt fejti ki többek között a híres "camera obscura" hasonlatban és az "emberek agyában levő ködképződményekről" szóló részletben¹⁶, legáltalánosabban, de egyben legkifejezőbben és legtömörebben pedig a sokszor idézett sorokban: "A tudat sohasem lehet más, mint a tudatos lét, az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk."¹⁷

A tudati tükrözés Marxnál ilyenformán - a legáltalánosabban véve - az anyagi és a társadalmi létnek a tudatban való megfelelőes jellegű megjelenése, ill. a létnek

ilyen tudati megjelentetése. A "megfelelés" kritériuma szükségszerűen következik abból, hogy tartalmát a tudat csak a létből tudja meríteni. Ha ugyanis ez a megfelelés valamilyen formában és valamilyen mértékig nem állna fenn, hanem a tudat abszolút önkényesen és önhatalmulag alakíthatná a létet tudati "képpé", akkor ez ugyanazt jelentené, mintha a "képmást" önerőből hozná létre, tehát ez is ugyanugy "külön szellem feltételezését" igényelné. Az természetesen más kérdés - s A német ideológia eziránt sem hagy kétséget -, hogy mind a "megfelelés", mind a "megjelenés" módja és formája nagyon széles és változatos skálájú, s ennek konkrét realizálódásában a tudat specifikus törvényszerűségei is nagyon fontos szerepet játszanak.

"A tudat sohasem lehet más, mint a tudatos lét" - azaz a tükrözés révén tudatba áttett, lefordított lét. Ez a megfogalmazás rendkívül frappánsan formulázza meg a történelmi materializmus alaptételét annyiban is, hogy a "tudatos lét" kitétel teret enged nemcsak a lét tudatformáló, hanem a tudat létformáló szerepének, vagyis a tükrözés dinamikus, tevékenységbe átcsapó jellegének érvényesítésére és értelmezésére is. Nemcsak a tudatnak mint tükrözött létnek, hanem egyidejűleg a létnek mint tudattal élt létnek a felfogása is benne foglaltatik. Ezen túlmenően azonban a részletes kifejtés során Marx többször explicit is beszél "az eszme uralmáról a mindennapi életben"¹⁸, pl. ott, ahol azt fejtegeti, hogy "az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok."¹⁹

Marx a lét- és tudatelemek összefüggését ezen a konkrétabb, körülhatároltabb területen is tükrözésviszonyként fogja fel, de nem elégszik meg annak egyszerű kimondásával, hogy az uralmon levő osztály eszméiben végső soron az adott osztály létviszonyai tükröződnek, hanem ezt mindjárt összekapcsolja ezeknek az eszméknek a társadalmi létben betöltött funkciójával, vagyis azzal, hogy az adott körülmények közt mint ható, uralkodó gondolatok elősegít-

sék és kiteljesítsék az osztály valóságos uralmát. Egyik oldalon tehát kiemeli a tudat lét-tükröztetésének momentumát: "Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszmei kifejezése, a gondolatként megfogalmazott uralkodó anyagi viszonyok", a másikon pedig azt, hogy ezek az eszmék a társadalom életében *tevőleges* eszmék, "a korszak uralkodó gondolatai".²⁰ A tükrözés ennélfogva itt is - mint ahogy a természet és az ember viszonyánál a Kéziratok-ban szintén ezt láttuk - közvetítő kategória a lét és tudat közt azon az alapon, hogy az eszmék csak a létből eredhetnek, de hatékonyá is csak oda visszatérve lesznek.

Nagyon fontos megjegyezni: itt nem egyszerűen e két nagy tartomány olyan kölcsönviszonyáról van szó, hogy a tudat "féltekéje" a létre épül ugyan, ám vissza is hat rá, tehát nem pusztán a két oldalnak mint viszonylag különálló *egésznek* kölcsönhatásáról. Marxnál nincs tiszta lét és tiszta tudat olyan értelemben sem, hogy sokszoros összefonódás van köztük külön a lét, ill. külön a tudat szférájában is; vagyis nemcsak egymásra épülve hatnak kölcsönösen, hanem mindenekelőtt egymásban létezve-munkálva. Hiszen Marx sokszor hangoztatott kiindulópontja - a valóságos ember a maga valóságos gyakorlati élettevékenységével - már eleve tartalmazza a tudati elemet. A termelés mint emberi, szükségképpen tudattal is végzett munka jelenik meg, már a legalapvetőbb létmozzanatban jelen van a tudat. De Marxnál már itt, az így vett valóságos embernél *valóságos viszonyban tételeződik lét és tudat*: "tudatos lét"-ként. Mig egyik oldalon a lét által meghatározott tudat is formálja, "teremti" a létet, a másik oldalon létként a tudattal is formált lét van jelen mint meghatározó. A tükrözés ilyenformán egyidejűleg eredménye is meg előfeltétele is lét és tudat egymást-alakításának, állandó és tevőleges, ható tényezője a valóságos életfolyamatnak, noha Engelszel szólva "két egyenlőtlen erő kölcsönhatása ez."²¹

Mindenesetre jól érzékelhető ebből a dialektikus felfogásból egyrészt az, hogy Marxnál az eszmei képmás korántsem egyszerű lineáris áttevődése a létviszonyoknak, másrészt pedig az a történelemértelmezés, hogy sem a létfejlődés nem szabja meg *automatikusan* a tudatmozgást, sem magának a létnek az alakulása nem megy végbe zárt belső végzet-szerűséggel, mert a *tudatos* emberi beavatkozásoktól is függ, hogy az alternatív lehetőségekből melyik válik valósággá. Mindez ismételten a tükrözés aktív természetét bizonyítja.

Munkásságában Marx mindvégig kiemelkedő figyelmet szentelt a hamis tudat kérdésének. A Német ideológiának is egyik középponti témája annak felderítése, hogy milyen okok a kiváltói a hamis tudatnak, hogyan munkálnak a társadalmi illúziók mint létformáló tényezők, melyek a hatékony módjai visszább szorításuknak ill. igaz tudattá való átalakulásuknak, átváltoztatásuknak.

A hamis tudat bizonyos vonatkozásaival Marx már a demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbségéről írott doktori disszertációjának jegyzeteiben is elég részletesen foglalkozott, ott is elsősorban a hamis tudat reális hatóerő voltát emelve ki. A disszertációban azonban - éppen azon az alapon, hogy a hamis tudat is valóságos hatalom - az elképzelt és a valóságosan meglevőt létmódja szerint azonosítja, még hozzá úgy, hogy a reális léte-zést feloldja az elképzelésben való létezés szférájában, törvényszerűségeiben, a tudatból kiindulva ad magyarázatot egyes valóságos életjelenségekre is.²² A német ideológiában Marx a hamis tudat problémájának már egészen más általános megoldását adja, s ehhez a kulcsot éppen a materialista tükrözéskategória szolgáltatta.

A kezdőpont ontológikus jellege itt is döntő fontosságú: Marx ezuttal is a valóságos életfolyamatból indul ki, azaz olyan társadalmi strukturából, amelyben a lét- és tudatelemek meghatározott függésviszonyu összefonódása

már kezdettől adott - "tudatos létként" -, s a továbbiakban is rendszer-egészben gondolkodva bontja ki a rendszer különböző összetevőinek funkcióját és egymással való kölcsönviszonyát. "Érdekes és fontos az, hogy Marx egyidejűleg építi fel az objektív (ökonómiai) folyamat elméletét, s e folyamat közvetlen résztvevőinek fejében végbemenő visz-szatükröződése elméletét, nem a tudat individuális hibáit és eltévelyedéseit kutatva és kritizálva (jóllehet ennek is helye van), hanem a valóságos folyamat szükségszerűen kialakuló objektív gondolati kifejezéseit...Marx mindegyik esetben úgy építette fel kutatását, hogy már a kiinduló pontban olyan rendszerrel birt, amely a tudat közvetítésével realizálódik és funkcionál."²³ Másképpen mondva: Marx nem elvont objektum-szubjektum relációt tételez kiindulásul, ahol adva van egy izolált tárgy, jelenség és annak szintén magában vett tükrözője, továbbá a kettőnek egymással, de csakis egymással való zártkörű összefüggése, hanem a társadalmi viszonyok szövevényébe már eleve belefonódott objektumot és szubjektumot vette, mindkettőt a társadalmi életfolyamat kiszakíthatatlan tagjaként tételezte.

A hamis tudat rejtélye csakis így oldható meg. Szemlélődő, mechanikus materialista, vagy pedig zárt, elszigetelt objektum-szubjektum kapcsolat alapján a hangsúly - a hamis tudat esetében - a *megismerés* gátjaira és tévedéseire, azaz a szubjektum torz tükröző tevékenységére esik; a marxi kiinduló pont viszont lehetővé tette annak feltárását, hogy még a társadalmi illúziók sem mások, mint a tükrözés sajátos esetei, szubjektív megjelenései, lecsapódásai azoknak az objektív korlátoknak, amelyek a társadalmi létben jelen vannak: "Az emberek agyában levő ködképződmények is szükségképpen az ő anyagi, tapasztalati uton megállapítható és anyagi feltételekhez kötött életfolyamatuk szublimátumai"²⁴, ill. másképpen mondva ugyanezt: "... a "kisértetek", "bilincsek", "magasabb lény", "fogalom",

"aggályosság", amelyek látszólag csak az elkülönült egyén idealista szellemi kifejezései, képzetek, valójában azoknak a nagyon is tapasztalati béklyóknak és korlátoknak képzetek, amelyeken belül az élet termelési módja és az azzal összefüggő érintkezési forma mozog."²⁵

Ezzel a kör bezárult, a tükrözéskategória elvileg teljes lett, már nemcsak a pozitív félkört ölelte fel, a tükrözött dolog és a tudati képmás adekvát egybeesését, hanem a bonyolultabb, mert látszólag inadekvát negatív megfelelést is. Most nincs módunk arra, hogy a kategória további alakulását nyomon kivessük Marx munkásságában, csak azt a sommás megállapítást tehetjük, hogy tartalma a lényegét tekintve nem változott a későbbiekben, jóllehet a részletkérdésekben természetesen kidolgozottabb, igazoltabb és árnyaltabb lett. Az erre való kitekintés helyett azonban inkább azokat az ismertetőjegyeket vesszük sorra összegzésként, amelyek Marx tükrözéskategóriáját jellemzik, nem ismételve meg a menet közben már érintetteket, tehát pl. dialektikus materialista alapvonásait, összetettségét, aktív és alkotó jellegét stb. Az összegzés során megkíséreljük felvázolni azokat a legfontosabb tanulságokat is, amelyek Marx tükrözéskategóriájából az esztétikai tükrözésfogalom számára adódnak.

Marxnál a tükröző rendszer kívülről kettősen determinált. Meghatározza a tükrözés tárgya, vagyis az az objektum, amelyre a tükrözés közvetlenül irányul, s meghatározza a társadalmi lét, körülhatárolva egy bizonyos mozgásteret, melyen belül a tükröző rendszer tárgyat felfoghatja. Mivel a tükrözési folyamatban a tükröző rendszer sajátosságai szintén meghatározó szerepet játszanak, a tükrözési folyamat eredményében, a képmásban komplex módon jelen van mind a tárgytükrözés, mind a léttükrözés, mind az öntükrözés eleme (nem kell részletezni, hogy az utóbbinak a művészi tükrözésben, annak sajátosságai folytán különösen kiemelkedő helye van.)

Ezek a komponensek bonyolult összefonódásokkal, közvetítésekkel, teljes vagy részleges egybeesésekkel és változó arányokkal érvényesülnek a képmás komplexitásában.

Mivel a képmás ennyire összetett jelenség, a tükrözés hűségének mértéke sem állapítható meg egyetlen mutatóval. Maga Marx a hűség kérdését rendkívül differenciáltan veti fel és oldja meg, más-más mércét alkalmazva a tárgytükrözésre, a léttükrözésre és az öntükrözésre. A német ideológiában pl. alapos bírálatnak vetette alá Bruno Bauer és mások munkásságát azért, mert tárgyukat - az emberi történelmet eltorzítva fogták fel és fejtették ki; a másik oldalon viszont hangoztatta Marx, hogy ez a torzulás egyben a konkrét társadalmi lét, "a valóságos német állapotok siralmasságát tükrözi"²⁶, továbbá B. Bauer tudatvilágát, valóságszemléletét is, azt, "hogy Sancho egyetlen koponyájában mennyire együgyűen és kispolgárian tükröződnek a világot átfogó viszonyok."²⁷ Általánosságban fogalmazva tehát arról van szó, hogy a képmás elemei a hűség tekintetében nem feltétlenül párhuzamosan haladnak és egyirányba mutatnak, hanem keresztezhetik egymást, sőt így vagy úgy ellentétesek lehetnek: az egyik adhat hű, a másik meg hamis képet, vagy az egyik a pozitív megfelelés értelmében vett egybeesést, a másik pedig a "camera obscura" szerű negative adekvát hűséget.

Nyilvánvaló az is Marx módszerében, hogy ezen az alapképleten belül további fontos árnyalás szükséges a tükrözési szint és tükrözési forma specifikumai szerint: az egyes összetevők más-más sullyal és arányban vannak jelen a mindennapi tudat ill. a teoretikus tudat szférájában, ezen belül megint másképp pl. a tudományban, mint a művészetben. A tudományban a tárgytükrözés pontossága, adekvát-sága a döntő, a lét- és öntükrözés itt járulékos elem. A művészetben szintén roppant fontos annak a valóságdarabnak objektív természete szerinti, igaz művészi áttétele, mely

tükrözése közvetlen tárgyát képezi, de emellett komoly értékteremtő lehetőségek rejlenek abban a művészi szemléletben és ábrázolásban is, amely a természetről és a társadalomról ugyan alapjában véve ködképződményeket tartalmaz, ám az ezek bázisát képező korlátolt létet s a belőle szükségképpen kinövő hamis tudatot, társadalmi illuziókat kívülről is - magatartásbeli, cselekvésbeli lecsapódásaiban - s belülről is - az emberek, köztük a művész fejében élő formáiban - hitelesen megjeleníti. A valóságos életfolyamatnak Marx felfogásában szerves részei az objektív látszatok is, és a művészet - Lukács György kifejezésével élve - többek között azért lehet "az emberiség emlékezete", mert a valóság igazsága mellett, jobban mondva azzal így vagy úgy összefonódva, a hamis tudat létalapját és ködképződményeit is tükrözi. Olyannyira, hogy bizonyos körülmények közt ez az utóbbi lehet a domináló ismérv a hűség, adekvátság sokszempontu mérlegelést igénylő megítélésében.

Marx ugyanis a "lét határozza meg a tudatot" alaptételt következetesen érvényesítve árnyaltan alkalmazza a hűség elbírálásánál a fentiekben túl a történetiség elvét is. Ezért írta, hogy "magán a művészet területén belül bizonyos jelentős alakzatok a művészeti fejlődésnek csak fejletlen fokán lehetségesek. Ha ez a helyzet magának a művészetnek a területén belül a különböző műfajok viszonyában, akkor már kevésbé feltűnő, hogy ez a helyzet a művészet egész területének a társadalom általános fejlődéséhez való viszonyában is."²⁸ Ezután jön az az ismert gondolat kifejtés, hogy az ókori görög művészet a kor társadalmi körülményeinek megfelelően szükségképpen mitológikus világképi volt - azaz eleve kizárta az objektíve valósághű ábrázolást -, ez azonban nem gyengéje, hanem erénye volt annak a művészetnek, mert éppen így adott hű képet az emberiség normális történelmi gyerekkoráról.

Marx itt implicite azt mondja ki, hogy a létviszonyok korlátai egy fejletlenebb társadalmi fokon *csakis* a *létük-rzés* hűségét tették lehetővé, azt viszont - legalábbis

a görögöknél - az adott társadalmi körülmények közt lényegében zavarmentesen s kiemelkedő színvonalon; ha a másik oldalon meghosszabbitjuk ezt a gondolatmenetet, azt kapjuk, hogy a társadalom fejlődésével egyre több lehetőség nyílik a tárgytükrözés - a valóság lényegi igazsága megjelenítésének - hűségére, de ez a folyamat nem zavartalan, közben sokszor adódnak olyan társadalmi konstellációk, amelyek gátolják vagy félreviszik az adekvát művészi megjelenítést, és a nem ritkán előforduló ellentmondást a társadalmi fejlettség szintje és a kor művészetének nivója közt ez is magyarázza. Épp a történetiség elvéből adódó általános tendencia azonban az, hogy a legmagasabb értékek létrehozására mindinkább az a művészet vált képessé, amely az adekvát tárgytükrözést, léttükrözést és öntükrözést szintetizálta.

Nagyon dialektikus - s ezen belül mind az ontológiai, mind az ismeretelméleti aspektust érvényre juttató koncepció - Marx tükrözésértelmezése azért is, mert egyformán tükrözésnek fogta fel az adott tudati rendszert, egységet mint összállományt, *egész* meglevő tartalmával véve, de egyidejűleg ennek konkrétan aktuális, momentán éppen felszínen levő egyedi mozzanatait is. Példaként: bármely egyéni tudat össz tartalma éppugy tükrözés, mint ad hoc eleven konkért egyedi érzetei, képzetek, érzelmei, gondolatai. Marxnál az egyedi képmás és az állomány-képmás szintén dialektikus összefüggésben van: a külső valósággal való állandó érintkezés hatására folyton mozgó, változó egyediek - beépülve a meglevő, stabilabb állományba -, minduntalan alakítják és gazdagítják azt, másrésztől viszont az állomány is befolyásolólag hat az egyedi képmások tartalmára, milyenségére és az egészbe való beépülésük jellegére. Vagyis az állomány-képmás egyediekből áll össze, de a meglevő állomány is formálja az egyedieket. Ez is azt bizonyítja, hogy Marxnál szó sincs arról, mintha a "tükör", a tudat változatlan lenne.

Jó alkalom kínálkoznék most arra, hogy pl. T. Vianu és mások érveit cáfoljuk, akik azt fejtegetik, hogy "az emberi munka nyomán a világ folyton változik, tehát kép-
telenség az az állítás, hogy a tudat csak tükröz. Ez eset-
ben nem fejlődött volna a gondolkodás ... hiszen a világ
tükörképe már a kezdet kezdetén kialakult volna bennünk,
s azóta sem változott."²⁹ Gondolatmenetünk szempontjából
azonban sokkal fontosabb most arra utalni, hogy Marx a
tükrözés hűségének kérdésében jelentős megkülönböztetést
tesz az egyedi képmás és az állomány-képmás közt is. Lényege
ennek az, hogy minél nagyobb tudati egységet veszünk
tükröző rendszerként, annál nagyobb valószínűséggel hat
a léttükrözés determináló ereje, s minél kisebbet, annál
inkább érvényesülnek a tárgytükrözés törvényei. Ennek on-
tológiai alapja egyrészt a társadalmi viszonyok ellentmon-
dásossága, másrészt a társadalmi törvények tendencia jel-
lege, statisztikus érvényesülése. A determináció zegzu-
gokon, kitérőkön, kivételeken keresztül ugyan, de végső
nagy egészében mindig érvényre jut. Ezért az egyedinek na-
gyobb a mozgástere, vele szemben minél nagyobb a felvett
egység, annál erősebb a determinációs kényszer.

Olyannyira így van ez, hogy a legáltalánosabban véve
a társadalmi lét és tudat viszonyát, Marx fel sem veti a
hűség kérdését, jobban mondva materialistaként eleve nem
tétélezhet fel mást, mint a lényegi pontokon való megfele-
lést. Ettől eltérő viszont a helyzet, ha azt vizsgálja,
hogy pl. a proletariátus az adott körülmények közt jól
mérte-e fel és tudatosította helyzetét, vagy netán téve-
sen: a konkrét objektum megragadásának és gondolati átte-
vésének a hű vagy torz tükrözés ilyenkor sarkalatos pont-
ja.

Analóg módon ugyanez érvényes a művészi tükrözésre.
Nagyobb egységről - összművészetről, valemely művészeti
korszakról, pl. az ókori görög művészetről beszélve -

Marx magától értetődőnek veszi a létviszonyok és a művészeti képmás lényegi összecsengését. Nagyon jellemző viszont, hogy az egyedi műalkotásoknál a közvetlen tükrözött objektummal való megfelelést kéri ill. tartja számon, az előbbi pl. Lassalle Sickingen-drámájánál és Eugen Sue Párizs rejtelseinél, az utóbbit Balzac Parasztok-jánál és Shakespeare számos részleténél.

Mindebből általánosabban véve az következik, hogy ebben a formulában: "a művészet tükrözi a valóságot" más természetű a hűség kritériuma, mint ebben: "a műalkotás tükrözi a valóságot". Az előbbiben ugyanis döntően a lét-tükrözés, az utóbbiban pedig a tárgytükrözés törvényei érvényesülnek.

Legvégső összefoglalásul: a tükrözés kategóriája, s ezen belül a tudati képmás hűségének kérdése nagyon összetett probléma, megoldásához azonban Marxtól számos utmutást kaphatunk, olyanokat is, amelyek a művészi tükrözés, sőt ezen túlmenően pl. a realizmus tárgykörében is bizonyos eligazítást adhatnak. Ezeknek részletezése azonban már egy külön dolgozat feladata.

J E G Y Z E T E K

- ¹ Idézi Földesi Tamás: A "megismerhetőség" modern problémái. Bp. 1971. 47-48. l. ill. G. Havas Katalin: A tudat aktivitása. Világosság, 1973. 7. sz. 429.
- ² Marx: A tőke. Marx-Engels Művei 23. köt. Bp. 1967. 20. l.
- ³ Marx: A hegeli államjog kritikája. MEM. 1. köt. Bp. 1957. 218. l.
- ⁴ Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. Uo. 378. l. /A kiemelés itt és a további idézetekben mindig Marxé./
- ⁵ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. 1962. 107-108. l.
- ⁶ Uo. 72-73. l.
- ⁷ Uo. 50. l.
- ⁸ Ezzel a fiziológiából átvett terminus technicussal /predvoszhiscsajuscseje otrazsenyije/ jelölik ma leggyakrabban a szovjet filozófiában a tükrözésnek azt az esetét, amikor egy adott tükrörképnek a szó szoros értelmében még nincs meg a reálisan létező ekvivalense. Vö. pl. V.P. Tugarinov: Teorija szoznanyija v szvetye lenyinszkih igyej. Filozofszkije Nauki, 1970. 4. sz. 18. l.
- ⁹ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. köt. Bp. 1972. 373. l.
- ¹⁰ Marx: Gazdsági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 70-71. l.
- ¹¹ Uo. 69. l.
- ¹² Uo. 106. l.
- ¹³ Uo. 71. l.
- ¹⁴ Marx-Engels: A német ideológia. Bp. 1952. V. 1. - Ennél a műnél természetesen - lévén közös munkájuk - az elmondottak Engels nézeteként is értelmezendők. Mostani

gondolatmenetünk azonban közelebbről Marx tükrözés-felfogását vizsgálja, ezért Engels nevét nem említjük meg mindannyiszor külön.

- 15 Uo. 9. 1.
- 16 Uo. 9. 1.
- 17 Uo. 9. 1.
- 18 Uo. 85. 1.
- 19 Uo. 29. 1.
- 20 Uo. 29. 1.
- 21 Engels levele Schmidthez. Marx-Engels: Válogatt művek Bp. 1949. II. köt. 492. 1.
- 22 Marx: A démokritoszi és epikuroszii természetfilozófia különbsége. Bp. 1969. 90-91. 1.
- 23 M.K. Mamardasvili: A tudat elemzése Marx munkáiban. Voproszi Filozofii, 1968. 6. sz. 15. 1.
- 24 Marx-Engels: A német ideológia. 9. 1.
- 25 Uo. 15. 1.
- 26 Uo. 155. 1.
- 27 Uo. 125. 1.
- 28 Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. köt. 35. 1.
- 29 Tudor Vianu: A metafora kérdéseiről és egyéb tanulmányok. Bukarest é. n. 45. 1.

SIPKA SÁNDOR

BEÜTHY ZSOLT IRODALOMTÖRTÉNETI TANKÖNYVE
A KÖZÉPISKOLAI OKTATÁSBAN

1. *Gimnáziumi irodalomtörténeti oktatásunk a XIX. század utolsó harmadában és Beüthy irodalomszemléletének ideológiai gyökerei*

Nem kétséges, hogy Toldy Ferenc művei mellett leghosszabb időre és leghatározottabban Beüthy Zsolt tankönyve nyomta rá bélyegét a magyar irodalomtörténet középiskolai anyagának kiválasztására, rendszerezésére és értékelésére.¹ Tekintélyének, iskolai rangjának legfőbb bizonyítéka, hogy használatának több mint fél évszázados ideje alatt /1877-1932/ többszöri tantervváltozás ellenére az újabb szerzők fokozatos számbavételén kívül lényeges módosítás vagy átalakítás nem történt rajta. Behatóbb ismertetése előtt azonban sajátosságai jobb megvilágítása érdekében röviden utalnunk kell azokra a törekvésekre, amelyek a gimnáziumi irodalomtanítás hatásfokának emelésére újabb tantervek és utasítások formájában a XIX. század utolsó harmadában megnyilvánultak, továbbá rá kell mutatnunk a könyv szerzője irodalomszemléletének ideológiai gyökereire is.

Beüthy tankönyve első kiadása idején a gimnáziumi tanárok egyre súlyosabb vádakat kezdtek emelni az akkortájt uralkodó merev, skolasztikus irodalomtanítási rendszer ellen. Volf György, a későbbi híres nyelvész, arról panaszkodott, hogy a gimnáziumi tanulók úgy beszélnek az irodalmi művekről, mint vak a színekről, vagyis olvasmányélmények hiányában átélés és meggyőződés nélkül általános szövegeket reprodukálnak.² Erdődi Béla megfigyelése szerint

több olyan tanár működhetett abban az időben gimnáziumainkban, aki "feladta (ti. a tankönyvből: S.S.) a Zrinyiről szóló részt, betaníttatta, és elmondatta a Zrinyiásról szóló bírálatot és fejtegetést a nélkül, hogy a tanuló csak egyetlen sort is olvasott volna Zrinyiből, vagy vele készített volna ítéletet az olvasott részről. A legtöbb tanár meg sem nézhette Toldy irodalomtörténetének olvasókönyvét, talán azt sem tudta, hogy meg van-e írva, vagy sem."³

E tarthatatlan állapot felszámolására vált szükségessé a "nevelőoktatás" rendszerét szolgáló új gimnáziumi tanterv kiadása 1879-ben.⁴ Konkrétan a következő kívánalmakat emlegették vele kapcsolatban: "a középoktatásban meg kell szüntetni a tagozást, a disciplinák ismétlődését /alsó és felső fok/. Egységes tanítás kell végig a gymnasiumon, mely egymásután fejlessze a tanuló elméjét s az ismeretekből fejlődésük szerint állítsa fel tudalmuk épületét. A mi pedig fő dolog, jó módszert, a régi helyett pszichológiai alapokra fektetett módszert kell inaugurálni."⁵

Nem feladatunk most annak nyomkövetése, hogy a nevelőoktatás herbarti elve Ziller és Rein közvetítésével hogyan jutott el Magyarországra és a korszak legtekintélyesebb magyar pedagógusának, Kármán Mórnak a tantervelméletében milyen változásokon ment át,⁶ szempontunkból elegendő annak kiemelése, hogy ez a tanterv az óraszám 24-ről 30-ra emelésével a magyar nyelv és irodalom tanításának helyzetét lényegesen megerősítette. A tanítási célt így határozta meg: a/ A nyelvtan alapos ismerete és azon képesség, hogy a tanuló oly tárgyakról, melyek tapasztalatának és tanulmányának körébe esnek, világosan szabatosan és ügyesen tudjon beszélni és írni. b/ Irodalmi művek olvasásán, az esztétikai alapfogalmak fejtegetésén és a műfajok elméletén alapuló ismerete a magyar irodalom fejlődésének.⁷ Az általános utasítás pedig a magyar nyelvi oktatás és a többi tantárgy közvetlen kapcsolatának megvilágítása után az anyanyelvi képzés legfőbb céljaként azt je-

lőli meg, hogy "a nemzeti érületet és gondolkodást, a mint megnemesülve, erkölcsösítve, irodalmunk örökbecsű lapjain jelentkezik, átörökítse a jövő nemzedékre."⁸ A tantervi anyag kijelölésében és elrendezésében - amint tantárgytörténeti tanulmányában *Komár Pálné* kimutatta -⁹ az un. "kulturhistóriai fokozatok" rendszere érvényesült, vagyis az egyes osztályok tananyaga úgy épült egymásra, ahogyan történelmileg kialakult. Kármán koncepciója szerint ugyanis a tanulók lelki fejlődése voltaképpen az emberiség történelmi fejlődésmenetének ismétlődése. Ennek megfelelően az alsóbb osztályos olvasmányok, stilisztikai, retorikai és poétikai tanulmányok után a gimnázium VIII. osztályában került sor heti 3 órában *a magyar irodalom fejlődésének áttekintésére* a következő elrendezés szerint: "A régebbi irodalomnak Bessenyeiig való rövid tárgyalása után, főleg az újabb irodalom tüzetes ismertetése, a nevezetesebb irodalmi jelenségek méltatása és a főbb irányok megjelölése mellett. Irodalmi és irodalomtörténeti tanulmányok olvasása."¹⁰ A tantervhez csatlakozó Részletes Utasítások megnevezi azokat a szerzőket, akiknek gimnáziumi tanulmányozására különös gondot kell fordítani: *Tinódi Sebestyén, Balassi Bálint, Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István, Mikes Kelemen és Faludi Ferenc* szerepel a névsorban. A tárgyalásukra vonatkozó utasítás így hangzik: mint koruk szellemi életének és törekvéseinek képviselőit, a tanár tüzetes s a mennyire lehet, fejlődésükre is kiterjedő tárgyalásban részesítse őket; más kevésbé jelentékeny írókról, köréjük csoportosítva, csak röviden, a kor jellemzésében tegyen említést. Hasonlóképp tárgyalandók a legújabb korban az utánzó irányok rövid ismertetésével: *Bessenyei, Csokonai, Kazinczy, Berzsenyi, Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Katona, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Tompa, Széchenyi, Jósika, Eötvös, Kemény, Jókai, Szigligeti, Madách.*

Az említett szerzők iskolai tárgyalásának módjára vonatkozóan az az utasítás, hogy "a tanárnak folyton kell ugyan reflectálnia a kor viszonyaira, de a forma kiválóan *biographiai* legyen, ennek keretében jellemzendők az egyes írók aesthetikai álláspontja, főbb műveik, hatásuk az irodalomra és társadalomra. Olvastatásukban csak magánszorgalomra számíthatni; iskolai olvasmányul róluk szóló irodalmi és történeti nagyobb tanulmányok ajánlatosak... A tanító eljárás ezen a fokon már nagyobbára az összefüggő előadás lévén, igen célszerű lesz, ha a tanár olykor feladatul előadásainak vázlatát írásba is foglaltatja, így mintegy előkészítve tanítványait az egyetemi előadások feldolgozására."¹¹

A pedagógiai közvélemény ezt a tantervet a maga korában nemzeti jelleg és "nemzetiség"-eszme szempontjából nem egységesen értékelte. Mikor *Wlassich Gyula* vallás- és közoktatásügyi miniszter 1895-ben kérdést intézett az Országos Közoktatásügyi Tanácshoz abban az ügyben, hogy érvényben levő tanterveink és tanításunk kellő figyelemben részesítik-e a nemzeti tárgyakat, *Csengeri (János)* így nyilatkozott: "Megadták e tanácskozásokon a kellő elégtételt az utasításoknak és tantervnek, mikor kimondták, hogy a nemzeti elemet épp ezek állították az őt megillető polcra. Hisz voltaképp a mi tantervünk az első, mely a tanítás középpontjává a magyar nyelvű irodalmi és történeti tanítást teszi."¹² Másutt viszont ugyanerről a kérdésről ez olvasható: "Kitünő mű lehet ez, de német és nem magyar szempontból. A kor színvonalán állhat, de német és nem a magyar műveltség igényeinek színvonalán. Általános műveltségű nyugateurópai embereket akar nevelni; pedig szerényebb igényekkel kellene beérhetnie, magyar műveltségű, magyar embereket nevelve."¹³ A magyar nemzeti érdek szempontjából egyesek azt is károsnak tartják a tantervben, hogy benne a magyar irodalom történetének tanítása az amugy is csónka évből álló VIII. osztályra van szorítva heti 3 órával.

Ezért jobb a reáliskolák és az autonóm protestáns gimnáziumok tanterve, mivel azok mind a két felső osztályba fölveszik a magyar irodalomtörténetet.¹⁴

Világosan kell azonban látnunk, hogy az itt oly nagy hévvel emlegetett és védelmezett "nemzeti eszme" már nem olyan megújító és előre lendítő erő többé, mint volt 1848 előtt, mikor Petőfi és Arany költészetét táplálta, s mélyen, hitelesen magyar nemzeti irodalmat hozott létre, hanem olyan konzervatív, retrográd magatartás kifejezője, amely hamarosan az autochton nemzeti karakter osztályszempontu értelmezésével, illetve a magyar szupremácia féltésének gondolatával telítődött meg. Ilyen szemlélet alapján kezdték egyre határozottabban hangoztatni, hogy "nemzeti közszellemet kell teremteni. Ezt nagyban előmozdítja a nemzeti nyelvhez való ragaszkodás. A nemzeti egység nyelvegység alapján fejlődik ki."¹⁵ Mások a nemzeti tárgyakban is az eddiginél nagyobb mértékben szeretnék érvényre juttatni a nemzeti elemet azzal az indoklással, hogy "ha eddig a honi dolgokat is idegen szemüvegen át néztük, ezután a külföldi viszonyokat is magyar vonatkozásban lássuk."¹⁶

Wlassich miniszter 1899-ben a Trefort-féle tanterv nemzeti jellegű módosításával próbálta az egyre türelmetlenebbé váló közhangulatot lecsillapítani.¹⁷ Az új tantervet életbe léptető rendelet szerint még erősebben érvényesíteni kell azt a célt, hogy "nemzeti multunk ismertetése az ifjut a középiskola I. osztályától mindvégig elki-sérje."¹⁸ Ennek érdekében a magyar irodalom történetének ezentul a gimnáziumban is két esztendőre szentelnek. Így gazdaságosabbá válhatott az elméleti anyag elrendezése, másrészt nagyobb lehetőség nyílott az irodalmi művek beható tárgyalására. A közhangulatot azonban ez a változás sem nyugtatta meg, évek multán is tovább sorjáztak az elmarasztaló, keményen bíráló megjegyzések. Ezek további részletezése helyett azonban röviden azt vizsgáljuk meg,

hogy a társadalmi, politikai tényezők sajátos összefonódása, a nacionalizmussá és sovinizmussá sekélyesült nemzeti eszme hogyan befolyásolta és határozta meg *Beőthy Zsolt* irodalomszemléletét, irodalomtörténeti koncepcióját.

A marxista irodalomtudomány értékelése alapján világosan áll előttünk a századforduló e nagyhatású ideológiájának (1848-1922), rendkívül tekintélyes tudósának sok le nem tagadható érdeme, de ugyanakkor osztályhelyzetében gyökerező konzervativizmusának hosszú időn át kártékony, visszaható hatása is.¹⁹ *Beőthy* felfogása szerint a nemzet oszthatatlan, egységes egész - "összszemélyiség". Ennek alapján az irodalomhoz csak azokat a műveket sorolhatjuk, amelyek az egységes nemzet minden tagjához szólnak, melyek minden tagjában annak lelkét, jellegét fejezik ki. Számára nemzet és faj azonos fogalom. A nemzeti lelket a történelemben eleve adottnak vallotta, úgy vélte: "az egyes nemzetek a maguk sajátos lelkivilágánál fogva másképp és másképp fognak visszahatni egy és ugyanazon hatásra.

Ez a szemlélet érvényesül *Beőthy* irodalomtörténeti tankönyvében is, melyről általánosságban már most megállapíthatjuk, hogy jól megfelelt a középiskolai tanárság jelentős részét foglalkoztató erős nemzeti érdeklődésnek és elfogultságnak.

2. "A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése"-nek első kiadása

A középiskolai tankönyvnek szánt, de nem lebecsülendő tudományos értéket is képviselő mű első kötete 1877-ben, a második 1878-ban jelent meg.²⁰ A címlapon szereplő megjegyzés szerint a középiskolák VI., VII. és VIII. osztálya számára készült. Az akkor érvényben levő tantervek alapján (az 1871-es gimnáziumi és az 1875-ös reáliskolai) kezdetben nagyobb igénybevételre számíthatott a reáliskolában,

mint a gimnáziumban. Ott ugyanis a VI. osztályban olvasmányként a reformáció és a nemzeti harcok korabeli irodalomból vett szemelvények, a VII.-ben pedig az újabb irodalom fejlődését bemutató olvasmányok szerepeltek a retorika, ill. poétika mellett. Beöthy könyvét, főként annak olvasmányanyagát, ezekben a reáliskolai osztályokban használták. A gimnázium VI. és VII. osztályának más volt a tanterviileg előírt olvasmányanyaga. Mindkét iskolatípusban használták viszont ezt a könyvet az irodalomtörténet tanítárához.

Előszavában Beöthy azt a tankönyvirői elvet erősíti meg, mely szerint "a jó könyv nem sok magyarázatra szorul." Ilyen, külön használati utasítást nem igénylő, önmagáért beszélő tankönyv írására törekedett ő is. Ezután a valóságot sem szépítő őszinteséggel tárja fel az irodalomtörténeti tankönyvírás terén nálunk akkor uralkodó helyzetet, azt, hogy "irodalmunk nem igen bővölködik oly munkákban, melyek a magyar irodalomtörténet *tanítására* alkalmasak. A mink van: vagy érdeemes tudományos munka, mely a tanulónak nehéz is, száraz is ; vagy silány vázlat, mely létrejöttét sem a tudomány és irodalom szeretetének, sem a szellemi tulajdon tiszteletének nem köszöni." E szomorú tapasztalatok alapján ő "igazán az ifjúságnak való" irodalomtörténetet akar írni.

A továbbiakban az anyagrendezés és előadás terén önállóságát hangsúlyozva könyvének következő tartalmi és szerkezeti sajátosságait magyarázza: a terjedelmesebb igazolást igénylő adatokat a fejezetek végén található *repertórium*-ban közli. (Ez tulajdonképpen a szakirodalomban nélkülözhetetlen bibliográfiai jegyzék.) Az írói életrajzokat - Toldyval és követőivel ellentétben - azért nem szakitja ki az irodalomtörténetből, mert a magánéleti adatok növelik a tanulók érdeklődését, enyhítik a bibliográfiai és kritikai részletek szárazságát, segítik az irodalmi művek megértését.

Látszólag szerkesztési eljárás, valójában azonban az irodalomtörténeti koncepció vetülete, hogy az egyes korszakok bevezetésében olvasható az általános művelődési és izlésirányok vázlata kiegészítve a külföldi írók jegyzetbe foglalt rövid ismertetésével. Itt szerepelnek a szövegértést megkönnyítő művelődéstörténeti és poétikai magyarázatok is.

Olvasókönyvébe - mint írja - terjedelmi és anyagi okokból nem vehetett fel annyi szemelvényt, amennyit szeretett volna. Az irodalomtörténet és az olvasókönyv egy kötetbe szerkesztését azzal indokolja, hogy az új tanterv (az 1871. évi gimnáziumi és az 1875. évi reáliskolai) az irodalomtörténet tanítását egy évre, a középiskola utolsó osztályába szorítja. Szerzőnk szerint ilyen rövid idő alatt az áttekintés csak úgy lehetséges, ha a tanuló akkorra voltaképpen már ismeri az irodalmat, s csupán az "összekötő, történeti fonal ismertetése van hátra." Ennek érdekében "az irodalomtörténeti olvasókönyvet tehát folytonosan forgatnia kell (ti. a tanulónak: S.S.) a felső osztályok stilisztikai, retorikai és poétikai leckéi mellett." Az irodalomtörténet kiváló alakjaival való megismerkedésnek ez a legtermékenyebb formája. Emellett azonban szükség van arra is, hogy irodalmunk jeles alkotásait teljes terjedelmükben olvassák és magyarázzák.

Fontosnak véli Beöthy, hogy a tanuló az olvasmány mellett az íróról is halljon és tanuljon valamit. Ehhez - többekkel ellentétben - nem tartja elegendőnek olvasókönyveinkben az irodalmi szemelvények előtt közölt életrajzokat, mivel azok korból és környezetből kiszakítva mutatják be az írókat és költőket. Szerinte eredményesebb, ha az olvasmányokat "nemcsak az író életrajzának, hanem a megfelelő irodalomtörténeti fejezetnek olvastatása és elmondása követi."

Az első kötet "a legrégebbi időktől Kisfaludy Károlyig" kíséri végig a magyar irodalomtörténet fejlődésének útját. Terjedelme 320 oldal. A következő szerkezeti egységekre tagolódik: Irodalomtörténet: 1-135. l., Olvasmányok: 139-316. l., Tartalom 317-320. l. A főbb részek korszakonként, azon belül időszakonként, illetve műfajonként és szerzők-ként tagolódnak kisebb egységekre. Ezek világos elkülönítését változatos betűtípusok és sorszámozás biztosítja. Az első kötet 35 fejezetet tartalmaz. Az olvasmányok rendezése az irodalomtörténeti rész szerkezetéhez igazodik. Mindezek alapján a könyv könnyen és jól áttekinthető.

Az öt oldalnyi *Bevezetés*ben a következő alapfogalmak magyarázata olvasható: irodalom, világirodalom, egyetemes irodalom, nemzeti irodalom, irodalomtörténet, nemzeti irodalomtörténet, magyar nemzeti irodalom és irodalomtörténet, egyetemes magyar irodalomtörténet. "A magyar nemzeti irodalomtörténet" meghatározásában és tanulmányozása jelentőségének megfogalmazásában Beöthy fentebb jellemzett nemzet- és irodalomszemléletének sajátosságai így jutnak kifejezésre: "A nemzeti szellemnek virágait mutatja be, de nem kiszakítva a talajból, mely őket teremtetten. Az eredmény, melyet nemzeti irodalmunk történetének tanulmányozásából merithetünk: a szép magyar nemzeti alakban való megnyilatkozásának megértése, a magyar faj szellemi életének, működésének, tartalmának megismerése s mindezek alapján nyugvó méltó nemzeti önérték lesz. A nemzeti irodalom ismerete az egyik kapocs, mely a haza fiait nemzetökhöz fűzi; de ezt a kapcsolatot csak egészben és részeiben való teljes ismerete teszi erőssé és állandóvá. Ebben rejlik a nemzeti irodalom történetének haszna és fontossága."

Könyvünk a magyar irodalom történetét lényegében a Toldy-féle periodizáció szerint, csak az elnevezések némi megváltoztatásával, a következő korszakbeosztás alapján tárgyalja: 1. ó kor: 1000-ig (*pogány kor*), 2. *középkor*:

1000-1526, (a *hit* kora), 3. *uj kor*: 1526-1772 (a *nemzetiségi küzdelmek* kora), 4. *legujabb kor*: 1772- máig (az *általános művelődés* kora).

A magyar pogánykor költészetének tárgyalása során említi a tankönyv az ősköltészet csak szólásokban élő néhány példáját, jellemzi röviden őseink vallását, nyelvét, írását. Toldy Ferenc nyomán felsorolja a nevezetesebb hun és magyar mondákat, érintve a hun-magyar rokonság körül kialakult 19. századi vitát is.

Az Árpád-házbeli királyok korában a közállapotok jellemzése után a keresztény vallás hatásának és az irodalom kétirányú fejlődésének: a régi nemzeti költészet folytatásának és az új keresztény vallásos irodalom kialakulásának ismertetése következik. Az előbbiektől említve a regös énekek, királymondák és misztériumok, az utóbbiak között a Halotti Beszéd és a Königsbergi Töredék. A vegyes házakból származott királyok korában egyrészt a Nagy Lajos és Mátyás alatt jelentkező kulturális fejlődést és a humanisták működését jellemzi a tankönyv, másrészt rámutat a Jagellók korában történt hanyatlásra és elszegényedésre. *Janus Pannonius* nevét éppen csak említi, mindössze öt sort szán bemutatására.

Az előbbieknél kissé részletesebb (5-8 fejezet, 21-36 oldal) a mohácsi veszedelemtől a bécsi békekötésig terjedő korszak irodalmának tárgyalása. A közállapotok áttekintése után bemutatja a könyv azt az irodalmi föllendülést, amely a protestantizmus térhódítása nyomán támadt az országban: a vallásos, feddő és tanító költészetet, a történelmi ákat, krónikákat, széphistóriákat és virágénekeket. A korszak két nevezetesebb költőjéről, *Tinódiról* és *Balassiról* rövid, tömör pályaképet rajzol. Verscimeket nem említ, elemzést nem közöl.

A bécsi békétől a szatmári békéig terjedő időszak irodalmának tárgyalása (9-15. fejezet, 36-61. l.) a köz-

állapotokból kinövő vallásos irodalom, főként *Pázmány* munkásságának ismertetésével kezdődik. Rajta kívül nagy elismeréssel és elég részletesen szól a könyv *Szenci Molnár* és *Geleji Katona* munkásságáról. A tudományos irodalmat *Apácai* miatt kellett elmélyültebben tárgyalnia. Önálló terjedelmes fejezet foglalkozik *Zrinyi* és *Gyöngyösi* munkásságának ismertetésével.

A *Zrinyi*-ről szóló négy oldalas méltatás nemcsak terjedelme, hanem lelkes, szuperlatívuszokat sem nélkülöző hangja miatt is kiemelkedő része a tankönyvnek. A szerző hazafias lelkesedése különösen föllobog a nagyszerű emberi és művészi egyéniség emlékének idézése során. A költő életrajza után a *Zrinyi*ász cselekményének vázlata, majd egy jó oldalnyi méltatása következik. *Zrinyi* hadtudományi műveit a nemzetféltő hazafiság és a régi magyar hősiesség ébresztgetése miatt értékeli sokra. Néhány lírai vers címét is említi. Legfőbb értéküknek az érzés erejét tartja. *Gyöngyösi* költészetéről viszont megállapítja, hogy "rendkívüli népszerűségét éppen nem olyatén eposzirői talentómnak köszöni, a melyet ma *Zrinyi*-ben csodálunk". (I.k. 55. l.)

A főrangú lírikusok és a dráma nyomait ismertető fejezet után a *kuruc költészetet* mint "a nemzeti szellem fontos nyilatkozását" két és fél oldalnyi terjedelemben tárgyalja a könyv. Megállapításait áthatja a szerző együttérzése a függetlenségi harc magyar hőseivel és szomorú sorsu bujdosóival. Azokból az osztályellentétekből, amelyek e harcok során kiütöztek és néhány *kuruc* versben kifejezésre is jutottak, semmit sem említ a tankönyv.

Az 1711-től 1772-ig tartó korszak (16-19. fejezet) társadalmi és politikai viszonyainak rajzában arról olvashatunk, hogy Bécsbe telepedett főuraink tovább terjesztették Magyarországon is az idegen szokásokat, erkölcsöt, nyelvet és műveltségi mázt. A korabeli tudományos irodalmat a ma-

gyarországi deákirodalom virágkorának nevezi Beöthy. Főbb képviselői közt Cserei Mihály, Apor Péter, Czwittinger Dávid, Bod Péter és Bél Mátyás nevét említi, részletesebben (két oldal) az időszak két tekintélyes prózairójával, Mikessel és Faludival foglalkozik. Az előbbi fő érdemének a magyar nyelv megnemesítését tartja, az utóbbinak ujtó, nyelvgazdagító tehetségét emeli ki. A korabeli költészet rövid ismertetésével zárul a magyar irodalom negyedik korszakának tárgyalása, képviselői közt Faludit, Amadét, Ráday Pált és Szőnyi Benjámint említi. Ezután néhány iskoladráma, majd a legújabb kor irodalmának ismertetése következik. Ennek végső határát Toldy 1849-ben, Beöthy 1820-ban jelöli meg.

A Mária Terézia és II. József korabeli közállapotok rajza után a költészet áttekintése során (21. fejj.) a klasszicizmus jellemvonásait ismerteti a könyv, majd még ugyanabban a fejezetben iskolák szerint (francia vagy új klasszikai, deákos vagy ó-klasszikai, népies, ingadozó, németgörög klasszicizmus: Kazinczy és köre) rövid jellemzés keretében több mint két oldalnyi terjedelmű jegyzetben áttekinti a korszak írói csoportosulásait. Az egyes költői iskolák ismertetése közben világirodalmi kitekintést is ad, az összefüggések történelmi és társadalmi magyarázatával viszont nem foglalkozik (22-26. fejj.), a felvilágosodás ideológiáját nem magyarázza, irodalmi és művészeti vonatkozásaival nem foglalkozik.

A különféle irodalmi iskolákból kiemelve önálló fejezetben mutatja be és jellemzi a tankönyv Kármán (27), Csokonai (28) és Kisfaludy Sándor (29) munkásságát. Kármán a magyar prózai stílus fejlesztésében szerzett érdemei miatt méltatja, de eszméi miatt is kiemelkedő írónak tartja. A lélektani biztonság és művészi egyszerűség miatt dicséri a Fanni hagyományai c. regényt. Ebben a kiadásban még nincs említés A nemzet csinosodása c. értekezésről.

Csokonait a magyar költészet újabb korának Vörösmarty-ig legnagyobb és legeredetibb tehetségű költőjének minősíti a könyv. A részletes pályaképbe szöve említi meglepően széleskörű műveltségét, rendkívül könnyed előadásmódját és jellemének természetességét, továbbá "nemes érzését" ódáiban, végül szerelmi dalainak gyöngédségét és dallamosságát. A Dorottyát "nem szatirikus, hanem egyszerűen komikus, nevettető költemény"-nek tartja, társadalombírálatára nem utal. Egyetlen lírai vers címét sem említi, részletesen csak a Dorottyát ismerteti és méltatja.

Kisfaludy Sándor (29. fej.) érzésének és felfogásának magyarságát a Csokonaiéhoz foghatónak tartja Beöthy, de tehetségét nem értékeli oly sokra, "a regényes nemzeti irány" képviselőjét látja benne, és ez alapon a magyarosokkal és a franciásokkal egyaránt rokonítja.

"A nyelvujítás és hősei" címen külön fejezet (31.) foglalkozik nyelvünk 18. századi állapotával, a nyelv művelés érdekében hirdetett különféle pályázatokkal, Garmathy Sámuel és Beregszászi Pál munkásságával, ezután következik *Kazinczy* részletes életrajza és az irányításával folyó nyelvujítási harc ismertetése. Ennek végső mérlegét úgy vonja meg, hogy hibái ellenére sem szemrehányás, hanem hála és elismerés illeti annak résztvevőit. A Kazinczy követőiről szóló fejezet nyolc nevet említ (Kiss János, Szemere, Sztelmiklóssy stb) ezért szükségképpen csak általános jellemvonásokra (érzelmesség, csiszolt forma) korlátozódik, *Berzsenyi* költészetét viszont két oldalnyi terjedelmű önálló fejezet (32.) méltatja. A legnagyobb magyar ódaköltőnek nevezi és általánosságban lelkes szavakkal jellemzi. Nagy elismeréssel idézi a tankönyv *Kölösey* emberi és írói jellemének kiválóságát. (33. fej.) Költészetének szentimentális borongását a korabeli viszonyokban gyökerező elégedetlenségből magyarázza. Hazaszeretetből fakadó fájdalomnak dokumentálására a Himnusz, a Rákos nymphájához és a

Zrinyi két éneke (sic) című verseket említi. Kölcsey szónoki műveit a magyar műpróza legszebb termékei közé sorolja a tankönyv, irodalmi bírálatait pedig uttörő jellegűnek minősíti. A következő fejezetben (34) *Vitkovics Mihály, Dukai Takács Judit és Ujfalu Krisztina* versei illusztrálják a népköltészet hatását a 19. század elejének magyar irodalmára, ugyanitt olvasható a *Keszthelyi Helikon* nevű költői ünnepélyek ismertetése. Az első kötet elég terjedelmes utolsó fejezete (35) a korszak egyházi, jogi, természetrajzi, földrajzi, történelmi, irodalomtörténeti és nyelvészeti irodalmának főbb képviselőit mutatja be. Részletesebben ismerteti a tévedései ellenére is tiszteletre méltónak tartott *Horváth István* munkásságát. A teljességre törekvésnek és anyagzsufaltságnak bizonyítéka, hogy több mint 25 nevet említ ebben a tudomány terén előkészületnek nevezett korban.

*

A tankönyv 135 oldal terjedelmű irodalomtörténeti részeit szerkesztve egészíti ki a 139-től 316. lapig terjedő olvasókönyv, vagyis az előbbivel azonos korszakbeosztás alapján tagolt szöveggyűjtemény.

Az ókorból 3, a középkorból 17, az új korból 81, a legújabból 60 szemelvény szerepel a gyűjteményben.

*

Beöthy irodalomtörténete II. kötetének első kiadása az elsővel csaknem teljesen azonos terjedelemben 1878-ban jelent meg. Szerkezeti beosztása a következő: Irodalomtörténet: 3-142. l., Olvasmányok: 145-321. l., Tartalom 322-324. l. A két kötet szoros összetartozását jelzi, hogy a II. kötet fejezeteinek számozása az elsőnek folytatása (36-61). A könyv tartalmi anyaga: a magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése Kisfaludy Károlytól, vagyis 1820-tól a megjelenés időpontjáig.

Az 1820-tól 1878-ig terjedő korszak a következő három fejezetre tagolódik a könyvben: az Auróra és Athenaeum kora, a nemzeti műköltészet kora és mai költészetünk. Ennek megfelelően történik az irodalomtörténeti anyag csoportosítása.

Kisfaludy Károly és *Katona József* munkásságát önálló fejezetekben (38-39) tárgyalja a tankönyv. Az előbbinek tárgyük, alakjuk és hangjuk igazi magyarossága miatt vigjátékait értékeli legtöbbször. A Bánk bán tragikumát - elméletének megfelelően - az erkölcsi törvény megsértéséből származó sorsszerű következménynek tartja Beöthy, megállapítva róla, "egész drámairodalmunknak nemcsak legköltőibb, hanem legnemzetibb alkotása is." Kisfaludy Károly dráma- és novellairól követőinek ismertetése egy fejezetben történik (40). *Gombos Imre*, *Bolyai Farkas*, *Gáli József*, *Kovács Pál*, *Czakó Zsigmond* és *Jakab István* működésének áttekintése mellett kissé részletesebb *Fáy András* munkásságának ismertetése. A *Vörösmarty* tárgyalására szánt tíz oldal terjedelménél és tartalmánál fogva egyaránt a legnagyobbak közé sorolás világos dokumentuma. (41) A szárnyra kapott képzelet, a haza jövője felőli mély aggodalom s az európai eszmék felé közeledésünk "leghatalmasabb kifejezése" miatt sorolja oda és nevezi "az egész magyar költészet első díszé"-nek. Legnagyobbak a lírában tartja. Pályáját az epikai, drámai és lírai műfajok művelésének megfelelően három korszakra tagolva mutatja be. Az életrajz ismertetésébe szövődik a Zalán futása méltatása. Első megállapítás róla, hogy "rendkívüli érdemei mellett nagy hibái is vannak." Ezután a cselekmény tömör ismertetése és méltatása következik hangsúlyozva a költői érzés és nyelv elragadó varázsát. Mindez magas színvonalu esszéstílusban, tehát megtanulásra nehéz formában. A kisebb eposzok közt legkiválóbbnak minősíti könyvünk A két szomszédvár címűt. A két

oldalnyi terjedelemben tárgyalt drámák közül legrészlete-
sebben (18 sorban) mint legkiválóbb alkotásnak, a Cson-
gor és Tündének művészi értékeit méltatja, különösen nyel-
vének kiválóságát és a költői motívumok gazdagságát dicsé-
ri, eszmei sajátosságairól, mondanivalójának lényegéről
nem szól. A lírai versek ismertetése műfaji csoportosítás
szerint történik. A legkiválóbbaknak minősített hazafias
versek közt a következők szerepelnek: Szózat, Az elhagyott
anya, Az uri hölgyhöz, Liszt /sic/, V. Ferdinánd, Jóslat,
Himnusz, Az élő szobor, A hontalan, Gondolatok a könyvtár-
ban, A vén cigány. A kisebb elbeszélő költemények említése
után Vörösmarty élete utolsó éveinek ismertetése követke-
zik, az ekkor keletkezett költeményekről azonban nem szól,
forradalmi magatartásának jelentőségére sem utal. Műelem-
zést nem végez, csak általánosságban méltat és jellemez.

Az "Eposzok klasszikai formában" című fejezet *Csuczor*
Gergely és *Garay János* munkásságát tárgyalja. (42) Az ál-
taluk képviselt epikai költészet időszerűségét az 1820-as
magyar történeti körülményekkel magyarázza. "Athenaeum"
fő cím alatt kerül sor *Bajza* és iskolája tárgyalására. A
kritikusi és szerkesztői érényeiről ismert költő lírai ver-
seiről is elismeréssel szól a tankönyv. Az iskolájához tar-
tozók közül rövid jellemzéssel a következőket említi: *Jám-
bor Pál* (Hiador), *Császár Ferenc*, *Vachott Sándor*, *Kerényi*
Frigyes, *Sárosy Gyula*, *Szemere Miklós*, *Papp Endre*, *Nagy*
Imre, *Kunoss Endre*, *Riskó Ignác*, *Beőthy Zsigmond*, *Székkács*
Béla, *Tárkányi Béla*. A nevek nagy száma magában véve is
jelzi a lexikális tejességre törekvés igényét a műelemzői
és esztétikai szempontok rovására.

"A nemzeti költészet aranykorá"-ról szóló fejezet
(44) *Vajda Péter* és *Jósika Miklós* munkásságának ismerteté-
sével kezdődik. Az előbbinek keleti tárgyú novellákba bur-
kolt társadalombírálatát, az utóbbinak mesekigondoló lele-
ményességét, elbeszélésének könnyed áradását, erkölcsi
eszmeit és szemléletes tájleírásait dicséri. *Eötvös József*

költői és közéleti munkásságának sajátosságait "bölcseledő és költő" mivoltából magyarázza Beöthy. (45) Életrajza után liráját jellemzi. Öszintességét és az olvasóra gyakorolt vonzó hatását emeli ki. A költeményekben uralkodó érzelmesség miatt Vörösmarty követői közé sorolja. Regényei közül részletesebben A karthauzit és A falu jegyzőjét tárgyalja. Kisebb művészi fogatkozásaik ellenére mindkettőt nagyszerű alkotásnak tartja.

A korabeli novellairók (Kuthy, Nagy Ignác, Pákh, Frankenburg) rövid jellemzése után (46) igen alapos ismertetés olvasható a legnagyobb magyar regényirónak nevezett *Kemény Zsigmond*ról. Erényei közt első renden említve a széles körű tudományos tájékozottság, a gazdag képzelő erő és a biztos ítéletalkotás, az életrajzba beszöve az írói pályakép és a főbb művek ismertetése. Legrészletesebb a Gyulai Pál című regény elemzése, a többbit a Zord idők előtérbe állításával összesen egy jó féloldalnnyi terjedelemben mutatja be a könyv.

Önálló szép fejezet (48) világítja meg a nép felé fordulás okát és jelentőségét a XIX. század közepe táján, majd a népköltési gyűjtések, továbbá a népdalok, népballádák és románcok meleg hangú jellemzése után *Kríza János* és *Erdélyi János* munkásságának ismertetése következik annak megmutatásával, miként készítette elő a népköltészet Tompa, Petőfi és Arany munkásságát. Közülük legrövidebben *Tompa Mihály* költészetének ismertetésével foglalkozik a könyv. Legnagyobb elismerésben az elnyomatás éveiben irt hazafias allegóriáit részesíti. Beöthy nemesi szimpátiájára jellemző a Tompával kapcsolatos következő megállapítása: "Bár a népjogokért lelkesen emelte szavát, a nemesség régi nagyságát és érdemeit is szívesen énekelte." (II. k. 76. l.)

A *Petőfiri*ről szóló fejezet (50) első részében az életrajz után verseinek eredetiségét, őszintességét, egyszerűségét és élethűségét mint a magyar néppel rokon vonásokat

hangsúlyozza a szerző, ezt követi műfaji csoportosítás szerint az életmű ismertetése. Itt sem művek elemzéséből történik általános következtetések levonása, hanem fordítva, a tömör és hiteles megállapítások után következik az ide vonatkozó művek címének felsorolása. A Felhők ciklusra vonatkozó következő megállapításból azonban világosan kitűnik, hogy Beőthynek milyen alapvető fenntartásai voltak Petőfi társadalmi és politikai magatartásával kapcsolatban: "A Felhők reflexiói - írja - nem sikerültek; hogy fejlettebb, tisztább világnézetre s önismeretre emelkedjék, ahhoz nem volt sem elég műveltsége, sem elég nyugalma. E nemű költeményeiben dagályt is találunk, a mi különben ritka nála. Hazafias versei, politikai ódái közül is a későbbiekben féktelen tüze, ereje, vadsága, olykor sértő, kegyetlen durvaságba tör s nem képes költői tisztaságra emelkedni" (II. k. 81. l.) Ugyanez az értetlenség és ellenérzés jut kifejezésre Az apostolra vonatkozó következő megjegyzésekben is: "Költői szépségek híján nics e munka; minden hatása hajótörést szenved jellemzési alap-fogyatkozásán, mikor a szabadságnak voltaképpen nem egy apostolát, hanem őrzőgődjét festi. Sok részletében saját dűhe tombol, a mint hogy valóban tárgyias Petőfi nem is tudott lenni soha." (II. k. 81. l.)

Az Arany Jánosról szóló fejezetből (51) egyértelműen kitűnik, hogy Beőthy az ő munkásságát tekinti irodalmunk csúcspontjának. Életrajza után a Toldi trilógiát ismerteti. Első részét a naiv, másodikat a regényes, a harmadikat a humoros eposz példájának, az egészet pedig a magyar lovagvilág eposzának tekinti. A többi elbeszélő költemény közül legrészletesebb a Buda Halála ismertetése. A cselekmény áttekintése után költői felfogásának mélységét és erejét méltatja. A kisebb elbeszélő költemények közül tartalmi és műfaji csoportosítás szerint 14 címet említ, majd 19 sorban a balladákat ismerteti. Csoportok szerint

általános jellemzést mond róluk ilyen végső következtetéssel: "Akár a történetből, akár a népeletből merit, a komor, sötét, véres tárgyakat szereti, derültebb balladája csak néhány van (Rákócziné, Mátyás anyja, Rozgonyiné)." Ezekon kívül ez a kiadás még csak a Bor vitéz-t és a Szondi két apródját említi. A lírai versekről szóló 16 soros ismertetés zárja a fejezetet. Cím szerint említett versek a következők: Széchenyi /sic/, A dalnok buja, Rendületlenül, Ének a pesti ligetről, Tamburás öreg ur, Epilógus, Télben, A kertben.

A drámáról szóló fejezetben (52) a letűnőfélben levő un. költői irányzat képviselői közt rövid általános jellemzés kíséretében a következő nevek olvashatók: *Vajda Péter, Garay János, Horváth Cyrill és Tóth Lőrinc*. A színi hatásra törekvő romantikus iskola szellemében működő és a közönség népszerűségét megnyerő szerzők közt első helyen említi és igen részletesen tárgyalja a könyv *Szigligeti Ede* munkásságát. A francia romantika hatása alatt működő színpadi szerzők közt még a következők nevével találkozunk a könyvben: *Czakó Zsigmond, Jósika Miklós, Kuthy Lajos, Obernyik Károly, Nagy Ignác, Vahot Imre*. Rövid ismertetés olvasható még ebben a fejezetben a költői és színpadi hatásra egyaránt törekvő drámairókról: *Teleki Lászlóról* és *Hugó Károlyról*. A lexikális zsufoltságra jellemző, hogy a fejezetben 13 szerző neve és 46 dráma címe fordul elő.

A szabadságharc leverése utáni irodalmi helyzetkép ismertetése során a nemzeti műköltészet képviselőit értékeli legtöbbször a tankönyv. Részletesen foglalkozik *Gyulai Pál, Szász Károly* és *Lévay József* munkásságával. (53) A kellem, az egyszerűség, az érzés és kifejezés tisztasága miatt a konzervatív akadémikus szemlélet alapján sokra értékeli művészetüket.

A Petőfi utánpótlás közül *Tóth Kálmán, Lisznyai Kálmán, Zaldr József* és *Székely József* neve olvasható a könyvben

néhány soros magyarázat kíséretében a főbb művek említésével. A *Vajda János* ismertetésére szánt hét sorban csupán a Gina emléke című vers szerepel. Általában sötét indulatokat, szenvedélyt és a képzelet hatalmáról tanuskodó képeket emleget vele kapcsolatban Beőthy. Birálat árnyéka csak abban a megállapításban érezhető, hogy "költészetét érzéki felfogás s a rendkívülinek lázas keresése jellemzik". (II. k. 104. l.) Ezután Arany követőinek *Tolnai Lajos* és *Arany László* munkásságának rövid ismertetése következik. A délibábok hősét újabb irodalmunk egyik legjelesebb alkotásának tekinti Beőthy, de elismeréssel szól Tolnai novelláinak realizmusáról is. A könyvre jellemző konzervatív irodalomszemlélet legvilágosabban jut kifejezésre a *Reviczky* és társai költészetét jellemző következő szakaszban: "Csupán csak nyelvére nézve marad annyira, amennyire magyar; érzése, felfogása, formái mind idegenek. Külföldi példányainak hatását nem törekszik a nemzeti szellemnek némi nyomával adni vissza. Az érzés, melyből e költészet fakad, a panaszos, a tétlen, a nyögő világfájdalom. Ez hatja át kevés kivétellel mai versíróink nagyobb részét. Technikai ügyességre vannak jeles verselők közöttük; de költészetük egyetlen magyar eleme, a nyelv is csak egyoldaluan fejlik kezeik között: csengésére, hajlékonyságára; míg erejét, jellemző színeit, gyökerességét elveszteni látszik kezökben. Kozmopolita költészet, mint Arany János nevezte." (II. k. 105. l.)

A korszak drámai irodalmát bemutató fejezet (54) első része két oldalnyi terjedelemben *Madách Imre* munkásságával, pontosabban Az ember tragédiájával foglalkozik. A cselekmény és tanulság után említés történik a korabeli kritika néhány megállapításáról, amely "általában kisebbnek látta a költőt a bölcselkedőnél, de lelkesedve ismerte el eszméjének tragikai fenségét és mélységét, merészségét és igazságát." (II. k. 108. l.) Az 50-es és 60-as évek dráma-

írói közül néhány mű címének említésével a következő szerzőkről olvasható néhány soros ismertetés: *Szigligeti József*, *Dobsa Lajos*, *Kövér Lajos*, *Rákosi Jenő* és a népszinmű-író *Tóth Ede*. A korszak regény- és drámaírói közül leg részletesebben *Jókai Mór* munkásságát tárgyalja Beőthy (55). Írói jelességeiről szólva népiessége alapján a nemzeti irány nagy költőikhez (Petőfi, Arany) fűződő rokonságát hangsulyozza, a népmesékhez hasonló előadásmódja miatt a legkitünőbb magyar elbeszélőnek tartja. A cím szerint említett több mint tíz regényét az előadásmód frissesége, a képzelőerő és a stílus miatt általában dicséri. "jellemző erő és szerkesztő gond" tekintetében első helyre állítja Az új földesur című regényt. Más műveknek viszont a mese valószínűtlensége és a korhűség hiánya miatt művészi fogyatkozásait emlegeti.

A forradalom előtt fellépő, de valójában csak utána kibontakozó elbeszélők közül a következőket mutatja be a tankönyv: *Vas Gereben*, *Pálffy Albert*, *Degré Alajos*, *P. Szathmáry Károly*, *Vadnai Károly*, *Bérczy Károly*; *Abonyi Lajos*, *Győri Vilmos*, *Beőthy László* neve pedig a forradalom után fellépő regényírók sorában szerepel.

A realizmus irányába induló, Dickens és Thackeray hatását mutató újabb elbeszélők közül név szerint senkit nem nevez meg a könyv, de az irántuk érzett gyanakvást és Beőthy konzervativizmusát jól mutatja a rájuk vonatkozó következő megállapítás: "Bizonyos borult hangulat náluk is uralkodik, mint lyránkban; részvétet mutatnak az emberi gyöngeségek és szenvedések iránt. A regény nagyobb stíljére ritkán nyújtanak példát, sokszor süllyednek prózaiságba, s az előadás és alakítás gondja ritka náluk." (II. k. 115. l.)

A tankönyv IV. része hat fejezetben (56-61) a magyar tudományos irodalmat tekinti át a reformkortól kezdve a megjelenés időpontjáig. Az 56. fejezet a politikai irodalom és szónoklat kiemelkedő alakjai közül 10-nek, a nemzetgazdasági és jogtudományi irodalom képviselői közül

pedig 19-nek a nevét emliti fontosabb műveikkel és azok rövid jellemzésével együtt. A történetirókról szóló fejezetben (57) összesen 47, a nyelvészek közt (58) 54, a bölcsészettan és esztétika művelői közt (59) több mint 30, a természettudósok közt is kb. 50 név olvasható (60). A tankönyv elméleti részének utolsó fejezete (61) a vallásos irodalom művelő közül 12 katolikus és 16 protestáns szerző munkásságát említi.

*

A II. kötet olvasmányanyaga mennyiségileg csaknem pontosan azonos az I. kötetével. /145-321. l./ A szemelvények szerzők szerinti megoszlása a következő: *Kisfaludy Károly* 8, *Katona* 1, *Vörörmarty* 12, *Czuczor* 4, *Garay* 2, *Bajza* 5, *Vachott Sándor* 1, *Jósika* 1, *Eötvös* 5, *Kuthy* 1, *Kemény Zsigmond* 2, *Erdélyi János* 3, *Kriza János* 2, *Tompa* 7, *Arany* 12, *Szigligeti* 1, *Gyulai* 5, *Szász Károly* 3, *Lévay* 1, *Tóth Kálmán* 3, *Vajda* 1, *Tolnai* 1, *Arany László* 1, *Madách* 1, *Rákosi Jenő* 1, *Jókai* 1, *Széchenyi* 1, *Kossuth* 1, *Dedk* 1, *Szalay László* 1, *Csengeri Antal* 1, *Salamon Ferenc* 1, *Greguss Ágost* 4, *Toldy Ferenc* 2, *Petőfi* 13.

A szemelvények kiválasztása és szerzők szerinti számszerű megoszlása a Toldy Ferenc nyomán kialakult irodalomtörténeti értékrendet és ugyanakkor a szerkesztő irodalomszemléletének népi nemzeti irányultságát mutatja, de érzékelteti azt a törekvését is, hogy a lehetőség szerint minél több irodalmi műfaj szerepeljen gyűjteményében.

3. A tankönyv fogadtatásának sajtóvisszhangja

A különböző sajtóorgánumok már az első kötet megjelenése után mint a kulturális élet jelentős eseményéről számoltak be Beöthy irodalomtörténetéről.²¹ A névtelenség homályába burkolózó cikkírók főként az önállóság, alaposság,

tömörség, illetve a jellemzés ereje és világossága miatt dicsérték. Nemcsak az iskolai oktatás, hanem az irodalom-történet-írás szempontjából is értékes műnek minősítették. A Petőfi Társaság Lapjá-nak magát meg nem nevező recenzi- se viszont éppen az eredetiség és önállóság hiánya miatt emelt ellene kifogást.²² Megítélése szerint az írók munkásságának értékelésében és szellemének felfogásában Beőthy Toldy Ferenc szolgál követője. Tőle való átvételnek tartja a könyv rendszerét is annyi változtatással, hogy a leg- újabb kort nem 1772-től 1849-ig számítja, mint Toldy, ha- nem csak 1820-ig.

Imrei Ferenc a Petőfi Társaság havi közlönyében, a Koszoruban²³ a századvégi irodalmi ellenzék oldaláról bi- ráltta Beőthy tankönyvének II. kötetét. Legfőbb kifogása ellene, hogy értékrendjében Gyulai kritikai mércéje ér- vényesül. Elismeréssel szól Beőthy folyékony, könnyed sti- lusáról, de fölháborodva állapítja meg Salamon Ferenc hát- térbe szorítását Csengeri Antal mögött, kinek több munká- járól kimutatja az eredetiség hiányát. Élesen tiltakozik a tankönyvnek Kossuth érdemeit kisebbitő megállapítása ellen: "Nem annyira az eszmék mélysége vagy szélesebb körű tudományos készültség jellemzi, mint inkább a kor uralko- dó jelszavainak és érzéseinek ügyes felhasználása." Ugyan- ilyen értéktorzításnak tartja azt is, hogy Beőthy szerint nem Petőfi a nemzet legnagyobb költője. A tankönyvíró u- gyanis úgy véli: "Petőfi költészetének érdekessége részben az ő életviszonyainak érdekességén alapszik" A bíráló ezt az értékelést éppugy a "Gyulai-féle furfang" érvényesülé- sének tekinti, mint Jókai háttérbe szorítását Kemény Zsig- mondhoz képest. Az irodalmi ellenzék hangja szólal meg a Gyulai és Arany László tulértékelése elleni tiltakozásban, valamint a tehetséges fiatalok (ifj. Abrányi Kornél, Ba- lázs Sándor, Endrődi, Bartók Lajos, a korán elhunyt Zilahy Károly és Abrányi Emil) mellőzése miatti háborgásban.

Ezeknél a különféle pártállástól befolyásolt, eléggé felszínes és szubjektív cikkeknel pedagógiai szempontból lényegesen tanulságosabb a tankönyv író és gyakorló pedagógus, *Névy László* két bírálata.²⁴ Névy elsősorban az iskolai használhatóság szempontjából vizsgálja a művet. Tárgyilagosságra törekedve mérsékelten és megfontoltan adagolja az elismerő szavakat. Nem rendkívülinek, csak érdemes alkotásnak minősíti Beöthy tankönyvét mint a szerző tárgyismeretének, fáradhatatlanságának és ügyszeretetének bizonyosságát. Elismeri róla, hogy "adataiban gazdag, felhasználja a legjobbakat s helyes tapintattal választja meg a mi jellemző vagy érdeket tud kelteni; ítélete alapos, tárgyának elrendezésében és feldolgozásában több tekintetben önálló; előadása correct, folyékony." (434. l.) E dicséretre méltó tulajdonságokkal szemben viszont tévesnek tartja Beöthynek az előszóban hangoztatott ama megállapítását, mely szerint "a jó tankönyv nem sok magyarázatra szorul." Névy úgy véli: "az iskolakönyvnek az a feladata, hogy vezérfonál legyen a tanuló kezében, s az oktatás anyagának *lényegére* nézve támogassa annak elméjét. Életet maga az oktatás ad a tanításnak, a tanító van arra hivatva, hogy belevezesse a növendéket a fogalmak, az ismeretek alakulásának menetébe, s kijelölje az utakat és módokat, melyeken és melyek szerint az ismeretet valódi tudássá lehet emelni. Az az iskolakönyv, mely az élő tanítást feleslegessé vagy legalább másodrangúvá akarja tenni, nem számol magával a legfőbb tényezővel: a tanulók képességével, melyet tulbecsülni ép oly pedagógiai hiba, mint egyáltalában kicsinyleni." (434-435. l.) Névy megállapítása szerint ebben a könyvben elvi álláspontja ellenére Beöthy sem tudta mellőzni a magyarázatot. Erre utalnak az irodalomtörténeti szöveghez és az olvasmányokhoz kapcsolódó nagyszemű jegyzetei. Iskolai szempontból nem erénye e könyvnek, hogy tullép a középiskolai tananyag keretein. A Toldy-féle koncepciótól történt kisebb eltérések (a legújabb kor

első időszakát nem 1849-ig, hanem 1820-ig számítja, a "francia iskolát" "új klasszikainak nevezi stb.) rosszallása után néhány irodalomtörténeti értékelés ellen tiltakozik: kétségbe vonja azt a megállapítást, hogy Berzsenyi a "legnagyobb magyar ódaköltő", sokallja a prófétákról és zsoltárköltőkről mondottakat. Kimutatja, miért nem felel meg a könyv tananyaga szempontjából a reáliskola VI. osztálya számára. Végső következtése, hogy Beöthy könyve csak irodalomtörténeti áttekintésre alkalmas, a retorika és poétika VI. és VII. osztályos tanítására nem. A II. kötetről az a bíráló véleménye, hogy használhatósága csökken az anyag bősége miatt, a Toldyt követő pragmatikus tárgyalásmód pedig nem illik bele a középiskolai oktatás formájába. A gimnáziumi új tanterv szerint a régi irodalomból sokkal kevesebb anyagot kellene venni, a tárgyalásmódban pedig a korviszonyok szem előtt tartása mellett a "biográfiai" szempontot kellene érvényesíteni. Névy szerint Beöthy könyve tehát értékei ellenére nem felel meg a tantervi követelményeknek. A szemelvénytanyaggal kapcsolatban pedig az a kifogás, hogy a regényekből, drámákból és novellákból töredékek szerepelnek. Az alsó osztályokban már tárgyalt szemelvények ujraközlése feleslegesnek tűnik.

Az eddigiekből világosan kitűnik, hogy az iskolai oktatás szempontjából nem ilyen tankönyvre lett volna szükség. Ennek ellenére mégis szerepelt évtizedeken át az ajánlottak között, nyilvánvalóan azért, mert a többiekénél közelebb állt a kívánatos mintához. Sokáig tartó használatának jogosultságát a legújabb szaktudományi értékelés következő érnyeinek hangsúlyozásával indokolja: "A középiskolák tanára ezzel kapott először olyan tankönyvméretű összefoglalást, amelynek nyelve stílusa, előadásmodora a művészi értékű próza szintjén állott, amelynek tudományos értesültsége s megbízhatósága korszerű volt, a kiadás napjáig terjedt, amely világos irodalmi szempontu felosztáson alapult, s amelynek arányérzéke műfajok, művek és szerzők tekintetében egyaránt reális volt. Külön érdeme, hogy

minden egyes korszakban adta az irodalommal rokon és érintkező tudományterületek tömör áttekintését s jól válogatott bibliográfiáját is. Nem tankönyv volt, hanem kézikönyv, a művelt közönség számára, s még inkább segédkönyv, a tanárok kezébe. Jobbat e műfajban, el kell ismernünk, azóta sem kapott, mindmáig a magyar tanárság. Később átdolgozta, bővítette - s rontotta."²⁵

Ennek a jellemzésnek szakmai hitele aligha vitatható. Azt a megállapítást azonban, mely szerint Beöthy irodalomtörténete "nem tankönyv volt, hanem kézikönyv, a művelt közönség számára, s még inkább segédkönyv a tanárok kezébe" a pedagógiai gyakorlat alapján úgy kell módosítanunk, hogy a "kézikönyv" és "segédkönyv" mellett alapvető *tan-könyvi* funkciója is volt ennek a műnek. Elsősorban a szerző maga is erre szánta, több mint egy fél évszázadon át így használták a középiskolákban és ilyen szempontból történtek a későbbi átdolgozások. Velük kapcsolatban tanulságos megvizsgálni, hogy ezek a "javított és bővített" kiadások miben mutatnak igazi javulást, és hogyan nyilvánul meg bennük a fenti idézetben említett "rontás".

4. A javított és bővített új kiadásokról

Az 1880-ban megjelent 2. kiadás előszava szerint a tanárok részéről megnyilvánuló szives fogadtatás oly nagy kelendőséget szerzett a könyvnek, hogy másodszori megjelentetése a vártnál korábban vált szükségessé, ezért a szerzőnek a tervezett nagyobb átdolgozásra nem volt lehetősége. Ennek ellenére a könyv külső formájában és terjedelmében némi változás történt.²⁶ A címlapon itt is feltüntetve, hogy a középiskolák VI-VII-VIII. osztálya számára készült. A fejezetek száma, címe, tartalmi beosztása változatlan. Az áttekinthetőséget támogató formai újítás a lapszéli vázlatpontok beiktatása és a jegyzetanyagnak az egyes fejezetek végéről a tartalomjegyzékbe történt betüren-

des áthelyezése. Az olvasmányanyag válogatása egyes szemelvények kihagyása és újabbak felvétele folytán az előbbinél jobbnak mondható. Az I. kötetben 14, a II.-ban 9 változtatás történt. A vizuális szemléltetés érdekében történnő ujitásnak tekinthető, hogy a 2. kiadástól kezdve mindvégig az I. kötet címlapja után a Halotti Beszéd és Könyörgés hű másolata található.

A 3-ik (1883-84) és 4-ik (1886-87) kiadás a lapszámolás alapján némi terjedelmi bővülést mutat ugyan²⁷, de ennek elsősorban formai és nyomdatechnikai magyarázata van, nem annyira szövegkiegészítés az okozója.²⁸ Azok a kisebb stiláris módosítások és adatpótlások, amelyek ezekben az újabb kiadásokban felfedezhetők, nyilvánvalóan javították a könyvet, de a 3-ik kiadás I. kötetének 35-ik fejezetében már mutatkozik olyan tartalmi megnyilatkozás, amely a szerző társadalmi-politikai szemléletének konzervativizmusáról árulkodik, ennél fogva nem javításnak, hanem a fenti utalás szerint inkább rontásnak tekinthető. Itt a felvilágosodás irodalmának ismertetése során derül ki, hogy Beöthy tárggyilágosságra törekvése ellenére sem tudja Martinovics és társai munkásságát ellenérzés nélkül jellemezni. Több rokonszenv érződik az "aufklärísták" ellen küzdő *Szeicz Leó*, egri szervita egyházvédő harcának említésében, mint a Vérmezőn kivégzett forradalmi írók tevékenységének értékelésében.

Az 5-ik kiadáson végzett lényegesebb változtatásokról (1888-89) a szerző maga így nyilatkozott: "E kiadásban könyvem nem egy adattal és toldalékkal bővült. Nemcsak az újabb kutatás eredményeit használtam fel, hanem egyéb módosításokat is tettem a régi szövegen. Szabatosabban igyekeztem meghatározni az irodalomtörténet körét, átdolgoztam a nyelvtörténeti cikkeket, a széppróza fejlődésére nagyobb gondot fordítottam, az iskolák jelölésére egyszerűbb, s tán találhatóbb elnevezéseket használtam, s fejlődésöknék, kapcsolatuknak és elágazásuknak rendszerét egy új szakaszban

állítottam össze." (I. k. VIII. 1.) Ez a kissé nagyobb arányú átdolgozás természetesen a terjedelem némi megnövekedésével járt²⁹, de a fejezetek számának megváltozását vagy a könyv teljes szerkezeti átrendezését nem vonta maga után.

A 6. (1890-91) és a 7. kiadás (1900-01) elsősorban azért érdemel említést, hogy megjelenésük közt tíz esztendő telt el. Ennek nyilván az a magyarázata, hogy az előző kiadásokból már elegendő példányszám volt forgalomban, és olyan különbség nem volt a régebbi és újabb változatok között, amely az iskolai használatot akadályozta volna. Az a tény, hogy a 7. kiadás I. kötet 3. fejezetében említés történik az 1898-ban felfedezett "Gyulaféhevári versek"-ről, mutatja, milyen éberrel őrködött a szerző könyvének szakmai hitelessége felett.

Lényegesebben változott a tankönyv terjedelme és tartalma az 1903-ban megjelent 8. kiadásban.³⁰ Már a címlap is jelzi, hogy a Halotti Beszéden kívül "számos kép" is található benne. Az I. kötetben 36, a II.-ban 41 az írói arcképek, kéziratok és hasonmások száma.³¹ Ezek didaktikai jelentősége nyilvánvaló, hiszen kedvezően szolgálják szerzőknek és műveknek közelebb hozását a tanulókhöz, emellett a könyv esztétikai értékét, ugyanakkor rávilágítanak az itt érvényesülő irodalmi értékrendre.

A tartalmi változtatások közül elsősorban azokra utalunk, amelyek a didaktikai használhatóság javulásával szemben eszmei szempontból a romlás jelének tekintendők. Ez mutatkozik mindjárt a "nemzeti irodalom" fogalmának meghatározásánál. A 7. kiadásban erről még ez olvasható: "a nemzeti irodalom "ama művek összessége, melyekben legkiválóbban nyilatkozik a nemzet szelleme." Ugyanez a definíció most így változik: a nemzeti irodalom ama művek összesége, "melyekben legkiválóbban nyilatkozik a *nemzet lelke* (saját kiemelés: S.S.), s amelyek az egész nemzet lelkéhez szólnak." (I. k. 4. 1.) A "nemzeti lélek" és irodalom kap-

csolatát említi Beöthy a magyar irodalomtörténet korszakainak ismertetésénél is mondván: "A felosztás mélyebb alapját azok a módosulások képezik, melyeket a *nemzeti lélek fejlődése* (saját kiemelés: S.S.) mutat ama különböző politikai, művelődési, társadalmi és gazdasági hatások alatt, a melyek időről időre érik. Az irodalom a maga egészében és változásaiban ennek a léleknek állandó tulajdonságaiban és módosulásaiban való megnyilatkozása."

(I. k. 6.l.) A könyv áttekinthetőségét elősegítő kisebb változtatás a 14. és 17. fejezet két részre osztása. Az olvasmányanyag igazodik az irodalomtörténeti szöveg átdolgozásához, ennek folytán több szemelvény kicserélésére került sor. A régi irodalom vonatkozásában ez határozottan javítást jelentett, a legújabb szerzőknél viszont kifejezésre jut a konzervativok iránti szimpátia a modernekkel szemben.³²

A forradalom (1848) utáni költészet áttekintése során a 8. kiadásban 1903-ban már nem lehetett mellőzni azokat a szerzőket, akik a tankönyv első kiadása óta eltelt negyedszázad alatt jelentkeztek a magyar irodalomban. Közülük a következők neve szerepel az 53. fejezetben: *Kiss József, Endrődi Sándor, Reviczky Gyula, Kozma Andor, Varga Gyula, Szaboleska Mihály*. Beöthy főként az Arany János követőit méltatja, a "kozmpolitákkal" kapcsolatban inkább kételyeit juttatja kifejezésre. Az új elbeszélők között ebben a kiadásban olvasható először *Baksay Sándor, Eötvös Károly, Mikszáth Kálmán és Herceg Ferenc* neve (55. fej.) Az új szerzők művei közül néhány szemelvény szintén bekeült az olvasmányok közé.³³

A 10. és 11. kiadás a lapszámozás alapján az előzőkhöz képest némi terjedelmi csökkenést mutat, ennek azonban a sűrűbb és apróbb betűs nyomás folytán technikai magyarázata van, figyelemre méltó szövegrövidítés, változtatás nem történt.³⁴ Az irodalomtörténeti szöveg és az ol-

vasmányanyag lényegében azonos a 8. kiadással. A 12. kiadás (I.k. 1917, II. 1918) a papir minőségének gyengülésén kívül a nacionalista szemlélet némi erősödését jelzi. A II. kötetnek a reformkor jellemzéséről szóló részében kurziv szedéssel itt olvasható először a következő megállapítás: "De irodalmunk legnagyobb érdeme mégis, hogy a nagy átalakulás egészen nemzeti alapon történt: hogy *amikor szabadságban, polgáriasodásban és műveltségben gyarapodtunk, ugyanakkor magyarságunkban is megerősödtünk.*" (II. k. 3. l.) A konzervatív szerzők iránti rokonszenv jele az alábbi szemelvények felvétele az olvasmányok közé: *Vargha Gyula: Játszi szeszély, Rákóczi temetése, Római elégia. Kozma Andor: A fecskéfészek, A carthagói harangok. Bárd Miklós: Alkony. Molnár Ferenc: Egy névtelen magyar bakáról.*

Az ellenforradalmi rendszer uralomra jutása után jelent meg Beöthy tankönyvének 13. kiadása. (I. k. 1919, II. k. 1920). Az előbbi kiadás változatlan szövegéhez 62. szakaszként csatlakozó 23 soros "befejező jegyzet" a II. kötetben leplezetlenül tárja föl szerzőjének reakciós társadalmi és politikai álláspontját. A vázlatos történeti helyzetkép a milleniumot tekintő nemzeti életünk fénykorának. Az attól kezdve egyre erősödő, társadalmi és politikai változásokat sürgető törekvéseket a nemzet szempontjából végzetesnek minősíti. Felelőssé teszi érte a társadalmi haladást támogató, tartalomban és formában új utakat kereső költői irodalmat is. A világháborút és az utána következő eseményeket pedig az ellenforradalmi rendszer ideológiájának és politikai gyakorlatának szellemében így értékeli: "Igy talált 1914-ben a világháború, melybe szomszédaink hitlen ádáztsága belekényszerített. Tisza István nagy magyar elméje és szíve még egyszer össze tudta fogni és fel lekesíteni a magyar erőt, mely hősiségével kivívta a világ bámulatát hazánk, kulturánk és szabadságunk védelmében. Költője és áldozata Gyóni Géza. Nem is győztek le bennünket, hanem Ferenc József halála s IV.

Károly trónralépte után fokozódó belső bajok, osztályhar-
cok és áruló izgatás miatt omlott össze hadseregünk 1918
őszén. Két lázadás, egy rémuralom, rabló oláh megszállás
s az ország területe kétharmadának elvesztése megpecsétel-
te bukásunkat. De a szörnyű katasztrófa Horthy Miklós kor-
mányzósága alatt visszavezetett régi ideáljainkhoz, melyek-
nek a lírában Vargha Gyula, Kozma Andor, Bárd Miklós és
Sajó Sándor, a drámában Herczeg Ferenc, a publicisztikában
Rákosi Jenő és Hegedüs Lóránt adnak legbiztatóbb, legérté-
kesebb és leghatalmasabb kifejezést. Ettől a föltámadt ré-
gi magyar irodalomtól vegyünk utmutatást, belőle merítsünk
lelkessedést a nemzetszabadító és honszerző munkára, mely
reánk vár." (II. k. 134. l.)

*

Beőthy Zsolt 1922. április 18-án meghalt. A nemzet halott-
jának tekintett és a legmagasabb társadalmi-politikai ci-
meket, rangokat képviselő³⁵ tudósnak azonban azt a könyvét,
amely szellemében és irodalmi felfogásában jól megfelelt
az ellenforradalmi rendszer már csak multjára támaszkodó
politikájának, egyelőre nem kívánták kivonni a forgalomból
és az iskolai használatból, csupán átdolgozását tartották
indokoltnak. Ezt a munkát Beőthy egyik szellemi örököse
és leghűségesebb tanítványa *Kéký Lajos* végezte el.³⁶ Mes-
teréhez való hűségét nemcsak irodalmi és politikai felfo-
gásának továbbvitelében, hanem egy róla szóló monográfiá-
ban is kifejezésre juttatta.³⁷ Az ő gondozásában jelent
meg az Athenaeum kiadásában a könyv I. kötete 1922-ben,
a II. pedig 1924-ben. Ez a 14. kiadás Kéký rövid tájékoz-
tatója szerint az eredeti mű történeti részét a legújabb
irodalom történetének kivételével minden lényegesebb vál-
toztatás és kihagyás nélkül adja, csak a sajtóhibák és
adatbeli pontatlanságok kiigazítására szorítkozik. A leg-
újabb irodalom történetét azonban az előbbi kiadásnál to-
vább viszi, s emiatt a lírikusok tárgyalásában a szerkezet-
nek némi megbontása is szükségessé vált. Kéký toldotta be

az új kiadásba a *Bartók Lajos*ról, *Komjáthy Jenő*ről, a *Hét* és a *Nyugat* írói törekvéseiről, *Peteleiről*, *Justh Zsigmond*-ról, *Bródy Sándor*ról, *Benedek Elek*ről, *Werner Gyula*ról, *Szemere György*ről, *Bartók József*ről, *Móricz Zsigmond*ról, *Surányi Miklós*ról, *Csathó Kálmán*ról, *Kafka Margit*ről és *Beőthy Zsoltról* szóló részeket. Az olvasmányanyag csökkentését a megváltozott viszonyokkal (nyilván a háború utáni nehéz gazdasági helyzettel) indokolja. Elsősorban azok a részek maradtak ki, amelyek kötelező olvasmányokból valóak és azok a nagyterjedelmű prózai szemelvények, melyeknek sem olvasására, sem olvastatására nem futja ez osztálynak igen rövidre szabott ideje.

A kisebb stiláris javításoktól eltekintve első feltűnő kiegészítés az, hogy Kéky a magyar nemzeti irodalomtörténet periodizációjának megállapításánál a Toldytól meghatározott és azóta általánosan elfogadott irodalomtörténeti korszakok mellett három fő korszakot is fölvesz, és ebben helyezi el a többi ilyen formán: I. A régi magyar irodalom korszakai. Ezen belül ugyanugy, mint az előbbi kiadásokban: a pogány kor 1001-ig, a keresztény középkor 1001-től 1526-ig, a protestáns kor 1526-1606-ig, a kat. visszahatás kora 1606-től 1711-ig, a nemzetietlen kor 1711-től 1772-ig. II. Az újabb magyar irodalom korszakai: a felújulás kora 1772-től 1820-ig, a nemzeties költészet kora 1820-től 1896-ig. III. A legújabb kor 1896-től a könyv megjelenésének időpontjáig. - Ez a korszak az előbbi kiadásokban nem szerepel, csak a 13. kiadás II. kötetének 62. fejezetében olvasható róla a fentebb már idézett inkriminált jellemzés. Ezt a szemléletet érvényesíti és viszi tovább Kéky, mikor megismétli mesterének megállapítását ifjabb íróink irodalmi egységet bontó törekvéseiről és a nemzeti hagyományoktól való eltávolodásról. (I. k. 6. l.)

Előnyösnek tekintendő szerkezeti változtatás az átdolgozásban, hogy az előző kiadások egyes fejezeteinek végén jegyzetbe foglalt rövid világirodalmi kitekintést Kéky

beilleszti az irodalomtörténeti rész fő szövegébe. A jobb áttekintés érdekében ez a kiadás is megtartja az előbbiekben alkalmazott lapszéli szakaszcímeket. A legfrissebb tudományos eredmények számba vételére törekvés bizonyítéka, hogy ez az 1922-es kiadás már 11 soros ismertetést közöl az akkor (1922-ben!) felfedezett ómagyar Mária-síralomról. Az egyre bővülő világirodalmi anyagnak a beépítése az irodalomtörténeti szövegbe jó lehetőség a magyar és a világirodalom összefüggéseinek érzékeltetésére, de a lexikális anyag olyan felduzzadásához vezetett, amely az iskolai tanítást rendkívül megnehezítette. A XIX. század világirodalmának ismertetésére szentelt öt oldalon például több mint 60 író neve és művének címe szerepel. (II. k. 11-16. l.)

A legújabb irodalom feldolgozása folytán némileg megváltoztatta Kéky a tankönyv II. kötetének szerkezeti beosztását: az előbbi hét helyett az irodalomtörténeti szakaszok számát kilencre emelte.

A századforduló társadalmi és politikai viszonyainak jellemzésénél Kéky is alkalmazza Beöthy fentebb idézett szólamait: utal a milleniumi ünnepségek fényét beárnyékoló aggasztó jelenségekre, de azok okát nem a társadalmon kívül rekedtek jogos követelésében, hanem a nemzeti egységet bontó hazafiatlan törekvésekben látja. Az irodalmi irányok ismertetése jó alkalom a Nyugat körül csoportosuló írók munkásságának megbélyegzésére, "káros" hatásának hangsúlyoztatására. "A közszüllyedést is támogatta ez az irodalom - írja Kéky -, mely tartalomban és formában minden magyar hagyománnyal szakítva az egyénnek léha és lármás kultuszával elfordulva a nemzeti eszmétől, csak lazította nemzetünk közerejét. A magyar viszonyok merész és nyugtalanító bírálatával nemcsak a kultúra harcának igyekeztek feltüntetni irányukat, hanem a parlagi magyarság hozzákapesolódásának a nyugathoz; pedig a nyugat komoly értékeit számunkra nem a nyugatosok fedezték fel, kulturánknak minden hajnoka ezekkel gyarapította szellemünket. Támadták ezek is nemze-

tük elmaradottságát; de támadásuknak munkás, a féltő szeretet gyötrődései közt gyakran önfeláldozásba roskadó élet adott erkölcsi alapot." (II. k. 102. l.) E bomlasztónak minősített irányzat képviselői helyett szerzőnk a nemzeti hagyományok mellett kitartó írói csoportot ajánlja követésre méltó példaként a tanulóifjúságnak.

Ezek után nem meglepetés az *Ady Endre* munkásságáról szóló következő összefoglalás: "Költészetének eszmei tartalma nagy költőkéhez képest csekély sulyu, kedélyélete szűkkörű, telve különcködésekkel, s a hangnak a korra szomoruan jellemző nyerseségeivel, erkölcsi és izlésbeli dekadenciával. Jelentősége főképpen a költői stíl reformjában s továbbfejlesztésében van. Formába akarja önteni azt is, amit csak sejteni lehet, de érzékelni nem: az ösztönélet finom megrezzenéseit. Erre a szimbolikus sejtetés eszközeit használja fel, s a költői nyelvet a legnehezebben kifejezhető érzelmi és gondolati árnyalatok kifejezésével gazdagítja. Ez azonban egészen egyéni kiválósága, s követőinél már modorosságba fult." (II. k. 106. l.) A Nyugat-nemzedék többi tagjáról /Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula/ szóló néhány soros ismertetésben ilyen éles hangu nyílt támadás nem található, velük kapcsolatban inkább hűvös objektivitásnak álcázott általános megállapításokban jut kifejezésre az ellenérzés.

A századforduló regény- és novella-, illetve drámai-roinak bemutatása ebben a könyvben (58-59.§) a lírikusokéhoz hasonló koncepció és értékrend alapján történt.

Terjedelmi okok miatt nem részletezhetjük az olvasmányok kiválasztásában végzett változtatásokat, általánosságban azonban az előbbinél jobbnak mondhatjuk, mivel a középiskolás tanulóktól nyelvileg és tartalmilag távolabb álló szemelvények helyett könnyebben megközelíthetők, hatásosabban szerepelnek benne.

A Kéky-féle kiegészítés ugyyszólván változatlan utánnyomása jelent meg Beőthy könyvének 15. s egyben utolsó kiadásaként, az I. kötet 1928-ban, a II. 1929-ben. Ez ma-

radt használatban a Beőthy szellemét leghűségesebben őrző protestáns gimnáziumokban (pl. a debreceni ref. Kollégium gimnáziumában és másokban) 1932-ig /néhol tovább is/, amikor a református gimnáziumok VII. osztályában *Zsigmond Ferenc*: A magyar nemzeti irodalom története című tankönyvének I. kötete lépett a helyébe, ezt követte 1933-ban a VIII. osztályban a II. kötet. Az állami és róm. kat. gimnáziumokban pedig már régebb idő óta a *Pintér*, ill. az *Alsóghy-Sík* irodalomtörténeti tankönyveket használták.

5. *Beőthy Zsolt irodalompedagógiai és tankönyvírói munkásságának jelentősége*

Hégy évtizedes egyetemi tanári működése folyamán (1882-1922) a korabeli Magyarország tanárságának legnagyobb része Beőthy Zsolt keze alól került ki. Különleges nevelői rátermettségénél fogva rendkívüli hatással volt tanítványaira, ezért a magyar irodalmi oktatás még halála után is sokáig az ő szellemét viselte magán. Ennek okát a Nyugat tekintélyes kritikusa, *Schöpflin Aladár* így magyarázta: "Nemcsak széles látóköre volt és mély világirodalmi műveltsége, hanem egyéniségének egész stílusa is nagyobb lendületű a mai megszokottnál, s olyan presztizs sugárzott le róla, melynek bajosan tudott ellenállni bárki kortársai közül...Saját prózastilust alkotott magának kifejező eszközül"³⁸ Stílusán és kiváló szónoki képességén kívül hatásának döntő tényezője volt az is, hogy társadalmi-politikai felfogása és irodalomszemlélete minden fő pontjában összeesett a korában uralkodó politikai és társadalmi csoportok általános életnézetével, ezért el is fogadták közérvényűnek. "Az iskola és a hivatalos és félhivatalos jellegű kulturális szervezetek irodalmi hitvallása lett, amit ő hirdetett - írja tovább Schöpflin -, Beőthy egy kor magyar uralkodó rétegeinek a leki állapotát s gon-

dolat- és érzésvilágát fejezte ki kortársai között a legtöbb kifejező képességgel és formailag is legszebb formulázásban, innen van igen nagy hatása a maga kora közgondolkodására." /Uo./

Középiskolai és egyetemi tanítványai közül a legkiválóbbak szintén lelkesülten emlékeznek egykori tanáruk rendkívüli pedagógiai hatására. *Beke Üdön*, a későbbi híres nyelvész, a budapesti V. ker. állami főreáliskolában szerzett emlékeket (Beöthy 1875-től 1882-ig működött ott) így idézi nekrológiájában: "Gyönyörűség volt hallgatni - írja -, érezni lehetett, neki magának is gyönyörűség volt a tanítás. Lelke egész tűzét vitte bele a tanításba, magyar érzésének mélysége csendült ki minden szavából."³⁹ A költő *Óláh Üdör* pedig híres professzora egyetemi tanárságának 75. évfordulója alkalmából írta le a szónak tisztességét és társadalmi rangot kölcsönző következő tömör jellemzést: "Beöthy Zsolt egész mivolta egyetlen szóban kifejezhető: tanár."⁴⁰

Az iskolai oktatás ügyéhez közvetlenül kapcsolta Beöthyt az is, hogy 14 éven át volt elnöke az Országos Középiskolai Tanáregyesületnek. Ott szerzett érdemeit *Négyesi László* a következő lelkes szavakkal méltatta: "Ez az időszak a magyar tanárság fejlődésének történetében korszakos jellegű. A tanárságban rejlő szellemi és erkölcsi erő szabad szárnyakra kelt. Eszményi lendület, a bizalom, a szeretet, az előkelőség, testvériség szelleme lett uralkodóvá, s a felekezet és jelleg szerint annyifelé tagolt magyar tanárság a nemzetiség szent oltára körül egy hitben egyesült: a magyar kultúra nemzetmegváltó hitében...Temérdek ösztönző szeretet sugárzott át lényéből a testületre: szeretet kortársai iránt, a tanítványok, hivatásuk, a tudomány és a haza iránt."⁴¹

Tudjuk, a nekrológok hitelét tulzásaik nagymértékben diszkreditálják. A tárgyilagosság érdekében mérsékelnünk kell tehát azokat a szuperlatívuszokat, amelyek közvetlenül halála után Beöthy érdemeit ugyyszólván kritikátlanul

magasztalták. De ha a szenvedélykeltést, a műveltségvágy ébresztésére való képességet, a pedagógiai hivatástudatot és a szakmai felkészültség magas színvonalát nevelői erénynek, sőt követelménynek tartjuk, akkor e tekintetben vele kapcsolatban sem lehetünk értéktagadók.

A személyes varázs mellett az életmű mérlegének elsődleges elkészítése során a fentebb elemzett tankönyv is nagy elismerésben részesült újból. Az első kiadást követő lelkesedés fél évszázad múltán sem vesztett hőfokából. *Alexander Berndt* ezt írta róla: "Magyar irodalomtörténete a mai napig az izléses előadásnak, a velős ítéletnek, a részletes tudásnak klasszikus kompendiuma, mely egyenesen Lanson kitűnő francia irodalomtörténete mellé állítható, a mellett tiszta magyar szellemű és egészen egyéni."⁴² Csaknem egy évtized múltán még ezen is tultesz a dicséretben *Zsigmond Ferenc*, aki 1931-ben, amikor a könyv iskolai használatát nagy anyagmennyisége miatt alig elviselhető pedagógiai tehernek érezték, így nyilatkozott róla: "Beöthy Zsolt irodalomtörténetéhez fogható jelentőségű magyar tankönyv aligha volt még, s talán nem is lesz soha. Csaknem fél évszázadon át társtalan magasságban emelkedett ki tankönyveink tömegéből, s középiskolai magyar irodalomtörténeti oktatásunknak kivételes színvonalat biztosított, hiszen ez a kézikönyv több évtizeden át egyuttal a legjobb tudományos munka is volt a maga nemében; művészi választékosága és lendületű stilusa nemzedékek gondolkodására és fogalmazó módjára rányomta a maga bélyegét...Beöthy könyvének az volt a virágkora, mikor tanárok és diákok szóról szóra tudták elejétől végig, s egy közepes tanulóra nézve is már szégyen lett volna nem igy tudnia."⁴³

Ma a műközpontu és emocionális érzékenység fejlesztésére törekvő, az olvasóvá nevelés ügyét szolgáló irodalomtanítási koncepció eleve elutasítja a még oly rangos fogalmazásban is rögzített irodalmi méltatások, általános jellemzések és ismertetések szó szerinti reprodukáltatását. Ez nem jelenti Beöthy könyve szaktudományi és stiláris e-

rényeinek lebecsülését, de indokolja, hogy az iskolai oktatás szempontjából külön is mérlegre tegyük.

A legutóbbi időig használatban levő iskolai irodalomtörténeti tankönyvekhez hasonlóan Beöthy könyvének is fő jellemvonása a leírás és az ismeretközlés, nem pedig az önálló ismeretszerzésre való előkészítés és a hozzá szükséges didaktikai feltételek biztosítása. Vitathatatlan erénye azonban elődeihez képest, hogy az addigi kísérleteknél egységesebb, tömörebb s részletekben is gazdagabb összefoglalását nyújtotta a magyar irodalmi kultúra fejlődésének. Az irodalom fejlődéséről festett képet általános művelődéstörténeti keretbe foglalja és zömör összefoglalásokban ismerteti az irodalmunkra ható nyugati eszmeáramlatokat, nagy írói egyéniségeket. Az egyes írók munkásságát elődeitől eltérően nem tördeli szét műfajok szerint, hanem egységes egész képet fest róluk. A népköltészetet a régebbi tankönyveknél nagyobb figyelemre méltatja. Anyos, Kármán és Csokonai munkásságát elismerőbb méltánylásban részesíti, Kazinczyt és a nyelvújítást ujszerű megvilágításban tárgyalja.

Az irodalomtörténeti rész terjedelme kötetenként kb. 135-160 oldal. Ez a két éves irodalomtörténeti oktatást véve alapul heti 3 órában, látszólag nem sok. A benne szereplő rengeteg lexikális adat miatt azonban mégis rendkívül zsufolt, pozitivista jellegű, erős szelektálásra szoruló. Különösen vonatkozik ez arra az időszakra, amikor csak egy tanév állt rendelkezésre a gimnáziumban az irodalomtörténet tanítására.

A könyv emelkedett esszéstílusa kétségtelen erény a tanulók kifejező képességének fejlesztése szempontjából, a tanulást azonban igen megnehezítette. Ugyancsak az érdek közé sorolandó a legfrisebb tudományos eredmények éber figyelése és számba vétele, továbbá a legujabb irodalom képviselőinek ismertetése.

A tananyag mai értelemben vett didaktikai feldolgozottsága hiányos. Gyakorlatok, feladatok nincsenek a könyvben. A 2. kiadástól kezdve alkalmazott lapszéli vázlatpontok, továbbá a 8. kiadástól kezdve fölvetett írói arcképek, facsimilék és az egyre gondosabban válogatott szemelvényanyag azonban határozottan a didaktikai szempontok érvényesítésére törekvés nem lebecsülendő jegyei.

Beöthy könyvének ezekre a kétségtelen erényeire letörőlhetsen árnyat vet az a korában és osztályhelyzetében gyökerező korlátozottság, melynél fogva a 20. század elejével lendületbe jött irodalmi mozgalmak legnagyobb részével ellentétbe került. Helyesen állapította meg róla *Schöpflin Aladár*, hogy "az ő lényének megfelelő levegő a múlt század utolsó negyedének derült, optimisztikus és reményteljesen tevékeny levegője volt, az ő kora az a kor, amely megteremtette a modern Magyarországot, de egyúttal elő is készítette, akaratlanul és észrevétlenül, Magyarország mai lesüllyedését. A mai Magyarországnak nem volt az ő Magyarországa, napról-napra idegenebbül érezte magát benne."(i.h.) Nem érdektelen megjegyezni, hogy Beöthy alapvető eszmei tévedésének lényegére a maga korában leghatározottabban *Gadl Gábor* hívta fel a figyelmet.⁴⁴

J E J E G Y Z E T E K

- ¹ A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. Összeállította Beöthy Zsolt. I. köt. Bp. 1877, II. köt. Bp. 1878. Athenaeum, 15. kiadás I. köt. 1928, II. köt. 1929, Bp. Athenaeum. Részletek jelentek meg belőle: Költésztünk áttekintése Kisfaludy Károly óta, Fővárosi Lapok, 1877. 239. sz., Néhány magyar regényíró, Pesti Napló, 1878. 235. sz., B. Kemény Zsigmond, Pesti Napló, 1878. 239. sz., A magyar népköltés és első gyűjteményei, Nemzeti Hírlap, 1879. 177. sz.
- ² Volf György: A középiskolai magyar oktatás OKTEK 1875/76 /IX/ 1. 9.1.
- ³ Erődi Béla: A középtanodai magyar irodalmi oktatás tekintettel az új tantervre. OKTEK 1876. /IX/, 494-499, 526-530.
- ⁴ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1879. évi 17630. sz. a. kelt rendelettel kiadott terv módosítva az 1883. évi 26776 és az 1887. évi 8619. sz. a. kelt miniszteri rendeletekkel.
- ⁵ Vö. Dr. Klamarik János: A magyaroroszági középiskolák újabb szervezete, Bp. 1893. 177. 1.
- ⁶ Felkai László: Kármán Mór tantervelmélete. Tanulmányok a magyar nevelés történetéből. PTI. Bp. 1957.
- ⁷ Klamarik i.m. 178. 1.
- ⁸ Klamarik i.m. 195-196. 1.
- ⁹ Komár Pálné: A hazai irodalomtanítás alakulásának vázlatos története a múlt század 60-as éveitől 1945-ig. Tantárgytörténeti Tanulmányok I. Bp. 1960. Tankönyvkiadó, 137. 1.
- ¹⁰ Klamarik i.m. 180. 1.
- ¹¹ Klamarik i.m. 230. 1.
- ¹² Magyar Paedagógia, 1895. 449. 1.
- ¹³ Nemzet, 1890. ápr. 23. /dr. P. aláírással/ és a Magyar Középiskola, Bp. 1890. 6.1.

- 14 Vö. Jancsó Benedek: Középiskoláink reformja, 98-99. 1.
- 15 Dortsák Gyula: A középiskolai nevelés nemzeti feladatairól. Egyetemes Közoktatásügyi Szemle, 1890.
- 16 Berghoffer József: A nemzeti irány érvényesülése a gimnázium nem sajátlag nemzeti tárgyainak körében, Egyetemes Közoktatásügyi Szemle, 1892. 409-13. 1.
- 17 Életbe léptetve az 1899. évi 32818. sz. rendelettel.
- 18 Pirchala Imre: A magyarországi középiskolák rendje, Bp. 1905. I. k. 146. 1.
- 19 Németh G. Béla: Mű és személyiség. Bp. 1970. Beőthy Zsolt, 359-371; ItK 1963. 581-590, A magyar nemzeti irodalom története IV. k. (Szerk. Sőtér István) Bp, 1965. 929-940. 1.
- 20 A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. Összeállította Beőthy Zsolt. I. k. A legrégibb időktől Kisfaludy Károlyig. A középiskolák VI., VII. és VIII. osztálya számára. Bp. Az Athenaeum R. Társ. kiadása, 1877. II. k. uo. 1878.
- 21 Hon, 1877, 55. sz., Kelet Népe, 1877. 63. sz., Fővárosi Lapok, 1877. 61. sz.
- 22 1877. I. k. 270-71. 1.
- 23 1879. II. k. 458-471. 1.
- 24 OKTEK, X (1876/77) 434-438. és XIII (1879/80) 145-148. 1.
- 25 A Magyar Irodalom Története IV. Bp. 1965. 933. 1.
- 26 Az 1. kiad. 21 cm, a 2. 24 cm; az 1. kiad. I. k. 329 l., a 2. kad. I. k. 342 l.; az 1. kiad. II. köt. 324 l., 2. kiad. II. k. 322 + I-V. tart. jegyzék.
- 27 3. kiad. I. köt. 374, II. 387 l., 4. kiad. I. k. 389, II. 391 l.
- 28 A 3. és 4. kiadás mérete nem 24 cm, hanem csak 22, ezért a szövegtükör kisebb az előzőnél.
- 29 I. k. 398 l., II. k. 403 l.
- 30 I. k. 461 l., a II. 480 l.
- 31 A 8. kiadás képei: I. kötet: A königsbergi töredék /facsimile/, Margit legenda, a Szabács viadala utolsó lapja, Komjáthy B. "Szent Pál leveleinek" első lapja, Magyar István Az országokban való sok romlásoknak okairól c. művének címlapja, Részlet Pesti Mészér Gábor fa-

buláiból, Tinódi Crónikájának címlapja, Tinódi cimere, Balassi Bálint, Pázmány, Pázmány "Kalauz"-ának címlapja, Szenci Molnár: Az Institutiók címlapja, Apácai: Magyar Encyclopaedia címlapja, Zrínyi nagy portréja aláírásával, a Szigeti veszedelem címképe, Gyöngyösi arcképe, aláírása, II. Rákóczi Ferenc, Bod Péter, a Magyar Athénás címlapja, Mikes, Bessenyei aláírása és az Agis tragédiája címlapja, Révai Miklós, Virág Benedek, Dugonics, az E-telka címlapja, Gvadányi, A peleskei nótárius címlapja, Bacsányi, Csokonai, Kisfaludy Sándor, Kazinczy, Kazinczy kézirata, a Mondolat címlapja, Berzsenyi, A magyarokhoz I. szakasz, Kölcsey, Kölcsey kézirata.

II. kötet: Kisfaludy Károly képe és kézirata, Katona, Fáy, Vörösmarty, Czuczor, Garay, Bajza, Vachott, Sárossy, Jósika, Eötvös képe és kézirata, Kemény képe és kézirata, Erdélyi, Kriza, Tompa és kézirata, Petőfi képe és kézirata, a Nemzeti dal első nyomtatott példánya, Arany képe és kézirata, Szigligeti, Gyulai, Szász Károly, Tóth Kálmán, Vajda, Arany, Madách, Az ember tragédiájából, Jókai, Széchenyi, Széchenyi kézirata, Kossuth képe és kézirata, Deák képe és kézirata, Salamon Ferenc, Gregus, Toldy Ferenc.

- 32 A 8. kiadásban 53 új szemelvény került be a régebbiek helyére.
- 33 A forradalom utáni költők közül elsősorban a konzervatívok szemelvényei szerepelnek (Kozma, Vargha, Szabolcska, Baksay, Eötvös Károly stb.)
- 34 10. kiad. 1909. I. k. 360, II. k. 376 l., a 11. kiad. 1913. Terjedelme azonos a 10.-kel.
- 35 Pázmány Péter Tudományegyetem ny.r.tanára, volt rektora, a bölcs. tud kar többszörös dékánja, a magyar főrendi ház tagja, c. miniszteri tanácsos, a Kisfaludy Társaság elnöke, a MTA r. tagja, a Petőfi Társaság tiszt. tagja, a dunamelléki ref. egyházkerület tanácsbírája, a pápai főiskola világi gondnoka.
- 36 Kéky Lajos (1879-1946) Előbb budapesti gimnáziumokban tanított, 1917-ben a Színművészeti Akadémia tanára lett. Főleg a magyar nemzeti klasszicizmus korának költőivel foglalkozott.
- 37 Kéky Lajos: Beőthy Zsolt (Költők és Írók. Élet és jellemrajzok az irodalom köréből.) Bp. 1925.
- 38 Schöpflin Aladár: Beőthy Zsolt, Nyugat 1922. 565-567.
- 39 Beke Ödön: Beőthy Zsolt a középiskolában. Az Ujság, 1922. 89. sz.

- ⁴⁰ Oláh Gábor: Beőthy Zsolt (1882-1907) , Budapesti Hírlap, 1907. 78. sz. és Irői arcképek. 21. l.
- ⁴¹ Négyesi László: Beőthy Zsolt, Bpesti Szle, 1922. 49-54. l.
- ⁴² Alexander Bernát: Beőthy Zsolt, Az Ujság, 1922. ápr. 28.
- ⁴³ Zsigmond Ferenc: A magyar irodalomtörténet-tanítás alkalomszerű problémája. Prot. Tanügyi Szemle, 1931. 360. l.
- ⁴⁴ Gaál Gábor: Beőthy Zsoltról. Jövő, 1922. ápr. 19. sz.

BARANYAI ZSOLT

NATURALISTA SZEMLELET ÉS SZECCESSZIÓS KOMPOZÍCIÓ

Egy Bródy-novella elemzése

Bródynak a 90-es éves elején öt olyan novellája keletkezett, amelynek már a címében is szerepel a "mese" szó. /Mese a számaremberről, Mese a hü asszonyságról, Mese a fehérhaju Domoszlainéről, Mese a tulipánról, Mese egy modellről/ Ezek közül választottunk ki egyet, a legsikerültebbet, s ennek elemzésével szeretnénk rávilágítani első sorban Bródy, de általánosságban a századvég novellisztikájának néhány jellemző vonására.

A Mese a fehérhaju Domoszlainéről Bródy egyik legjobb kompozíciója s egyúttal egyik legszebb alkotása. A műfajról árulkodó címadással egyszerre két lényeges dolgot old meg az író. Egyrészt, a főhős kiemelésével utal elbeszélőse tárgyára /megtudjuk, hogy az agg Domoszlainé történetéről lesz szó/, másrészt pedig megteremti az elbeszélő-helyzetet. Ennek a helyzetnek adott esetben az a leglényegesebb jellemzője, hogy sokkal nagyobb a távolság az elbeszélő és az általa elmondott mű világa között, mint amilyen távolság általában az elbeszélő helyzetekben fennáll. Bródy már pusztán azzal a ténnyel, hogy a címben közli: most mesét mond, elhatárolja magát műve belső világától. De ez az elhatárolás csak szigorúan ebben a szituációban érvényes: "Mese a fehérhaju Domoszlainéről - írta Bródy Sándor." A kommunikációs helyzet értelmezése jelen esetben nagyon fontos, mert hatása döntő a mű befogadójára és egész értelmezésére. A novella először a Hét 1892. 44. számában jelent meg. Kiss József lapjának olvasója megszokta, hogy

a lap meghatározott helyén milyen műfaju írást talál: novellát, verset, tárcát vagy éppen folytatásos regényt. A tárcarovatba Bródy - aki ekkor a lap munkatársa volt - rendszeresen irt, így az olvasók szinte előre tudhatták, hogy milyen műfaju írást várhatnak tőle. Az első népszerűségi hullám - amelyet mint tudjuk, 1905-ben egy második is követett, sajnos tragikus mellékizzel -, ekkor csapott magasba Bródy körül. Az olvasók, különösen a szenzációra éhes olvasók, ismervén Bródy művészetét, nyilvánvaló meglepetéssel vették a tőle szokatlan meseformát. Minden mű a címevel kezdődik, s a legtöbb esetben a címre nagyobb nyomaték esik, mint a tulajdonképpeni kezdetre. Azonban Bródy e novellájának címét tovább vizsgálva felötlik bennünk egy olyan gondolat, amely visszájára fordítja eddigi megállapításainkat: hogy lényegében nem is meséről van szó. Ugyanis a valódi tündérmesék, állatmesék és a mese más válfajai címükben nem utalnak a műfajra. Aesopusnak, Phaedrusnak vagy Andersennek nem kellett föltüntetnie műfaját. Ha mesét hallunk vagy olvasunk, szinte azonnal és egyértelműen felismerjük. Felismerjük az elején álló poláris kifejezésről /"Hol volt, hol nem volt..."/, s a többi közismert sztereotip tartalmi és formai elemről. És ami a leglényegesebb: a naiv világképről. A mese világa önálló világ, mások a törvényei mint a minket körülvevő természeti és társadalmi környezetnek. "...a mese nem pusztán a mi világunknak tökéletesebb, korrigált 'ellenvilága'..., jóval több annál, merőben más világ; örök álmaink, vágyaink, képzeleteink s ugyanakkor a valóság anyagából a költészet, az alkotó játékosztön elvei szerint épült. Nem kompenzáció, nem menekülés a csodába, mint ahogyan van menekülés a félelembé, betegségbe, mitoszba, ennél pozitívabb és cselekvőbb valami: folyton megújuló kísérlet az elveszett paradicsom, az elhomályosult aranykor visszaszerzésére, az álom folytatása, de az ébrenlét kegyetlenebb feltételei mellett, vágyteljesülés, de az álom nyomában." - írja Turóczi-Trostler József.¹ Honti János hasonlóképpen metaforikusan fogal-

maz: "A mese a mese világának epikus megformázása", vagyis egy "világlátásnak epikus megformázása."² A mese elbeszélője hisz a naiv világképben, az általa elmondott csodás, valószínűtlen történetet természetesnek találja. Valódi mesék esetében tehát nincs távolság a mesemondó /elbeszélő, szerző/ "egyéni" világképe és a mű világképe között. Mondhatnánk azt is, hogy a kettő egybeesik, de itt talán nem is ez a lényeges mozzanat, sokkal inkább az, hogy az elbeszélő nem jut érvényre. A mese műfaja a legősibb epikai alaphelyzetet őrzi. Ennek a szituációnak két lényeges komponense van: a beszélő és a hallgatóság. /Ha mint kommunikativ szituációt nézzük, természetesen nem hagyható figyelmen kívül a harmadik, legalább olyan fontos tényező: maga a mondanivaló, amit elbeszélnek./ Az elbeszélés /mese/ tárgyához mindkét fél egyformán viszonylik, egyik sem kételkedik hitelességében, őszinte hittel adja át magát az elmondásnak illetve a meghallgatásnak. A szituáció varázsa - túl a történet érdekességén - magában az elmondásban és a meghallgatásban, egyszóval: a szóbeliségben van. Ilyen közvetlen kapcsolat közlő és befogadó között semmilyen más közlési formában nem áll fenn. Bródy ezt az ősi epikai /elbeszélői/ alaphelyzetet ragadta meg és mentette át művébe. S ha már az alaphelyzet ilyen, kézenfekvő a meseszerű folytatás, a mesés hangnem. De hogy a mesemondó szemszögéből előadott történet során nem mesei világkép bontakozik ki előttünk, az a mű legelején kiderül. A mesei világkép kibontásának ugyanis megvannak a maga törvényszerű, sztereotip kellékei. Csak néhányat, a legfontosabbakat emeljük ki ezek közül: a mesekezdetet, a történet elmondásának narratív eszközeit, a mesehőst, a morált és a záróformulát.

E novella hangvétele, felütése követi a mesei konvenciót. Az "Egyszer volt, hol nem volt..." varázserejű kezdet megnyitja a mult időtlenségét.³ Ez az időtlenné merevítés kell ahhoz, hogy a mesemondó mondanivalójának általános érvényt szerezzen. A történetnek azonban van egy konk-

rét ideje is: "...estve volt, a szakadatlan hófuvástól fehér, de annál rémségesebb éjszaka." Ezután a mesemondó megjelöli a térben is a történet színhelyét: "Szekérnyom még sehol, csárda semerre, de a falu határán az uri ház hét kéménye füstölgött hegyesen." Megtalálhatók itt a mesei kellékek az "egyszer volt"-tól a misztikus hetes számig. A szituáció azonban mégsem mesehelyzet. A cím szerint mesét hallunk a fehérhaju Domoszlainéről. A szituáció alanya pedig "egy részeg fuvaros, és annak két rossz lova, a Sári meg a Táltos." Majd egy hirtelen nézőpont-váltás történik: a külső pontból megfigyelő és elbeszélő mesemondó - maga az író - a történet aktív, s tegyük hozzá: egyetlen aktív szereplőjévé lép elő. Ezzel fejeződik be a helyzet-teremtés, és feltárul előttünk a mű világa, a hétkéményű uriház kapuja.

A mesehelyzet feladata általában az, hogy bemutassa a mese hőst. A mesehős - akár a legpozitívabb, akár a legnegatívabb tulajdonságokkal rendelkezik -, mindenképpen emberfeletti erővel bír, bátor, okos, leleményes. Állandóan cselekvő, kezdeményező figura, aki nem ismer akadályokat. Ennek a műnek viszont nincs ilyen szereplője; nincs mesehőse. Domoszlainé statikus, passzív alak, akinek jellemét homály fedi.

A cím és a mesehelyzet tehát kettős érzést vált ki az olvasóban: az írói dikció a gyermekkorban megismert mesék hangulatát varázsolja elé, de a cselekményindítás nem valamilyen csodás, fantasztikus világ feltárulását sejteti, inkább egy nagyon is életszerű, meghitt, bensőséges szituáció kibontakoztatását. Ez a kettősség - meseszerűség és realitás kettőssége - végighúzódik az egész művön, csak arányaiban történik módosulás, többször is. Meghatározónak ezt a "kvázi" mesei alaphelyzetet tartjuk: mintha mese lenne, pedig valóság, valóság, de "megszépítő meszszeségből" nézve.

Az első arányeltolódás a valóság javára a mesehelyzet lezárása után történik. Az elbeszélő megtartja továbbra is

mesemondói pózát: "Hogyne hajtottunk volna be, amikor behajtottunk." - mondja, a ház belsejében viszont egy életképszerű jelenet tárul elénk. Szinte már idilli a kép, különösen a háziállatok "vendégszerető" fogadása következtében: "...az agár minden okoskodás nélkül körülkaffogott," ... "A macska is hozzám törleszkedett nyomban, a rendes doromszóval, mondván: 'jó estét vendég, hál' istennek, hogy jöttél, hál' istennek, hogy jöttél!'" Ez a meghitt kép azonban nem folytatódik tovább, épp ellenkezőleg, tragikus hangulat árnyéka vetítődik elénk. Igaz, nem minden előkészítés nélkül. Az előbbi idilli jelenetben volt egy diszszonáns elem, amellyel az író mintegy megelőlegezte ezt az atmoszférát, mégpedig az agár antropomorfizált gondolatvilágában: "körülkaffogott és mondta ilyen szóval: 'jó estét, jó estét, vendég, csakhogy jössz, az ember halálra unja magát ezen asszonyok között.'" Domoszlainé invitálásából még az unalomnál is elkeserítőbb hangulat árad: "...nincs itt egy szál férfi kegyed mulattatására, nincs férfiember, nincs vigasság e házban, mi lakjuk csak ketten, két bus özvegyasszonyok!" A gyász hangulata tragédiát sejtet.

Idill és tragédia nem férnek meg egymás mellett, az idilli és a tragikus sem egy műfajon belül. Egyik a másikat csak úgy szoríthatja ki, ha más műfaj törvényei szerint építkezik az író. Egy műfaji átjátszásra már láttunk példát e novellában: harmonikus mesevilágból átléptünk a realitásba, az előbbiből megőrizve a harmóniát, a kiegyensúlyozottságot; ez közelítette az életképet az idill felé. Most már, a valós emberi világon belül, a harmóniát diszharmónia váltja fel, az életképből kiiktatódik az idill. Az életképen belüli egyensúlyi állapot megmerevedik, statikus tablóvá válik, a bensőségesség elidegenítődik.

Mi a diszszonáns ebben a tablóban, honnan a tragikus felhang? A "két bus özvegyasszony" párhuzamos tablója adja meg a választ. Domoszlainé koránál és rangjánál fogva tiszteletet parancsoló, méltóságteljes uri asszony. Előkelősé-

gét frappánsan érzékelteti az a mozzanat, amikor kötéshez készülődvén "ujjaira huzta azokat az ezüst karikákat, amelyek megóvják a kezét, hogy a kötőtű ki ne kezdje." A továbbiakban rendkívül tömör jellemzést kapunk róla: "tűneményes szép fehér fej, tiszta ősz haj", mely "olyan volt, mint egy nyolcvanéves matrónáé", ezzel szemben az arca "barna és piros, üde és sima, mintha csak új menyecske lenne." Két életkor szembeállítás az, a fiatalságé és az öregségé, a jellegzetes külső ismérvek alapján. Már-már banális fogás, de a színek áradata és szimbolikus szerepeltetése költői szintre emeli ezt az ősidők óta felismert és használt végtelenül egyszerű ellentétet, amely, mint a felejtethetetlen Heine-vers bizonyítja, mindig csak mesterre vár, hogy az új köntösbe öltöztetve bocsássa újra meg újra utjára. Domoszlainé arcképének ellentétes vonásai, a fehér haj és a piros arc ellentéte pozitív célt szolgál; megnyeri tetszésünket, rokonszenvessé teszi számunkra. Oly hatalmas az ellentét, hogy feltétlenül ráirányul a figyelem: tiszta ősz haj, amely önmagában is tűneményes, s viselője, aki megőrizte - meg tudta őrizni - arca üdeségét, piros-barna fiatalosságát! "Fekete és vastag szemöldei alatt árnyékban voltak a szemei egy darabig...", - folytatja az író már-már erotikus vágyat keltve az olvasóban, hogy aztán annál megrázóbb legyen a kiábrándulás; hátborzongató és viszolyogtató. Domoszlainé fölveti szemeit - s a kommentátornak a megrettenéstől elakad a szava: "Jóságos Isten, milyen vérszínű, kifejezéstartalan, fénytelen, öreg szemei voltak..."

Naturalista művek hőseihez való viszonyunk lehet hasonló. Rokonszenvet kelt bennünk az író hőse iránt, ezt kívánnássá fokozza, majd kiábrándít belőle, s a kiábrándultságból visszataszító érzés, undor lesz.

A másik özvegyasszonyt, Domoszlainé "menyét" már az igazi naturalista író szenvtelenségével, tárgyilagos hangon jellemzi: "Én megnéztem, milyen fáradt, milyen jelentékte-

len, nagy asszonyosság, fejéről mint ri le a frizura, testéről a ruha. Ugy látszott, az látszott, hogy minden életerejét átplántálta a kis leányaira, ő maga számára csak az életerő váza, a csontok, az inak, a rideg mechanikus élet maradt."

A "szervetlen" mesevilág régióiból a realitás, a valódi "szerves" világ mélységéig zuhant itt a mű világképe. S hogy a műfaji változások szálát is nyomon kövessük: a mese- és életképszerű jelenetek után valamely kisepikai formára, talán leginkább novellára emlékeztető szerkesztésmóddal találkozunk itt. A várt mesehős helyett novella-hőst kaptunk; statikus jellemet, meghatározott személyiségjegyek hordozóját, meghatározott erkölcsi tulajdonságok és magatartásforma képviselőjét, őrzőjét.

A mű folytatása egyre határozottabban a klasszikus novella-forma megoldása felé mutat. A narráció szintjén ugyan továbbra is a mesei hangvétel a domináns, Bródy - mint már említettük -, mindvégig megőrzi mesemondói nézőpontját, maga a cselekmény azonban olyan fordulatot vesz, amely csattanós megoldást kíván, novellává lényegítve át ezzel a sok műfaj jegyeit megánhordó művet.

A műegész szempontjából Domoszlainé előrevetett tablójának az volt a szerepe, hogy felkeltse érdeklődésünket a személyét körülvevő homály iránt. Özvegysége tényéből arra következtetünk, hogy tragikus titkot őriz; ennek a titoknak kell nyitjára akadni a mű folyamán. A titok kiderítése három lépésben történik, s a titok megoldása adja a novella csattanóját. Az, hogy a megfejtés három fázisban történik, természetesen összefügg a mű mesei hangvételével, de a lényegyet illetően éppen ellentétes a funkciója: a három fázis a mesétől való eltávolodás három állomása.

Egyébként maga a mű is három részre tagolódik, csilaggal elválasztva az egyes részek egymástól. Az első rész: a titok előkészítése. Az olvasó az íróval együtt csöppen bele a Domoszlai-házba; mindkettőjük számára ho-

mályos a ház lakóinak egymáshoz való viszonya. Megismerkedve Domoszlainéval sejtjük, hogy valami rettenetes esemény történhetett a múltjában. Hogy mi, arra nézve semmilyen támpontunk nics, sőt, nehezíti a helyzetet, hogy a szereplők kapcsolata áttekinthetetlen. Domoszlainé lányának szólitja a "fáradt, fiatal asszonyságot", de az nem nevezi viszont "mamámnak", hanem csak Domoszlai néninek. "És a négy kisleány sem szólitotta így, hogy 'nagymamám', hanem így: - Édes, mézes-mákos Domoszlai néni." Az idézett rész nagyon áttételes formában ugyan - stilizált, mesei dikcióba burkoltan - az életkép diszharmonikus elemének felerősödése. Amiről az első látásra az volt a benyomásunk, hogy bensőséges, családi jelenet, arról kiderül, hogy csak ahhoz hasonló; hiányzik belőle a rokoni kapcsolat összetartó ereje. Ez a személyes viszonyokat bonyolító s így a homályt fokozó mozzanat utolsó lépcsőfoka a titok előkészítésének.

A második rész felépítése sok vonatkozásban más szerkezeti sajátosságokat mutat, mint az elsőé. Fő szervező elve az idő, az idő múlása. Ezt sztereotip formulákkal érzékelteti az író. Ezek veszik át a szukcesszivitás azon mesei narrációs fordulatait, amelyekkel az első részben találkoztunk. Ott a mesemondó pozícióját olyan közbevetések érzékeltették, mint a "Hogyne hajtottunk volna be, amikor behajtottunk", vagy a "Nem szóltunk egy szót sem, azt is lassan mondtuk" paradoxonjai. Ebben a részben mindez az időre vonatkoztatottan jelenik meg. "Tízét ütött az óra. A kis kapun kijött a kukuk és tizszer mondta: 'kukk, kukk!'. A fehérhaju Domoszlainé elment aludni." Később paralel módon: "Az óra tizenegyet ütött. A kis kapun kijött a kakukk és tizenegyszer mondta, hogy kukk, kukk. A fáradt fiatalasszony is elment aludni." Az első részben az életképforma kívánalmait kielégítendő a térbeli építkezés volt az alapvető szempont: egy adott

időpontból szemlélve úgy bemutatni a helyszínt, hogy az tipikus legyen. Ugyanezt a célt szolgálta az alakok bemutatása: az adott környezetre - a hétképményű uriházra - jellemző a fehér haju Domoszlainé, a "fáradt, fiatal asszonyosság", a négy kisleány, az agár és a cica együttes jelenléte; velük teljes a helyszínrajz. E képben nem az a lényeges, hogy önmagában milyen, hanem, hogy mindig ilyen. Mindig ilyenek az esték a Domoszlai-házban és ettől unalmas az élet. Unalmas lehet ott az élet, ahol a leghétköznapibb, legjelentéktelenebb tevékenység is ceremoniális külsőségek között folyik. A kötéshez készülődés jelenetének megismétlése, de úgy, hogy az egyben a két asszony között meglévő hierarchikus viszonyt is kifejezze: jelképpé emeli e két jelenetet, egy életforma jelképévé. Ez az életforma jórészt a helyszín /az uri lak/ azonossága folytán állandósult életforma. Ezért volt domináns az első részben a leírás, a környezet bemutatása.

Ezzel szemben a második részben kevés leíró részt találunk; szembetűnően sok a párbeszéd benne. Az első részben egyáltalán nem volt dialógus, itt a két időintervallum közötti szakaszt ez tölti ki: rövid, tömör párbeszéddek. A cselekmény szempontjából az első lényeges mozzanat e részben az, hogy Domoszlainé aludni megy, azaz "kilép a cselekményből". /Mint főhős, *képletesen* - természetyszerűleg - *állandóan jelen van.*/ Távoztával megindul a titok kiderítése. Ahogy mulik az idő, mind többet és többet tudunk meg róla. Tíz óra után folytatódik le az első párbeszéd a fiatalabbik özvegyasszonnyal. Elmondja, hogy ő nem menyee Domoszlainénak, hanem "ideálja" volt valaha Domoszlai Attilának, aki párban elesett. Így a házasságból nem lehetett semmi. Neki viszont, mint szegény lánynak, nem volt más választása, férjhez kellett menni. Ebből a házasságból van négy gyerek. Az ura aztán meghalt, s az árván maradt családot magához vette Domoszlainé.

E dialógusból fény derül tehát arra, milyen tragikus esemény rejtőzik Domoszlainé múltjában. Ez azonban még nem

a titok nyitja; csak az első lépés annak kiderítéséhez. Hogy kulcsot kapjunk Domoszlainé rejtélyes egyéniségéhez, látszólag nyugodt, kiegyensúlyozott, de mégis rideg, másokat magától távoltartó magatartásához - a homály teljes eloszlatására, bizonyos furcsa, első közelítésre nehezen megmagyarázható jelenségek tisztázására van szükség. Az egyik ilyen magyarázatra szoruló tény az, hogy miért vette magához Domoszlainé azt a szegény lányt, - ráadásul családotul -, aki tragikusan elhunyt fiának egyik, - bizonyára csak egy a sok közül! - "ideálja" volt? Maga a fiatalasszony is csak annyit tud felhozni érvként, hogy Domoszlai Attila hozzá írta legutolsó levelét. Ez nyilvánvalóan nem indokolja Domoszlainé humánus tettét. A másik - mesében talán hihető, de a valóságban mindképpen furcsa - dolog, hogy a halott fiatalúr szobájában a tragédia óta - tíz éve - minden ugyanugy van; minden este megágyaznak számára, mintha csak hazavárnák. Domoszlainé rendszeresen bejár ebbe a szobába, hisz, mint a cselédlány mondja, maga tisztogat itt. Nem borulhat feledés a tragédiára, sőt, a ház asszonya mindent megtesz, hogy minél több dolog emlékeztesse őt a multra. Miért van minderre szükség?

A titok a második részben csak annyiban nyert megfejtést, amennyiben egy ténybeli magyarázat megfejtése lehet egyáltalán a titoknak. A tényleges megfejtéshez azonban kevés a racionális érv, a körülötte kialakult ellentmondásos érzelmeknek határozott irányultságúvá kell rendeződniük. Valóban humánus lépés volt Domoszlainétól, hogy magához vette a szegény özvegyasszonyt a négy kisgyerekekkel, vagy pedig nem? A közösségi etika szemszögéből mindenképpen az. De az ő egyéni indítékait nézve: vajon pusztán ez az erkölcsi meggyőződés vezette őt, vagy esetleg volt valami más kényszerítő oka is? Lélekrajzra, lélektani motiválásra nincs lehetőség a novella keretei között, innen tehát nem várhatunk feleletet a kérdésre. A másik talányra: miért vetik meg minden este Domoszlai Attila ágyát, - szintén nincs felelet.

Bár a titok titok maradt, egy lépéssel közelebb kerülünk a nyitjához, miután Domoszlainé távozott. A végleges megfejtésre akkor kerül sor, amikor kilépünk a titok világából, elhagyjuk a Domoszlai-házat. A harmadik rész cselekménymagja: az író - mesemondó - és a kocsis elhajtanak másnap reggel. A színhely pedig: ugyanaz a téli táj, mint előző este. De korántsem olyan valósághű a téli hajnal rajza, mint az éjszakáé volt idefelé. Az első részben a "szakadatlan hófuvástól fehér, de annál rémségesebb éjszaka" egy realizisztikus életképet készített elő; ahhoz volt bevezető. A harmadik rész téli hajnala viszont kivezet a Domoszlai-házból, ahová bekényszerült az író, de ahol minden rejtélyes, érthetetlen s ennek következtében nyomasztó volt számára. Ez a hangulat kivetitődik a téli reggelre is: "Fehér éjszakáról fekete reggelre ébredtünk. A fekete reggelen nekiindultunk a fehér mezőnek." Domoszlainé "tüneményesen szép fehér fejének", valamint "fekete és vastag szemöldökének" kontrasztját a téli táj és a napszak színesztétikus kontrasztja hordozza. A fekete és a fehér jelzők szimbóluma itt nyer feloldást, a fuvaros és a mesélő dialógusában. Az író kérdéseire válaszolva a fuvaros elmondja, hogy egy időben, mikor még a Domoszlai Attila élt, lábra kapott a szóbeszéd, hogy Domoszlainé hűtlen volt a férjéhez. Ezt egyszer valaki kaptos állapotban szemébe mondta a fiatalurnak, aki ezt becsületgyalázásnak tekintette és és párbajra hívta ki az illetőt. A kimenetelt ismerjük. Szinte el sem hisszük a fehérhaju Domoszlainéről, hogy "idegen férfiemberrel trafikált", pedig a fuvaros tényekkel is megpróbálja ezt igazolni. Ennél is meggyőzőbb ereje van azonban a célzást elérő, furfangos, szellemes válaszának: "Ugy vélem, akkor fekete haja tetszett neki lenni." A fehér és a fekete nem csupán a fiatalságot illetve az öregséget szimbolizálja, inkább a kettőhöz fűződő lehetséges erkölcsi magatartást.

Domoszlainé titka ezek szerint lelepleződött. De elemzésünk szerint ez még mindig csak a második lépcsőfok, a titok kiderítésének második állomása. Ez a második fázis valóban meglepő fordulatot hozott; méltán előlegeztük rá a novelisztikus csattanó elnevezést. A mű cselekményéből, és a főszereplő azon vonásaiból, amelyeket alkalmunk volt megismerni, nem következtethettünk erre a konklúzióra.

A mű azonban nem ér véget ezzel a csattanós megoldással; folytatódik a téli táj leírása, amelyet csak az iménti párbeszéd szakított félbe. A harmadik részben is a térbeliség a struktúra kialakítója. Az alapvető cél itt is az, mint az első rész helyszínrájzában: minden mindig ugyanugy megismétlődik, mindig ugyanaz tér vissza, mintha nem is ismétlődés, hanem állandó azonosság, statikus örökkévalóság lenne. "Alig látszott, hogy haladunk. Egyforma volt körülöttnk minden. A fa, amelyet elhagytunk, ugyanolyan zuzmarás, mint az, amelyhez közeledtünk." A tájleírás hangulat-kifejezéssé válik, s a novella záróakkordja, a "Mindent belepett, mindent elfödött a végtelen, fehér hó" - éppugy az örökkévalóság felfoghatatlan gondolatát pendíti meg, mint a mesés kezdet paradoxonja. De mennyire más értelmet nyer a gondolat az elbeszélői hangnem változása következtében! Az "Egyszer volt, hol nem volt"-ban van valami könnyed, térfás gesztus, amely eleve kizárja, hogy elmélyedjünk abban, amit hallunk. A fontos csak az, hogy *volt*, *megtörtént* valami, s bizonyára csak egyszer, esetlegesen. A mű lezárása viszont sokkal általánosabb érvényű, filozófikus mélységű, nagyon is komoly mondanivalóju költői kép: ami egyszer megtörtént, annak igen is nyoma van, úgy történt, ahogy történt, ezen változtatni nem lehet. A "Mindent belepett, mindent elfödött a végtelen, fehér hó" nemcsak azt jelenti, hogy az örök feledés fátyla borult "mindenre", de azt is, hogy örökre konzerválódott is "minden", megmaradt örök dokumentumnak. E következtetésből kiindulva eleve elvethetjük azt a kérdést, hogy miért nem záróformulá-

val fejeződik be a mesei hangütésű novella.

A morál, az erkölcsi tanulság problémája viszont tisztázásra szorul. A mese hagyományosan csak kétféle erkölcsi magatartást ismer: a jót és a rosszat; ebből következően a morál alternatívája: az egyik elnyeri jutalmát, a másik büntetését. A novella esetében már lényegesen árnyaltabb a helyzet; a novellista nem pusztán erkölcsi kategóriákban gondolkodik. Lehet, hogy ami "morális szempontból" negatív, az több más szempontból azért még értékes. Erre a konklúzióra azért juthat a novellista, mert végtelenül összetettségnek, gazdagnak látva a valóságot, felismeri az ún. "morális szempont" relativ voltát. Itt nyilvánvalóan nem erkölcsi relativizmusról van szó, pusztán annak a felismeréséről, hogy egyén és közösség konfliktusának mindig morális vetülete is van, s ezt nem szabad valamiféle "abszolút morál" megingathatatlannak vélt talapzatáról megítélni. Mindebből a műre vonatkoztatva következik az, hogy teljesen megfogalmazott morált - mint amilyen a tanító célzatu mesékben vagy az állatmesékben van -, nem várhatunk. Ugyanis mire az erkölcsi tanulság levonására sor kerülhetne, a mű szerkezete eltávolodott a mesei strukturától és novellisztikussá vált. A mesei indítást őrzi viszont az, hogy a morál *rébuszként* van feladva a műben. Lényegében ez a talányos forma adja a novella csattanóját. A mű erkölcsi tanulságát nem vonhatjuk le a mű cselekményéből; ebben az esetben az következne a cselekmény megoldásából - a titok kiderítéséből. A mese műfajában egyszerűbb a helyzet, mert minden egy síkon - a cselekmény síkján - oldódik meg benne. Magasabb szervezettségű műfajok esetében viszont a cselekmény szintjétől el kell választanunk egy másik szintet, amelyet metaforikus szintnek nevezünk. A titok, amelyre a cselekmény épül, az első perctől kezdve jelen van ezen a metaforikus szinten is, így a titoknak a cselekmény szintjén történő megfejtése nem a végső megoldás. Erre ezen a metaforikus szinten kerül sor,

s ez a titok kiderítésének harmadik lépcsőfoka; vagyis a mű mondanivalója. Ezt Juhászné Bródy-monográfiájában így fogalmazza meg: "perli az időtől - ti. a novellát - mindmáig egy látszólag csendes, köznapi szituációban /kötögető asszonyok, bóbiskoló gyerekek, téli este/ feszülő tragédia: a párban meghalt fiu tragédiája egy olyan anyai tisztességért, amely csak látszat volt."⁴ A látszat-tisztesség, az álerkölcös leleplezése Bródy igazi célja. A Domoszlainét körülvevő titok, Domoszlainé egész életformája ennek az álerkölcösnek a szimbólummá emelése.

Hogyan illeszkedik ez a mondanivaló Bródy életművébe? Bródy - mint a Nyomor c. kötet előszava dokumentálja - éppen az erkölcsi problémák kapcsán jegyezte el magát a naturalizmussal, amely igen hatékony fegyvernek bizonyult a század utolsó harmadának kritikai élű irodalmában. A kiegyezést követő időszak társadalmi viszonyainak stabilizálását és konzerválását nagymértékben segítette elő a liberalizmus eszmerendszerének common sense-elve.⁵ Ez az elv tökéletesen idomult a magyar viszonyokhoz, megegyezett a népnemzeti eszméyekkel, melyeknek legszembetűnőbb jegye az Isten-Haza-Család háromszögbe zárt etikai-politikai világkép. A népnemzeti iskolán nevelkedett közizlés tökéletesen asszimilálta a valláserkölcsi alapon álló eszményeket. A kiegyezés után indult nemzedék azonban érzi, hogy a kor társadalmi valósága más, mint amit a népnemzeti eszmények kifejeznek. A kor erkölcsi arculata pedig gyakorlatban is különbözik ettől, mégpedig olyannyira, hogy számtalan tragédia ered ebből. A 70-es évek nemzedékét ez deziluzionálja; a 80-as éveket már határozottabb állásfoglalásra készíti. Az irodalomban a társadalombírálat érthető módon erkölcsi sikon jelentkezett, s nagyobb eredményeket ért el, mint a magyar realizmus politikus hagyományait követő törekvések.⁶ E törekvések élet jelentős mértékben tompította az, hogy nem tudtak felmutatni egy új erkölcsi ideált. Ezzel szemben a naturalizmus, miközben erre törekedett, egyúttal határozottabb társadalombírálatra is képes volt

A társadalmi viszonyok ellentmondásait az individuum, az erkölcsi személyiség ellentmondásaiként fogta fel, s az emberben megkülönböztette a "valóságos" és az "igazi" embert. Az első erkölcsi arculatát a külső viszonyok határozzák meg, s személyiségének ez az arculata tárulkozik fel a "társadalmi" tevékenység során; a másik az ember fiktív erkölcsi arculata lenne, az a belső ideális erkölcsi személyiség, amelynek megvalósítására minden ember törekszik, de amelyhez talán sohasem jut el. A személyiség ilyen felfogására példa lehet Nietzsche, de Freud is, akik abból indultak ki, hogy - mint A. Hauser rávilágít - "az, amit az emberek magatartásuk indítékainak tudnak vagy ürügyül felhoznak, gyakran csak leleplezése és eltorzítása érzéseik és cselekedeteik tényleges motívumainak."⁷ Hauser ezt öncsalásnak nevezi. A századvég magyar irodalma jelentős lépéseket tett előre elemző lélektani megfigyeléseivel az öncsalás leleplezésében, a személyiség igazabb erkölcsi arculatának megrajzolásában. Bródy, Guzsdu, Justh vagy Petelei elemző realizmusának ez képezi a legnagyobb értékét. Az öncsalás, majd pedig a társadalmi méretű "csalás", a látzat-erkölcs leleplezése központi feladattá válik Bródy munkásságában. Jól látja, hogy "még nincs itt az új erkölcs, még várni kell, még a régi szerint vergődünk", de mindent meg kell tenni az erkölcsi szemlélet átalakításáért, egy igazabb erkölcsi tudat formálásáért.⁸ A Bródy-életmű ismertetében tudjuk, hogy az új erkölcsöt, az új emberideált, - korának pozitív hősét - nem sikerült sok-sok nekirugaszkodás, novella-, regény- és drámakisérlet után sem körvonalaznia. De állandó támadásaival erősen kikezdte a régit, aláásta annak egyébként is ingadozó alapjait. Az erkölcsi szféra igen tág terület, ezen belül ekülöníthető egy szűkebb kérdéskör: a női erkölcsé. Hogy miért izgatta Bródyt éppen a női erkölcs, annak van egy egészen kézenfekvő szubjektív oka, a szépnem iránti rajongás, de van egy másik, objektív oka is: e korban vált igen aktuálissá a nőemancipáció kérdése. Bródy példaképe volt az

"emancipált" nő, erről tanuskodik Eleonora Duséről és Bas-kircsev Máriáról írt lelkes portréja; de a kortárs színész-nőkhöz, költőnőkhöz, mindenek előtt Erdős Renéehez fűződő személyes kapcsolata, illetve velük folytatott levelezése. A női erkölcs motivumán belül három témakör különböztethető meg novelláiban. Az egyik erősen a fiziologizmus hatásában fogant, témája a női szexuális ösztön. A másik nagy témakör a feleség, illetve az anya szerepével foglalkozik a családban. A harmadikat a "nőiesség" motivumának nevezhetnénk, amelynek tartalmi ismérve, hogy benne a lányos tisztaságot, a nőies bájot, mint az esztétikai szép forrását örökíti meg. Természetesen, e három témakör csak elméletileg választható szét, gyakorlatilag mindhárom együttesen jelen van minden művében, időnként egyik-másik nagyobb sullyal.

A női erkölcsöt - egy-két kivételtől eltekintve - a családi élet keretei között rajzolja meg Bródy. Áll ez az elemzett novellára is. Arra a megállapításra jut, hogy a fennálló családi életforma - amely bizonyos társadalmi normák kövülete - nem alkalmas arra, hogy a modern kor asszonya konfliktusmentesen - önmagával és családjával is - élje le életét benne. A családi életet kell új alapokra helyezni, a családi kötelékeket kell megreformálni. A századvég Magyarországon a család félfeudális-patriarchális társadalmi viszonyok őrzője; az ideális családi életvitel megtestesítője a polgárosuló korban is a középnemesség. A köznemesi család életének színtere a vidéki kuria, az udvarház, amelyet Jókaitól, Gyulaitól kezdve Mikszáthon és a századvég novellistái közül főként Gozsdun és Petelein át Móriczig oly sokan megörökítettek a magyar irodalomban. Jókai meghitt életképei nosztalgiát keltenek az udvarházban folyó életvitel iránt; Gyulai már azt mutatja meg, hogy ez az életforma leáldozóban van; Mikszáth korában pedig - bár még tartja magát - már anakronisztikus jelenség. A század közepéig az udvarház rajza elképzelhetetlen annak gazdája nélkül; aztán fokozatosan megjelennek a gazdátlan

udvarházak, vagy ami ezzel szinte azonos: nő, vagy nők kezébe megy át az udvarház. Annak fenntartása emberfeletti küzdelmet jelent a nő számára, értelmetlen küzdelmet, mint azt Csiky regényének címe, a Sisyphus munkája jelképezi.

Bródy novellájának színtere is egy ilyen udvarház; a hozzá fűződő életforma rajza éppoly mehit, mint Jókai életképeiben.⁹ A téma ábrázolásának vonulatát szem előtt tartva azonban látjuk, hogy Bródy nagy távolságra áll Jókaitól, épp az ellenkező végen, talán a Csiky és Kaffka Margit közötti szakasz felezőpontján. A Jókai-val való összevetés nem véletlen ötlet szüleménye; megítélésünk szerint az egész novellára nézve nagy jelentősége van annak, hogy Bródy Jókai-tanítvány, Jókai-rajongó. Számtalan monografikus tény igazolja ezt, kezdve attól, hogy Jókai közbenjárására szabadult ki a még ismeretlen fiatal író a bécsujhelyi börtönből, folytatva a sok személyes találkozással, a Fesztyéknél együtt töltött estékkel, vagy az a tiszteletét kifejező gesztussal, hogy Jókait átdolgozta, lerövidítette és kiadta "az ifjúság számára".¹⁰ Jókai hatása elsősorban a novella hangnemén érződik. Jókai megteremtett egy elbeszélő stílust, amely felülmulhatatlan volt szinte Móriczig. Bródy, Mikszáth, Krúdy csak úgy tudták megtalálni az önálló hangot, hogy ezen a Jókai által kitaposott ösvényen haladtak tovább. Más úton megelőzni Jókait nem lehetett. A Jókai-hatás másik vonatkozása műfaji jellegű; az életkép-formára vonatkozik. Itt azonban lényeges kiemelni, hogy Bródy alapmagatartása elutasító. Éppen azt a világot tagadja meg, amelyet Jókai eszményített, s amelynek az életkép volt az adekvát epikai kifejezője. Bródy számára az életkép egy idejétmúlt életforma szimbóluma.

A műegészet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az író alapállása elutasító, tagadó, s ez határozza meg a novella szerkezeti felépítését. A tagadás attitűdje megnyilvánul

a nyelvi paradoxonokban, az egész művet átfogó nagy rébuszban, a műfaji sokféleségben. Se nem mese, se nem novella, se nem életkép, se nem tragédia - egyik sem tisztán, klasszikus tökéletességben; de mégis mindegyik, egymással keresztezve: a lényeg a két ellentétes műfaji megközelítés érintkezési felülete, amely mindenképpen a megszokottól eltérő látásmódra vall. A tagadás mindig egy elemmel többet tartalmaz, mint az állítás; ez utóbbit is magában foglalja. Tagadni csak azt lehet, amit állítottunk; az első lépésben tehát állítani kell valamit, valaminek a pozitív kifejtését adni. Ezt teszi Bródy is ebben a novellában: kibontakoztat előttünk egy zárt világot, amelynek belső egyensúlyát hierarchikus törvények szabályozzák. Az egész a tökéletesség élményét kelti. A mű végére pedig kiderül, hogy mindez csak látszat, a valóság mögöttes egészen más. A látszat valóságának paradoxonjává formálja a műalkotás a tagadás gesztusát. A látszat: erkölcsi látszat; a naturalizmus eszmekörében fogant gondolat. A látszat valóságának paradoxonja pedig egy raffinált művi fogás, a szecesszió által sugallt ötlet. A naturalizmus és a szecesszió uralmának idején keletkezett ez a mű; témájára, eszmeiségére a naturalizmus irányította a figyelmet, kompozicionális megoldása pedig a szecessziós hatásnak köszönhető.

A szecessziónak alapeleme a tagadás. A tagadás gesztusát egyedül az osztrák és magyar területen használatos *szecesszió* elnevezés őrzi; az olyan szinonim megjelölések, mint a Jugendstil, az Art Nouveau, Style Modern, Yachting Style, Style Spiral vagy Style Metro - kifejezik bizonyos formai sajátosságait, de nem utalnak az elutasítás, tagadás gesztusára. Mindegy, hogy honnan eredeztetjük az elnevezést: a római plebs kivonulásának mondjából, az amerikai "szecessziós háborúból", vagy a közvetlen előzménynek tekinthető "müncheni kivonulásból", amikor is a hivatalos irányzattal egyet nem értő művészek egy csoportja kivonult a

festőakadémiáról, s egy folyóirat, a Jugend köré csoportosulva fejezte ki különállását; a lényeg a kivonulás, az elkülönülés, a tagadás ténye. Persze a tagadás, a régi megtagadása benne van minden új irányzatban; benne volt a naturalizmusban is. De talán a naturalista tagadás nem volt ennyire harsogó, ennyire extrém. A naturalizmus csak meghatározott dolgokat tagad; a szecesszió mindent, az egész természetes valóságot - de rögtön pótolni is akarja ezt egy másikkal, egy teremttel. Ebbe az elképzelt, teremtet világba szükségszerűen bekerülnek a valóság bizonyos elemei; de a valóság extenzitása csorbát szenved, s az így támadt űrt a hermetikus, öntörvényű világ stilizáltsága pótolja. A stilizáltság kárpótolja az embert az elvesztett totalitásért. A szecesszióval foglalkozó szakirodalomban szinte minden szerző utal az irányzat világszemléletének életfilozófiai eredetére. Kun András a szecessziónak a romantikával egy közös vonására hívja fel a figyelmet: "A gesztus - metaforikus értelemben nem taglejtést jelent, hanem egy kifejező pozitúra /beállítódás/ elfoglalását az életélés folyamatában. Az a meggyőződés, hogy az élet gerince, az élet valamelyes szilárdsága életbeli pozitúránk helyes megválasztásán mulik, tipikusan a romantikus életfilozófiára vall. A gesztus Kierkegaard szerint az az egyetlen ugrás, amellyel az abszolútumok lehetővé válnak az életben; a gesztus az élet nagy paradoxona ... A gesztus az egyetlen megnyilatkozás, ami az élet egészére irányulhat, de még ez is képes-e egy egész életet magába sűriteni?"¹¹ A "kifejezés gesztusossága" megragadható a szecessziós művek írói nézőpontjának vizsgálatával. Bródynál ez a legendateremtésben, a mesei stilizálásban érhető nyomon.

A legenda-teremtésnek van egy sokkal tipikusabb példája is Bródynál. A Rubin Leányok című novella nem mesei hangvételű, tisztán szecessziósan stilizált alkotás. Lénye-

gében ez az egyetlen olyan műve Bródynak, amelyben a szecesszió elvágyódás-élménye fogalmazódik meg. Ez nem a romantika multba vágyása; nem impresszionista enlékkép-felidézés; nem időbeli elvágyódás, hanem térbeli: az evilágból a más-, vagy tulvilágba, a létből a nemlétbe kívánczóság. Ez rokon Gozsdu hőseinek nirvána-élményével, Ambrus "álmovilágával", Cholnoky Viktor és Szomory Dezső felfokozott egzotikum utáni vágyával, Csáth Géza és a fiatal Füst Milán novellahőseivel, akik szintén egzotikus világban élnek, vagy ha nem, oda vágynak, s ha ez sem sikerül, akkor átadják magukat a narkotikus állapot hangulatának, ebben lelve menekülést.

A Mese a fehérhaju Domoszlainéről élménye egészen más, mint az egzotikumba, a művészetbe, a szépség világába való vágyakozás szecessziós élménye. Ez az élményanyag egyik alapja a korszak monumentális regényének, Ambrus Midas királyának, de Bródy "életes" művészetétől idegen. A szecessziós stílus formái jegyei viszont kimutathatók Bródynál főleg az 1890-1905 között keletkezett műveken.

A szecesszió legszembeütőbb ismérve a dekorativitás; irodalom esetében a nyelvi dekorativitás. A dekorativitás kifejezésére - tartalmuknál és mondattani funkciójuknál fogva - a jelzők a legalkalmasabbak. E novella szóállományának megközelítőleg 10 %-a melléknév, s a melléznevek több mint 90 %-a jelzői szerepkörben fordul elő. Ténylegesen viszont ennél nagyobb a jelzők száma, ugyanis más szófajuszavak, mindenek előtt főnevek is betöltenek jelzői funkciót. A jelzőket három területen, hármas szerepkörben használja Bródy. Az egyik ilyen az állandó jelzők csoportja. Az állandó jelzők a legrégebbi multa visszatekintő epikai formák kedvelt eszközei; így felhasználásuk a műben egyfajta naiv világkép atmoszféráját kelti. Ennek az eszköznek a segítségével jeleníti meg a mesemondó a főhóst, a "fehérhaju Domoszlainét", a "fáradt, fiatal asszonyaságot", a "részeg fuvarost" és a "rossz, de igen okos lovakat" is.

A másik csoportot a diszitő jelzők alkotják; ezekben közvetlenül is kifejezésre jut a dekorativitás. A szecesszió a színek és hangok káprázatában él, az erőteljes tónusokat kedveli. A színekben a káprázatost, az egzotikust a drágaság, az érték képzetével asszociálja. E novellában Bródy az esti szoba csöndjét, homályát a *zöld, sárga, ezüst* színeivel s a kötőtűk *csengés-csörömpölésével* emeli ki a szürkeségből. A jelzők felhasználásának harmadik módozata szimbolikus célzatu. Ide - a fehér és a fekete szavak kivételével - általában lelkiállapotot, etikai vagy egzisztenciális tartalmat kifejező, metaforikus szerepkörben használt melléknevek tartoznak. A jelzők ilyesfajta felhasználása, bár jellemző a szecesszióra, elsődlegesen a naturalizmus hozománya. Henri-Frédéric Amiel szerint "a táj lelki állapot". A szimbolikus környezetrajzra ugyan már a realizmus klasszikusainál is találunk példát /mint a Goriot apó-ban, ahol a Vauquer-panzió utal lakóinak jellemére/, de széles körben csak a naturalizmusban, a szecesszióban és a kimondottan szimbolikus prózában nyer alkalmazást. Bródy novellájában ezek az egzisztenciális-etikai tartalmu jelzők mind negatív töltésűek: két *bus özvegyasszony, fáradt fiatalasszony, árva család, szegény* lány; az agár *bus, gyanakodó* szemei, stb. Éppígy negatív töltésűek azok, amelyek a környezetfestést szolgálják: *rémseges* éjasszaka, *szegény* hely, *végtelen*, fehér hó.

Természetesen a jelzők használatának e három lehetséges módozata nem jelent szigorú elkülönülést. Sok esetben egymás mellett, ugyanarra az objektumra /személyre/ vonatkoztatottan fordulnak elő, mint azt Domoszlainé tablója példázza. A hatsoros portréban - a számjelzővel együtt - nem kevesebb, mint tizenhét jelző található. Halász Gábor precíz érzékenységgel rátapintva a szecessziós stílus sajátosságaira azt emeli ki, hogy az "mesterkedés a szóval. A mondatban a szavak elosztását, váratlan kapcsolatait, helyzeti energiáját és súlyát élvezik..."¹²

A dekorativitás mögött a szecessziós esztétika felületisége-
lve huzódik meg. "A felületiség ontológiai rétegét - ír-
ja Kun András - bizonyos gondolati és erkölcsi sulytalanos-
dás, nem-vállalás, elutasítás adja...A felületiség forma-
elve huzódik meg az aforizmák feltámadt népszerűsége mögött
is. A szellemes csattanókra, paradoxonokra, frappáns szó-
játékokra vadászó gondolkodásforma már lényegét teintve
a megismerés partikuláris módozata. Az aforizmatikus gon-
dolkodás a valóság felszínét pásztázza, csak felvillantja,
de fel nem tárja a jelenségeknek jórészt nem is a leglé-
nyegesebb ellentmondásait."¹⁴

A stilizáltságon, dekorativitáson túl a szecesszió lehető-
séget ad Bródynak a kompozícióban való látásmódra, a kom-
pozícióban való gondolkodásra. Bródy pedig nem szívesen
vállalta magára az ilyenfajta alkotásmód kényszerítő fegyel-
mét. "...a kompozíció kedvéért nem fogom meghamisítani az
életet..." - vallja mint ars poétikát a Fehér Könyv 1900.
januári, beköszöntő számában. Nagyon célzatos ars poétika
ez, kritikai éle elsősorban Herczegh Ferenc és a hozzá ha-
sonló írók ellen irányul; az ő kitalált, lekerekített, po-
entirozott történeteiket támadja - teljes joggal - Bródy,
amikor a kompozíció ellen fordul. Az ő művészetét tudatos
dekomponáltság jellemzi, amely a naturalista esztétika áb-
rázolási elvében gyökerezik. Örök igazság viszont, hogy
maradandót, értékeset csak kompozícióban, annak tökélete-
sítésével lehet alkotni. Bródy számára a naturalista de-
komponáltságból két kivezető út nyílott: a realizmusé és
a szecesszióé. Mindkét uton sikerült néhány remekművet
létrehoznia. Legszebb realista kompozícióju novellái, az
Egy tragédia, a Kaál Samu, az Erzsébet dajka lesz mellé
viszont méltán állithatók oda a szecesszió jegyében fo-
gant olyan novellái is, mint a Rubin leányok és a Mese
a fehérhaju Domoszlainéről, melyben egy narratív pozíció
következetes végigvitelével, és egy másik, a mesevilágot
helyettesítő immanens, stilizált világ megteremtésével
sikerült tökéletes kompozícióju, töretlen menetű művet al-
kotnia.

J E G Y Z E T E K

- ¹ Turóczi-Trostler József: A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században. Magyar irodalom-Világirodalom. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 73.
- ² Honti János: Válogatott tanulmányok. Bp. 1962. 67.
- ³ A novella megtalálható az első megjelenési helyén kívül: B.S.: Regénytárgyak. A "Szépirodalmi Könyvtár" Kiadóhivatala Bp. 1892.; B.S. legszebb írásai. Előszó: Hatvany Lajos. Athenaeum, Bp. 1935.; B.S.: Husevők. I-II. Előszó Czine Mihály. Magvető, Bp. 1960. Ez a kiadás szolgált az elemzés alapjául.
- ⁴ Juhász Ferencné: Bródy Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 86.
- ⁵ Erről bővebben: Németh G. Béla: Tragikum és történetfelfogás. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971.
- ⁶ E kérdést tárgyalja: Pór Péter: Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971.
- ⁷ A. Hauser: A művészet és az irodalom társadalomtörténete. Gondolat, Bp. 1969. II. 350.
- ⁸ B.S.: A hűtlen férfi. Husevők. I. 212.
- ⁹ A gondolatot Németh G. Béla: Életképforma és regény c. tanulmánya ihlette. Irodalomtörténet, 1975/3 501-520.
- ¹⁰ B.S.: Diákok regénye. Singer és Wolfner, Bp. 1915.
- ¹¹ Kun András: A szecesszió stílusirányzata. Bölcsészdoktori értekezés. Debrecen, 1971. /Kézirat/
- ¹² Halász Gábor: Vázlat a szecesszióról. Válogatott írások. Magvető, Bp. 1959. 503.
- ¹³ Kun András: Megjegyzések a szecesszió egyik esztétikai formaelvéhez. Studium. II. Debrecen, 1971. 142.

A "FELNÖTTSÉG" VÁLLALÁSA JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉBEN
- József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete -

József Attila "Kosztolányi Dezső" címmel írott munkájáról a következőket olvashatjuk a Kritikai Kiadás /III. kötet, 1958./ jegyzeteiben: a költőnek "ez a nagy gonddal és szeretettel megírt sikerült bírálata ... még lényegében értékelésre vár."¹ A bírálat immáron több, mint negyven esztendő - 1935. június 15-én jelent meg "A Toll"-ban s nem csak a Kosztolányi-életművet, a két költő kapcsolatát illetően nagy jelentőségű, de a József Attila-versek élményanyagához, a versteremtés tudatosságához is sokban magyarázatul szolgálhat. Igaz, a tanulmány teljességre törő elemzése még mindig várat magára, néhány vonatkozásban azonban hivatkoznak már rá irodalomtörténészeink. Egri Péter azzal bizonyítja a bírálat jelentőségét, hogy rámutat: József Attila egy lényeges jelenségre figyel föl a Kosztolányi-verseket vizsgálva; arra, hogy "mennyre általános tulajdonsága Kosztolányi költészetének az álomszerűség."² A két költő hasonlóságát és különbségét is láttatja a József Attila-írás kapcsán. József Attila, költőtársa magatartását "a homo socialis moráljának magasáról bírálja az értelemnek saját költészetét is bevilágító fényével. Mert éppen a homo socialis magatartása révén tudta József Attila az álmok, látomások, ködök keletkezését és felszállását egyaránt ábrázolni, s ezáltal valóságos helyüket kijelölni, mozgásukat a külvilággal kapcsolatban ábrázolni." - írja Egri Péter most már a József Attila-i költészetre vonatkoztatva költőnk elméleti munkájának igazát.³ S ezzel, valamint a konkrét verselemzések segítségével a két költő

verseinek álomszerűségében felfedezhető különbséget mutatja ki.

Mi azonban, most a József Attila-írás egy másik - talán nem kevésbé lényeges - pontjára hívnánk fel a figyelmet. Arra, miben látja maga, József Attila a Kosztolányi-versek álomszerűségének a kulcsát: "...ha ír, ötven esztendőskorában is oly sóvárogva nézi az immár elérhetővé vált tárgyakat és az egész világot, mint gyermek a tiltott gyümölcsöt. És a tárgyaknak, melyeket ma már önként, vagy ha úgy tetszik: belső kényszerből tesz a maga számára elérhetővé, képeit latin világosságu, kristályos rendbe foglalja, ahogyan az álomban is annyira helyén valónak látszik minden éber szemmel nézve különös, rendkívüli elem."⁴ Sarkitva fogalmazva: *már József Attila észreveszi* azt, amit az irodalomtörténész - Kiss Ferenc - vizsgál és bizonyít részletesen: Kosztolányi a szereplő klasszikusa.⁵ Kosztolányi számára a gyermekkorba való fordulás "csak" szerep, bár az "Esti Kornél"-szerephez hasonlóan nagyon komolyan vett, "szerencsés és termékeny szerep".⁶ Az "Őszi reggeli"-t elemezve írja József Attila: " - mintha az ötvenéves Kosztolányiban is a szegény kis gyermek panaszkodnék."⁷ A ciklus "komoly borongását" hangsúlyozva "A szegény kisgyermek panaszai"-ról is szól. A költőnek - általában - mint embernek a világról alkotott véleményét a megközelítés, az ábrázolás módjában véli tettenélni, s úgy érzi, mintha Kosztolányi azt sugallná: "csak akkor öleljük keblünkre a költőt, a gyermeket, ha panaszkodik."⁸ Csakhogy - itt fogalmazza meg József Attila mind Kosztolányi, mind pedig saját költészetével kapcsolatban a legfontosabbat - "A szegény kisgyermek panaszai"-ban *nincs semmi megfogható tárgyi sérelem* - olyan enyhe borzongás melege füllesztí át sorait, amelyet a gyermek, ki az anyagi természethez közel áll, érez a legkevésbé, amelyet mégis gyermekinek ítél költő is, olvasó is."⁹

Az, hogy József Attila Kosztolányi költészetében éppen a "megfogható tárgyi sérelem" hiányát fedezi fel, nemcsak a költőtárs iránti érzékenységet, elemző-, és kritikai készségét bizonyítja, hanem azt is feltételezi, hogy a szinte tételesen hangzó bíráló szavak mögött ott tudhatjuk a József Attila által már - emberi és költői problémaként egyaránt - megélt és nyilvánvalóan többszörösen megfogalmazott kérdéskomplexumot: saját gyermekkorához viszonyulását is. Mert amikor Kosztolányinak a gyermekkorba való fordulásáról, a "szerepről" szólt József Attila, akkor egyúttal - nyilvánvalóan - önnönmagát és saját költészetét is vizsgálat tárgyává kellett tennie. /Még akkor is, ha maga a bírálat ilyen személyességnek nem adhat teret./ Feladatunknak ezt tekintjük: *József Attila költészetében keresni meg a Kosztolányi-bírálatból kiragadott tételek alapját*. Vizsgálatunk vélt jogosságára a József Attila-életmű *következetessége* ad lehetőséget.

"UTÓTT GYERMEKKÉNT"

József Attila költészete bizonyítja, hogy nincs még egy költőnk, aki ilyen - egész életművét meghatározó - módon *küzdött* volna meg egyik legnagyobb költői élményének, *gyermekkorának újra- és újraértékelésével*, mert "ez a ke-serves gyermekkor a maga megaláztatásaival, lelki és fizikai nélkülözéseivel végigkíséri egész életútján és valóságos mitológiájává válik egész költészetének, amely témára való tekintet nélkül vissza-visszatér verseiben."¹⁰

Nem tekinthető véletlennek, hogy számos József Attila-vers már címében is a költő gyermekkorra utalását, gyermekkorához fordulását tükrözi.¹¹

Hogy a gyermekkori élmények mennyire meghatározóak voltak József Attila egész életében, azt minden életrajz-írónál ékebben bizonyítja az a megrázó dokumentum, amely

pszichoanalitikai kezelése idején - alig egy évvel a Kosztolányi-bírálat megírása után - született. A "Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben"-t 1936 májusában írta, akkor, amikor "a fejébe vette, hogy testileg-lelkileg rendbehozza magát."¹² Teleírta az előre megszámozott százhetven lapos füzetet azzal a szándékkal, hogy "leszámol multjával, gátlás nélkül leírja minden érzését, minden gondolatát."¹³ A "Füzet" - melynek nagyobb része "csak körlelet értékű, egyes vonatkozásai miatt a nyilvánosság elé nem tartozó"¹⁴ - tele van a *gyermekkor kínzó-gyötrő emlékeivel*. Döbbenetes energiával felcsattanó soraiban összekeveredik a valóság a fantáziával, a megtörtént a meg nem történttel, az óhajtott a másként megvalósulttal; mégis tisztán kivehetők azok a pillanatok, amelyek a gyerekkori problémákat hozzák felszínre. A publikálható részletekből csak néhányat hadd idézzünk ennek bizonyítására: "Az a *szerencsétlen*, aki ezeket írta mérhetetlenül *dhitozik* szeretetre, hogy a szeretet vissza tartsa őt olyan dolgok elkövetésétől, melyeket fél megtenni. *Őt* olyasmiért *verték*, amit soha nem tett volna, ha szerették volna. *Ő* az a *gyermek*, akit *nem szerettek* s akit ezen kívül azért *verték*, mert nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik... meg az is oly *megalázó* volt, hogy én vigyek le egy tyukot legelni a térre és a többi fiuk röhögjenek ki és *megalázó* volt a menhelyi szalmakalap is - már messziről hirdette, hogy menhelyi a kabát is a kalapot kicsipkéztem nagyon *megverték*, én nem tudtam mást hazudni, mint hogy nem én csipkéztem ki másodszor is kicsipkéztem a szélét, *ismét* nagyon *megverték* pedig én úgy akartam otthon lenni - miért vagyok én menhelyi gyerek a *mama* eljött aztán *otthagyt* én azt hittem, hogy haza fog vinni ... talán csak azért várok többet a szerelemtől, mint amennyit kapok tőle, mert *verték*, mert azt akarták, dolgozzak és *nem engedtek játszani* Öcsödön rossz volt kellett volna két kis ló, kis nő, kis eke kis ház, kis kutya, kis csikó, kis kasza, kis buza - minden arányosan hozzám, mint

ahogy minden arányos volt a nevelőapámhoz ..."¹⁵

Látható, ezek a "szabadötletek" a gyerekkori sérelmek egész sorát emelik ki.

Verseiben - igaz, a megfogalmazás más - is vissza-visszatérnek a gyermekkori élmények. Csakhogy, míg Kosztolányinál a gyermekkorra emlékezés legtöbbször a szépre, nemre való rácsodálkozással, nosztalgiával párosul, addig József Attilánál ez a multidézés a legmeggrázóbb, konkrét gyermekkori élményekre, sérelmekre utal. Így például a "Szabad-ötletek jegyzéké"-hez hasonlóan - költészetének is "állandó visszatérő figurája a *veréstől félő* vagy az igazságtalanul megkínzott, kimerülten, szipákolva siránkozó *kisfiú*."¹⁶ Konkrét, a mamától elszenvedett verésre utal vissza az "Egész testében" című verse:

Egész testében *reszket*, mint a *gyermek*,
kit rajtakaptak, hogy buktát lopott.

Felismerhető az élményalapja az 1924-ben, Makón született "A multkor szerda este" című versének is, melynek kéziratára "ismeretlen célból Kosztolányi nevét is aláírta" /V8. a Kritikai Kiadás jegyzeteivel: 1955-ös I. kötet. 405./:

És meghalt akkor szegény ángyikám
S öregem magam láttam ott heverni
és sirtam, igen, most másodikán,
mint *kisgyerek*, kit nagyon szoktak *verni*.

Leggyakrabban az öcsödi verések emléke hangzik fel verseiben, mint például a "Levegőt!" című, a Kosztolányi-bírálat-tal szinte majdnem egyidőben írott, egyik legérettebb, legszebb költeményében:

Én nem ilyennek képzeltem a rendet,
Pedig hát engemet
Sokszor nem is tudtam, hogy miért, *verték*,
mint apró *gyermeket*,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
Én tudtam - messze anyám, rokonom van,
ezek idegenek.

Ezek az élmények nem betegsége idején tűnnek fel verseiben már a korai művektől kísérik egész költészetét.

S hogy sok esetben szinte *versépítő*, *versmeghatározó szerepük* lesz, arra az is bizonyíték, hogy igen gyakran

kerül *rimhelyzetbe* a "*gyermek*" szó. S ha a "*gyermek*" sorvégi, rimhívó helyzetben jelenik meg, olyankor - érthető módon - igen gyakran a "verés"-sel cseng össze, mint ahogy fordítva: a "verés"-motivum is szükségszerűen a "*gyermek*"-motivumot vonzza magához.

Anyjához tér így az a *gyermek*,
kit idegenben löknek, *vernek*.

- írja az "Elégiá"-ban ugyanannak az élménynek a megszólaltatásával, amelyre a "Levegőt!" című versében is felfigyelünk már. A "Boldog hazug"-ban a lopásért - anyjától - kapott verést panaszolja fel /a rimben is/:

...kit más gyötörte anyám *vert meg*,
mert sápadt kézzel loptam én, a *gyermek*,
jól tudva már, hogy minden odavan.

A kései szerelmes versekben is felbukkan majd a rim, jól lehet ott már nem utal ilyen közvetlenül, egyértelműen a konkrét élményre. Mégis, potenciálisan benne rejlik annak újrainása. A "Ha nem szoritsz ugy"-kezdetű versében a görcsös szeretni és szeretvelenni-akarás kifejezését szolgálja a rimpár úgy, hogy a "verés"-től egészen a "halál" megfogalmazásáig jut el a költő:

Ha nem ölelsz, falsz, engem *vernek*
a fák, a hegyek, a habok.
Én úgy szeretlek, mint a *gyermek*
s épp olyan kegyetlen vagyok:
hol fényben fürdesz, azt a termet
elsőtétitem - meghalok.

"A vásártéren ..." kezdetű, egy el nem készült nagyobb vers vázlatában is a "*gyermek*"-szó felel a "verés"-re, annak ellenére, hogy ez utóbbi itt egy nagyon is hétköznapi értelemben - mint sátorverés - szerepel. Látens módon ugyan, de bizonyos, hogy a már jelzett egyik alapvető létélmény determinálja itt is - többek között - a rimek imígyen történt egymásba kapcsolódását. /Annál is inkább valószínűnek tartjuk ezt, mert a "*gyermek*", "*vernek*"- gyakori egymásba kapcsolódása révén - szinte *szimbólum értékűvé* erősödik./:

A vásártéren sátrat ütnek, *vernek*
Süvölvények közt ácsorog a *Gyermek*
egy roskadozó deszkaporc előtt.

Igy, ezeket az akusztikai motivumokat¹⁷ figyelembe véve, együtt olvasva /hallva/, érthetjük meg igazán: milyen hallatlan emberi-költői energia szabadithatta csak ki a költőt - ha rövid időre is - a gyermekkori verés-élmény meghatározottságából, hogy más rimfelelőt is hívhasson magához a "gyermek". Így lesz még inkább érezhetővé az "óda" sorainak igazi súlya is. A vers második részének befejező sorai így hangzanak:

Ki mint vizesés önnön robajától,
elválsz tőlem és halkán futsz tova,
míg én, életem csucsai közt, a távol
közeliében, zengem, sikoltom,
verődve földön és égbolton,
hogy szeretlek, te édes mostoha.

A "*verődve földön és égbolton*" visszaütal a már sokszor hangzottatott és /mint láttuk/ az "óda"-t követő versekben újra visszatérő gyermekkori élményre is: megfogalmazva a költő kétségbeesését, nagy magányosságát, szeretet- és szerelem-éhségét. A versrész utolsó sora is - melyben másodszor hangzik fel közvetlen módon a szerelmi vallomás - utal a mult-ra: az "*édes mostoha*" jelzős szerkezetben ugyanis benne érezhető a költő anyaidézése is. Ezt igazolja a vers folytatása, a klasszikusan ódai harmadik rész, s különösen annak első sora, melyben a költő /költészetében nem egyedülálló módon/ önnönmagát a gyermekhez, szerelmét pedig az anyához hasonlítja, fölerősítve ezzel az érzés, a vallomás intenzitását is. A "gyermek" itt is sorvégi helyzetbe kerül, de nem a - második rész befejezéséből, a "*verődve*"- és az "*édes mostoha*"-kifejezésből adódó, az életmű logikájának e szempontból megfelelő - várható "*vernek*"-motivum válaszul rá:

Szeretlek, mint anyját a *gyermek*,
mint mélyüket a hallgató *vermek*.

Az "Elégia" megírását követően született versben - az "Elégia" riméhez képest - látszólag csupán egyetlenegy fonéma

megváltoztatását mutatja a sorvégi összezsengés. S ha lá-
tensen mögötte érezzük is a már többször megfogalmazott
élményt, a leglényegesebb éppen az, hogy *ez az egyetlen fo-
néma=eltérés nagy változásokat jelez*: egy súlyos élménynek
/a gyermekkori verésnek és kiszolgáltatottságnak/ egy másik,
erős élmény /a szerelem teljessége/ általi felszabadítását,
feloldását. Jelzi e rimpár is a küzdelmet /a gyermekkor
"ellen" - a gyermekkorért/, amely különösképpen sajátja Jó-
zsef Attila költészetének az 1933-35-ös esztendőben.

Nem idéztük teljes sorát azoknak a műveknek, amelyek
e belső küzdelem tanúi, verseiből csupán *egyetlen motívum*
mot emeltünk ki azzal a céllal, hogy bizonyítsuk, József
Attila joggal veszi észre Kosztolányi költészetében a "meg-
fogható tárgyi sérelem" hiányát. József Attila számára ugya-
nis - mint láthattuk csak egyetlen motívumon keresztül is -
nem jelenthet felszabadulást a gyermekkorba való tudatos
visszafordulás, hiszen - boldogság- és szeretethiányát föl-
oldandó - hiába "keresi föl ifjúságát", mert *a gyermekkor-
ban csak fölerősödni érsi magányát és kiszolgáltatottságát*. Nem
menekülhet önnön multjába az, aki "üttött gyermekként"
látja viszont sajátmagát. S József Attila nem is menekül,
hanem objektíven szemléli és tudomásul veszi multját: gyer-
mekkorát megidéző képei mindig hitelesek. A gyermeket kö-
rülvevő világ mindig konkrét, valós, "a tárgyak és a mozza-
natok nem elképzelt diszletek, hanem a történelmi valóság,
a gyerek társadalmi környezetének pontosan ábrázolt, közna-
pi elemei."¹⁸ "A szorongás ... - olvashatjuk a Levendel-Hor-
gas könyben - a tárgy fölé nő, de nem tárgyatlan."¹⁹ Bori
Imre is a gyermekkorban keresi a kiváltó okot, amikor az
elidegenedés néven nem nevezett megjelenését véli fölfedez-
ni József Attila lirájában. "Az elidegenedés - írja - még
a távoli gyermekkorban indul meg azzal, hogy személyt kel-
lett cserélnie - Attilából Pistává lennie; hogy a szeretet
csak vendég volt lakásukban, mert a mama nem ért rá szeret-
ni, hogy élete indulásánál ott állt Pócze Borbála, hogy

társtalanságát árvaság hatványozta. A "semmi ágán"-nak /ezt Bori, mint élethelyzet képzetét használja - Sz.L.;/ ezekben kereste magyarázatát, nem csoda tehát, hogy amikor létproblémáival foglalkozik, minduntalan a gyermekkorá képei villannak fel, hogy tudatvilágában, metaforáiban egyet hirdet: "A kisgyerek, ki voltam, mégis él."²⁰ S a Bori Imre által is idézett verssorban benne rejlik József Attila tudatossága, az, ahogyan ő maga fogalmazza meg - nem egyszer - költői-emberi gondjainak egyikét: "A költő olyan, mint a kisgyermek." Ez az azonosítása gyermeknek és költőnek azonban *nem interpretálható oly módon, mint Kosztolányiindl.* Az ilyen megközelítés József Attilánál ritkább, s csak akkor ölt testet, ha boldogság-képzetének ad hangot. De még boldogság-képzetével is csak úgy azonosíttatik a gyermeklét, ha nem saját gyermekkorát jelenti, hanem absztrakcióként jelenik meg, mint például a "Március"-ban: "Boldog vagyok: gyermek a lelkem;", vagy egy prózai megnyilatkozásában: "En boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat."²¹

Hogy az ilyen megközelítés ritkább József Attilánál, az természetes következménye a költői következetességnek és tisztességnek. József Attila a ténylegesen megélt élethez hűségesen és *hűen szólaltatja meg élményeit.*²² S arról nem feledkezhetünk meg, hogy már gyermekkorá is más, mint Kosztolányié. Szabolcsi Miklós a teljes költői életmű megszabta dialektikával értékeli költőnk gyermekkorát, hangsúlyozva, hogy az "mindenestül korszerű, modern gyermekkor", mert "ha nyomorral s megaláztatással is volt teljes, nem szűkülködött az újfajta életforma kialakításának, az újfajta kapcsolatok megszületésének, az összetartozásnak és szolidaritásnak jeleivel sem, s olykor, egy másfajta, nehezebben kiküzdött harmónia élményét is megadhatta neki. ... József Attila, a későbbi proletárköltő,

minden szempontból gyermeksége világába ereszti gyökereit; innen, a ferencvárosi házak világából hoz keserű élményeket, de hitet is, konfliktusokat is, de a feloldás lehetőségét is."²³

"ÉRETT FŐVEL"

Leggyakrabban éppen a felnőtté-válás igényének megszólaltatásakor, azzal párhuzamosan jelenik meg a "gyermek" is - mintegy jelezve, hogy a költőben feszülő ellentmondások egyik leglényegesebbike ez. Elengedhetetlennek látszik figyelni arra, hogy ez a komplexus *mindennapjaiban* is jelen volt. Ezt igazolja - többek között - Németh Andor emlékezése is. Amikor a pincér sorozatosan szerkesztő urnak szólitja, elkeseredetten panaszkodik barátjának József Attila: "Hiszen éppen az a baj, hogy a pincér mindig így szólit. Mit mondjak neki? Hogy szólitson mesternek, vagy Attilának? Még neki se legyen felnőtt?"²⁴

Költészetében is nyomon követhető a *gyermek-felnőtt ellentét*, s nemcsak az 1933-35-ös esztendőök jellemzője. Azonban, már itt is jelezniünk kell azt, hogy a gyermekkort idéző, arra visszautaló versek 1933-tól gyakoribbak. Ezt bizonyíthatja az "én, aki", "én, akit"-vonatkozó névmási szerkezetnek a kései versekbéli megszorodása. Ez a vonatkozó névmási szerkezet - a maga multidezésével /pl.: "Én, akit fölhaszít a ló, s a porból éppen hogy kilátszom..." /arra a mozzanatra utal, amely az "Eszmélet"-ben így jelenik meg: "Fölkereshetnéd ifjuságod."²⁵ Ez azonban már egy külön dolgot igényelne, mint ahogy annak vizsgálata is, hogy az "én nem tudom", "én nem tudtam" által jelzett - a *gyermeki gondolkodás* logikáját felelevenítő, a korai versekben gyakori - szerkezet elkülöníthető a "most már tudom"-, "már értelek"-, "csak most értem meg"-jelezte - a kései versekben általánossá váló, a *felnöttség tudatosságát* mu-

tató "felismerés-vers"nek nevezhető, az adott korszakra jellemző "modelltől".²⁶

A gyermek-felnőtt ellentét - mint jeleztük - *végig-kíséri egész költészetét*. Már 1926-ban rálel, mint ahogy a "Megfáradt ember"-ben, mely - mint arra Szabolcsi Miklós rámutatott - nem csak ebből a szempontból, valóban határ-versnek tekinthető²⁷:

A folyó csöndes, nagy nyugalmat görget,
harmattá vált bennem a gond és teher;
se férfi, se gyerek, se magyar, se testvér,
csak megfáradt ember, aki itt hever.

"*Se férfi, se gyerek*" - írja, mintegy előrevetítve a felnőtté-válás szükségességét. Az ugyancsak 1926-os, "Mindig jótanácsot szíszegnek" című versében már szó szerint felhangzik az elengedhetetlen felismerés:

Szopós isten pelenka-lenben -
fenék szültek meg a szívemben:
kölyökséged örökidőnyi,
de végül is *föl kell már nőni!*

S későbbi versei mintha csak igazolnák a "kölyökséged örökidőnyi" korai megsejtését. A gyermeklét és a felnőttlét nem csak ellentétükben jelenik meg, de egymást szervesen kiegészítő kapcsolatukban is. Hol a félelem, hol a szorongás idézi meg a felnőtt férfiban a gyermeket s véle együtt a korai szituációkat:

Mi bánt? úgy érzem, mintha félnék,
menekülnék, hasáb a vállamon.

- írja a "Kirakják a fát"-ban, felidézve az életrajzokból /és saját vallomásaiból/ is ismert élményt, a ferencvárosi "fadobálókat", a falopást. A felnőtt férfiban csupán emlékként asszociálódnak ezek az élmények, de egy fordított s mégis tiszta logika szerint azonosul is a felnőtt s féltelme gyerekkori önmagával és szorongásával:

A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.

S a következőkben megismétli a felismerést, amely a felnőtt minden-tudásával súlyosbodik:

A *kiskölyök*, ki voltam, ma is él
S a *felnőttet* a bánat fojtogatja.

Az ellentétben rejlő összehasonlítás lehetőségével és kifejezésével él majd 1936-ban a "Mint a mezőn" című versében is:

Mint a mezőn a *kisfiút*, ha
eléri a vihar
s nincs tanya, anya, hova futna
kapkodott lábaival

...S a *gyermek* megindul a téren,
utja van ebben az időben -
igy tört e vágy rám, ily eszeveszetten,
ily hirtelen, ily szilajon,
férfi létemre sirni kezdtem.

S a szintén 1936-os "...Aki szeretni gyáva vagy" című versében is rátalál az ellentétre:

...a *gyermek* rimázkodhat, hogy szeressék,
én nem tehetem; elpusztítalak.
Én *férfi* vagyok, nemes és konok,
nincs vigaszom s nem erényem a bánat.

A "Levegőt!" nem csak ellentétezésével emlékeztet a "Kirakják a fát" című versére. A kezdés is hasonló. A "Mi bánt?" ujrafogalmazásával kezdi a verset: "Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott hazafelé menet?" Itt, a "Levegőt!"-ben a lépteinek kiszolgáltatott falevelek emlékeztetik a költőt gyermeki önmagára, a megvert gyermekre:

...és lábam alatt álmatlan forogtak,
ütött gyermekként csendesen morogtak
a sovány levelek.

S a kép kitágul: a világnak ezek az apró elemei felnagyítódnak - magukba sűrítve immár nemcsak a *gyermekkor* és a *felnőttkor* közötti távolságot, de a "felnöttséggel" együtt járó felismeréseket is. A bánat itt már nem személyes, nem

egyéni; országossá, általánossá lesz: egy nemzet nyomorát jelenteti meg úgy, hogy az *"útött gyermek"* mellé odakerül a *"felnőtt balszerencse"* is:

És az országban a törékeny falvak
- anyám ott született -
az eleven jog fájáról lehulltak,
mint itt e levelek,
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomorát jelentse
s elporlik, szétpereg.

S aztán ismét a konkrét élmények törnek föl a tudat legmélyéről, de már nem létezhetnek a maguk konkrétságában, egyediségében. Ezért ismétlődik meg kétszer is ugyanaz a sor: "Oh, én nem így képzeltem el a rendet.", s a következő, már idézett versszak elején: "Én nem ilyennek képzeltem a rendet." Ezzel az ismétléssel is az kap hangsúlyt, hogy a konkrét, a ténylegesen megélt élmény kiváltotta tiltakozás nemcsak a gyerekkori verés ellen szól, hanem szélesebb értelmű: társadalmi jelentést nyer. A "Felnöttem már, szaporodik fogamban az idegen anyag, mint szivemben a halál." - sem az egyedi létezés időfolyamatának a rendkívül érzéketes megjelenítése csupán, hanem egy társadalmi rendszer elégtelenségeire, a szabadság hiányára, hiányának iszonyatára utal. A vers folytatása hangot ad a felnőttiség: az *"érett fő" társadalmi jelentésének* is:

...De jogom van
és lélek vagy agyag
még nem vagyok s nem oly becses az irhám,
hogy érett fővel szótlanul kibírnám,
ha nem vagyok szabad!

Nem véletlen, hogy a vers befejezésében aztán újra megjelenik József Attila legtágabb értelmű szava: a *"rend"*:

Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

Itt azonban egy eljövendő, megvalósítandó "rend" képzeteként jelenik meg a motívum. A szabadság által teremtet

rend már nem a vasvilágé, hanem a szocializmus rendje. A töredékek között is találunk nem egy, a "Levegőt!"-tel rokon verset!/, amelyben együtt, egymást teremtvé-szülve jelennek meg a motivumbokor elemei, hogy eggyéolvadásuk révén megszólalhasson a teljesség, a harmónia, az új rend igénye, követelése:

...A szabadság sétára megy,
kit könny és vér teremtett,
Kezénél fogva vezeti
szép gyermekét, a rendet.

Az utolsó sorok korábbi variánsában magát az újraszülés, újratereztetés képzetét találjuk ott: "S a szabadság kihordja majd szép gyermekét, a rendet, az ágon a virág kihajt." *A szabadsággal szövetséges rend megteremtésének igényében kereshetjük a magyarázatát József Attila felnőttiség-értelmezésének is*, mert "a felnőttiség és a felszabadulás akarása összefonódik a társadalmi rend megváltoztatásának igényével, mert az egyén és a társadalom csak együtt lehet igazán nagykorú, csak együtt valósíthatja meg lehetőségeit."²⁸

Az "érett fő"-nek s az "elmék vagyunk"-nak: a nemes értelemben felnőtté-levésnek adja magyarázatát a "Majd emlékezni jó lesz" című versében is. A "suttymban élőket" azonosítja itt a gyermekkel /gyermeteg jelentésével/ s keményen elutasítja magatartásukat:

Én ilyen gyermek nem vagyok. Fogamban
szaporodik az idegen anyag,
mint a halál is szívemben. Hanyag
társadalmunkra szabatos szavam van.

A versszak utolsó sora már határozottan fogalmazza meg a *felnöttséget tudatosan vállaló* ember s különösképp a költő szükségszerű, kötelező feladatát. "A 'gyermek' motívum után ellenpontként, a diktatúrával szembeszegezve a 'meglett ember', az elkötelezett forradalmár szabadságot választó döntését, öntudatos magatartását fogalmazza meg, mint az "Eszmélet" X. tételében, egységbe fogva az egyén és a közösség érdekét" - hangsúlyozza Balogh László is.²⁹

Az "Eszmélet" VIII. tételének /egyike a "két legvivő-dóbb, kiegyensúlyozatlanabb, belsőleg is minden sorában el-lentétre építő"³⁰ versszaknak/ is van egy, a "meglett ember"-re előre utaló jelentése.

Fülelt a csend - egyet ütött.
Fölkereshetnéd ifjúságod;
nyirkos cementfalak között
képzelhetsz egy kis szabadságot -
gondoltam. S hát amint fölállok,
a csillagok, a Göncölők,
ugy fénylenek fönt, mint a rácsok
a hallgatag cella fölött.

Ugy tűnhet a "*Fölkereshetnéd ifjúságod*" és a "hát amint föl-álllok" egy kontextusba kerüléséből, hogy az utóbbinak lehet egy átvitt-jelképi értelmezése: a felnőttiséget a "tér és idő megbonthatatlan rácsai közé zártság"³¹-gal együtt és annak ellenében is vállaló, tudatossá váló ember megjeleni-tése is lehet ez. Így már előrevetíti a költő a IX. és X. szakasz mondandóját: "keménynek kell maradni, - az elfutó, puha, mégoly megejtő képzelet felett urrá kell lenni, - a vas világon, - a ráció, a törvény, az elmélet, az arany ön-tudat erejével."³²

Hogy valószínűsíthető a "gyermekivel szembeállított felnőttiség-jelentése a "hát amint fölállok"-sornak, azt bi-zonyíthatja az utóbbinak későbbi újrafogalmazása a "Majd emlékezni jó lesz" című versben. A "szabatos szó"-nak ad tartalmat és jelentést a "fölállás": a társadalmi értelem-ben vett felnőtté-levés mozzanatában:

De majd fölállok s zugom nemsokára -
adjátok meg a munka örömet,
adjátok kedvet, nekem nem elég
a munkabér, a munkaerő ára.

A közvetlenül halála előtt született versekben a felnőtt már nem a korábban megszokott, bizakodással teli tudatosság megtestesítője, hanem a gyerekkori aránytalanságokat is fel-idéző formában jelenik meg: "Karóval jöttél, nem virággal...", "Tejfoggal kőbe mért haraptál? Mért siettél, ha elmaradtál?

Miért nem éjszaka álmodtál? Végre mi kellett volna, mondd?" Kénytelen beismerni: "Le vagyok győzve." De még a halála előtti versekben is ott van - ha más formában is - a felnőtt-gyerek ellentétnek a konkrét élményeivel együtt való megjelenése: "...aranyat ígértél nagy zsákkal anyádnak és most itt csücsülsz." A "Talán eltűnök hirtelen" egész szerkezetét a felnőtt-gyerek ellentét determinálja, s így lesz egyuttal képileg is érzékelhetővé a távolság a gyermekkor és a közeledő, a megsejtett halál között: "Már bimbós gyermektestemet szemmaró füstön szárítottam". Föltörnek újra a távoli mult emlékei is: "Dacból se fogtam föl soha értelmét az anyai szónak. Majd árva lettem, mostoha." S a kezdőkép, a "bimbós gyermektest" képzelete magyarázza a vers befejezésének hallatlanul szép, tiszta, de fájdalmat s lemondást tükröző logikáját: "és most könnyezve hallgatom, a száraz ágak hogy zörögnek." Mert a "bimbós gyermektest" és a "száraz ágak" képzelete között ott huzódik az egész megtett út /szinte megismételve a "Levegőt!" hasonló megoldását, ahol a falevelek asszociálják előbb a gyermekkort, majd a "felnőtt balszerencsé"-t/. S a töredékek között található "Éltem, így érdemeltem"- kezdetű verse is ugyanennek a "modellnek", ugyanennek a képi megoldásnak a jegyében született:

Bimbózó és kinyílt virággal,
mint kisgyerek virágos ággal
szendereg szivemben a vétek,
melyet szívesen büntetnétek.

...
elépedt kedvem, elapadt nedvem,
elszáradt ág tüze lobog,
a gyűlölet rivó szivemben.

Eltekintve e közvetlenül halála előtt született művektől - a választott versekkel azt kívántuk bizonyítani, hogy József Attila vállalni próbálta s hosszú időn keresztül *vállalni* is tudta a "felnöttséget" költészetében. Mert tudta, az emberidegen "rend" világából a proletár-költőnek nincs, nem lehet menekvése, "szembe kell vele néznie, éberén, hüvös, nyugodt pillantással; át kell tekintenie a maga egészében és

számba kell vennie minden szögletével, utjába eső tárgyával együtt."³³ Tamás Attila joggal mutat rá a Kosztolányi költészete és a József Attila-i költészet közötti ilyen különbségre: "mig Kosztolányi ijedten menekült a 'dolgoz vadonából' egy-egy magányos, szelid szépséghez, József Attila fölismeri, hogy van fegyver ez ellen is: a fegyelem és az értelem."³⁴

A dolgozat arra szeretne volan föl hívni a figyelmet, hogy a József Attila által írott kritikáknak - s így a *Kosztolányi-bírdlatnak* is - *lirai fedezetét jelentik a József Attila-versek*. Kosztolányi költészetét vizsgálva, elemezve, azt hiányolja vagy azzal ért egyet József Attila, amivel ő maga már megküzdött költői alkotásaiban; és arra mutat rá vagy azt figyelmeztet, ami számára is éppen a legnagyobb költői feladatot jelenti. Bizott abban, hogy Kosztolányi művészete "mégis társadalomalkotó erővé válik."³⁵ Bizott is ebben, mert saját költészete, költői eredményei biztosítékot jelenthettek az általa nagyra becsült költőtárs életműve számára is. Szeretnénk hinni, hogy sikerült bizonyítani: József Attila verseit olvasva tudjuk csak interpretálni József Attila *elméleti* munkáját: a Kosztolányi-bírdlatot és érthetjük meg József Attila Kosztolányi iránti bizalmát is. Csak a "felnőttséget" vállalni akaró és vállalni tudó verseit olvasva értjük meg igazán az 1935-ös "Kosztolányi Dezső" című írásának befejezését, melyben magyarázatát adja, mit jelent számára a felnőtté-, a férfivá válás. Költőtársa nihilizmusát értékelve és bírálva, József Attila a "társadalmi elvben felfogott igazság" *emberalkotó* szerepét hangsúlyozza: "E korban, a szociális törekvések mögött meglapul a társadalmi üresség érzése is. Azok azonban, kik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe, ha el is dobják maguktól 'ezt a nagy világot, mint a dióhéjt', bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is, amelyhez - hiszen alkot - Kosztolányi is ragaszkodik. A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható. Talán Kosztolányit

is elvezérli latin világosságu értelme a *társadalmi elvben felfogott igazságig, mely a gyermeklelkű költőt férfivá avatja napjainkban.*"³⁶ Elengedhetetlennek látszik figyel-nünk ez utóbbi mondat egy aprócska elemére: az *is*-re, mely bizonyítéku szolgálhat az általunk mondottakra. "Talán Kosztolányit is ..." - mondja József Attila, hangot adva egyuttal költői önértékelésének, öntudatának. A Kosztolá-nyi-bírálat kapcsán tehát ő maga is megmértetett, s a maga állította, mindannyiunknak szóló követelményeknek meg-felelve - férfivá, felnőtté lett.

S alig három évvel később, 1938-ban Fejtő Ferenc már arra hívja fel a figyelmet "A József Attila, a 'felnőtt'" című esszéjében, hogy "a *felnőttiség, a meglelettség* József Attila számára több volt, mint amit általában értünk alatta ... A felnőttiségben ő szinte életkortól független, *er-kölcsi* eszményt, embert megváltó eszmét látott."³⁷ Fejtő Ferenc, József Attila "felnőttiségének" első méltatója - az életművet vizsgálva - bizonyítottan látja a költő igazát, mely szerint "a felnőttiség megteremtése magunkban s a társadalomban művészi és forradalmi feladat ... Ha forradalmat kívánt - írja a költőről -, hát *az értelem s férfiuság forradalmát!*"³⁸

A "felnőttiséget" vállalva s költészetében e nagy vállalást megfogalmazva, József Attila példát s feladatot: *új költői-emberi magatartásformát* mutatott a jövőnek /je-lenünknek!/.³⁹

J E G Y Z E T E K

- ¹ József Attila: Kosztolányi Dezső. József Attila Összes Művei. Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós. Budapest, 1958. III., 408.
- ² Egri Péter: Álom, látomás, valóság. Budapest, 1969. 34.
- ³ Uo. 34.
- ⁴ József Attila Összes Művei. III., 169.
- ⁵ Ahogy Kiss Ferenc - a Hedda-szerelem jelentőségére utalva - írja: "... Ez a boldog-fájdalmas állapot szabadítja fel s juttatja pompás, termékeny szerephez Kosztolányi lírájában a gyermeket. Nem csupán egy élményszerűről s nem egy téma-csokorról van tehát szó, hanem szerepről, amely az értékelést, az értelmezést s a közlést is meghatározza, tehát a mű egész jellegét."-Kiss Ferenc: A szerep-líra klasszikus ciklusa. Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 554.
- ⁶ Uo. 555.; Kosztolányi líráját elemezve Szauder József is "gyermekivé kimódolt vers"-ről, "szerepjátszós, alkoskodó 'kisgyermek'-vers"-ről, a "kisgyermek-maszkba bujás attitűdjé"-ről tesz említést. "A szegény kisgyermek panaszai"-t vizsgálva pedig a következőket írja: "Szerepbe stilizált költő játszik előttünk a versciklusban, melynek költői hitelét az is bizonyítja, hogy korábbi-későbbi versekkel, nem oda készütekkel is bővíthető volt. Egy olyan 'kisgyermek' körültekintésének - nem eseményesornának - ciklusa készült el így, amelynek témáiban, hangnemében, stílusában a naiv képlátás és a felnőtt tréfás-ironikus szemlélete mélabus egyvelegbe olvad össze." - Szauder József: Kosztolányi Dezső költészete. Bevezető tanulmány Kosztolányi Dezső Összegyűjtött Versei I. kötetéhez. Budapest, 1962. 5-45.
- ⁷ József Attila Összes Művei. III., 168.; Az "őszi reggeli" Szauder József szerint is "A szegény kisgyermek panaszai"-nak őszére megy vissza. - Vö. Szauder József: I.m.38.
- ⁸ József Attila Összes Művei. III., 167.

- ⁹ Uo. 167.; Kiss Ferenc is hangsúlyozza a ciklus "látszólag együgyű oktalanságát" vizsgálva, hogy "valójában nagyon is raffinált naivság ez." - Kiss Ferenc: I. m. 556.
- ¹⁰ Gyertyán Ervin: József Attila alkotásai és vallomásai tükrében. Budapest, 1969. 19.
- ¹¹ Példaként csak néhányat azok közül, amelyekben a "gyermek" verbálisan is ott lelhető: "Mintha eltévedt gyermek volnék", "Mint gyermek", "Gyereksírás", "Gyermekké tettél", "Egy kisgyerek sir", "A gyerekszemű élet-tavon". A töredékek között található versek kezdősoraiban is: "A gyerekeket úgy szeretik" vagy "A költő olyan, mint a kisgyermek".
- ¹² Németh Andor: József Attila.[Budapest, 1944.], Cserépfalvi. 160.
- ¹³ Uo. 160.
- ¹⁴ József Attila Összes Művei. IV. Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós. Budapest, 1967. 194.
- ¹⁵ József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben. József Attila Összes Művei. IV.; 28-34.; Az idézett szövegrészletek sorrendje megegyezik az eredeti sorrenddel, de - helyhiány miatt - az eredeti sortördelést nem követtük. /Szövegbeli kiemelés tőlem. Sz.L./
- ¹⁶ Németh Andor: József Attila és kora. Németh Andor: A szélen behajtva. Budapest, 1973. 382. /A kiemelés tőlem. Sz.L./
- ¹⁷ Vö. Tamás Attila: A költői műalkotások fő sajátosságai. Budapest, 1972. 203-5.; Akusztikai motívumnak nevezi a rimet és az alliterációt.
- ¹⁸ Levendel Julia-Horgas Béla: A szellem és a szerelem. /József Attila világképe/ Budapest, 1970. 35.
- ¹⁹ Uo. 35.
- ²⁰ Bori Imre: Eszmék és látomások. Tanulmányok. Novi Sad, 1965. 17. A távoli gyermekkori élményt - a személycserét - Németh Andor is alapélménynek tekinti s hangsúlyozza, hogy az mély nyomokat hagyott a költőben. Erre az alapélményre építi tulajdonképpen Németh Andor pszichológizáló megközelítését; egész élet- és életműelemzésének ez a kiindulópontja: "...ha élete végéig sajnó is lelkében a védekezésre képtelen, igazságtalanul büntetett gyermek méltatlankodása, a nagy elképedés, mely kicsi korában fejbe

kölíntja, mégiscsak az, hogy őt, Attilát, Pistának szólítják. Vajon nem azért ütlegetli-e nevelőapja, hogy kiverje azt az Attilát belőle, akihez annyira ragaszkodik? ... A tompa eszü gazda idegenkedése a szokatlan névtől megzavarta a fiucska öntudatát. Innen hajtott ki a későbbi tudat-kettéhasadás." - Németh Andor: József Attila és kora. I. m. 382.

- 21 "Tudod, szívem mily kisgyerek " - írja a "Nem emel föl"-ben, s minthacsak erre válaszolna a "Március"-ban: "Boldog vagyok, gyermek a lelkem.". A rövid ideig tartó, a Flóra-szerelem nyújtotta boldogság és felszabadultság kifejezőjévé lesz a motívum. S ezt fogalmazza meg a "Szerkesztői üzenet"-ben is: "Nem értem, hogy miért volna a-lacsony rendű a játék, a gyermekek öröme. Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat, és akkor derűs a szívem, ha munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől, és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon, vagy azok a szűkös életfeltételek, melyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek." - József Attila: Szerkesztői üzenet. József Attila Összes Művei. III., 186.
- 22 Bori Imre József Attila szürrealizmusát vizsgálva is hangsúlyozza, hogy verseiben "a megélt élet tragikumába dőbrent meg, minthogy József Attilánál életté lett, ami a szürrealista irodalomban és művészetben irodalom, álom, vágy maradt elsősorban. József Attila költői eredményei sem irodalmiak tehát elsősorban, nem mesterségesen előidézettek, hanem természetes módon, életéből következően adódtak." - Bori Imre: A szürrealizmus ideje. Újvidék, 1970. 120.
- 23 Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. Budapest, 1963. 177-8.
- 24 Németh Andor: József Attila és kora. I.m. 494.
- 25 Néhány példa a szerkezetre: "Anyjához tér így az a gyermek, kit idegenben löknek, vernek." /Elégia/. "Nézd! szólnék, de mit is mondjak? Meghallgat, de legbelül egy öregre figyel, ki szomorúan mosolyogva őszi esőben lebontott hajjal bolyong. -" /Hová forduljon az ember/. "Az meglett ember, akinek szívében nincs se anyja, apja, ki tudja, hogy az életet baláltra ráadásul kapja..." /Eszmélet/. "Én... ki ugrott volna egy jó szóra nyomban." /Emberiség/. "A gyermek, aki csügg anyja szerelmén, észreveszi, hogy milyen ostoba." /Kései sirató/. "Én ... ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál, mert az összejtig vagyok minden ős -" /A Dunánál/. "...nem voltam én sem az, akít a családfők kegyelnek." /Irgalom/. "A kisgyerek, kivoltam, mégis él még. A kis kölyök, ki voltam, ma is él." /Kirakják a fát/. "Én ..., kit más-gyötörte anyám azért vert meg, mert sápadt kézzel loptam, én, a gyermek." /Boldog hazug/. "Mint gyermek, aki bosszút esküdött." /Mint gyermek/.

"Én, aki vele mind csak hadakoztam, kibékülnék a harag-
vó halállal." /Flóra/. "Én, ki emberként vagyok élve,
boldog..." /Én, ki emberként/. "Én, akit föltaszít a ló,
s a porból éppen hogy kilátszom," /Bukj föl az árból/.
"S a gondra bátor, okos férfit, ki védte menthetlen ho-
nát," /Hazám/. "És tudom, mint a kisgyermek, csak az bol-
dog, ki játszhat." /Könnýű, fehér ruhában/.

- 26 Az utóbbi /a "most már tudom", "már értelek", "csak most
érttem meg"/ "modellhez" sorolható versek gyakran egybees-
nek a Németh G. Béla által "időviszonyító"-nak nevezett
versekkel. Részben különböznek is /nem csak a "még" hi-
ányával!/. Szerepük akkor érthető igazán, ha azt a József
Attila-itudatos felnőtté-válás szándéka és annak megvaló-
sítása, megvalósulása felől is vizsgáljuk. Így az "én nem
tudtam"-, "én nem tudom"-modellre válaszoló felelet-vers-
ként értékelhetők. - Vö. Németh G. Béla: Még, már, most.
/József Attila egy kései verstipusáról/. Németh G. Béla:
Mű és személyiség. Budapest, 1970. 671-700.; /Itt említ-
jük meg, hogy ugyanebben a kötetben a "szerep"-ről is
szól - Babits, Kosztolányi, József Attila versei alapján.
- Vö. Németh G. Béla: Az önmegszólító verstipusról. I.m.
621-671./
- 27 Szabolcsi Miklós: "Megfáradt ember". Irodalomtörténeti
Közlemények, 1973. 309-315.; A verset értékelve írja: "vég-
pontja egy fejlődésnek és megnyitója egy ujnak, a József
Attila-i költészet, világlátás, értés sok áramlatának."
A versszak utolsó soráról azt írja, hogy annak "minden
egyes szava mély fájdalomra figyelmeztet - a kineve-
zett, nőre vágyó kamasz-, az apátlan, anyátlan árva - a
nemzeti politizálásból kiábrándult lázadó - végül az, a-
kinek testvére van, de ez mégsem igazán az -, már ezek
a fájdalomok összegződnek itt. S még tágabban: a képeknek
van egy olyan 'szegénymber'-rétege, amely a nehéz gyermek-
kor és kamaszkor - József Attila számára ekkor még jelen -
élményeiből táplálkozik."
- 28 Levendel- Horgas: I. m. 35.
- 29 Balogh László: József Attila. Budapest, 1970. 174.
- 30 Vö. Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez /József
Attila: Eszmélet/. Budapest, 1969. 58.
- 31 Vö. Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany Já-
nostól József Attiláig. Budapest, 1964. 145.; - Hangsu-
lyozza az "Eszmélet" VIII. versszakával kapcsolatban:
"Épp a drámai fölismerés tudatosítja majd különös élesség-
gel a valóság törvényeit:tér és idő megbonthatatlan rácsai
közé zártságát."

- 32 Vö. Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez. 57.
- 33 Tamás Attila: Költői világképek... 123.
- 34 Uo. 123.
- 35 József Attila Összes Művei. III., 170.
- 36 Uo. 170., /A kiemelés tőlem. Sz.L./
- 37 Fejtő Ferenc: József Attila, a "felnőtt". Népszava, 1938. február 27. 9.
- 38 Uo. /A kiemelés tőlem. Sz. L./ Verseit vizsgálva Fejtő a következőképpen értelmezi a József Attila-i "felnőttiséget": "Felnőtté lenni annyi, mint keresztül esni egy külső vagy belső hajótörésen, az élet kijózanító tanításában részesülni. A felnőtttség nem gyávulást jelent, hanem az illúziók szertefoszlását, a valóság megismerésének kényszerét. A felnőtttség reménytelenséggel és szörnyű magánnyal kezdődik. A felnőtttség az élet és a halál tudomásulvétele. ... A felnőtt ember jogot és felelősséget érez. Jogot a szabadságra s felelősséget: helytállani. Nemcsak magáért, a közösségért is. József Attila érezte ezt a felelősséget, mint kevesen. Ez az érzet lett felnőttügyi rendszerének tengelye." - Fejtő Ferenc: i.m.
- 39 Hivatkozás helyett: ezuton mondok őszinte köszönetet Ilia Mihálynak és Szőke Györgynek, akik munkám irányításában tanácsaikkal segítségemre voltak.

SCHEIBER SÁNDOR-ZSOLDOS JENŐ-KATONA Z. FERENC

MIKSZÁTH KÁLMÁN LEVELEZÉSÉBŐL

Tudomásunk szerint "Kiadatlan Mikszáth-levelek az Országos Széchényi Könyvtárban" című kiadványunk¹ megjelenése óta a Mikszáth-levelezés körébe vágó közlemény nem láttott napvilágot. Munkánkra egy-két napilap is felfigyelt. Közülük a Mikszáth-életrajz kutatását tekintve fontos Pikay István cikke, s a cikk egyes állításaira vonatkozó cáfolat.² Nyomozó munkánkat tovább folytattuk. Eddigi gyűjtésünk anyagát itt tesszük közzé.

1.

GAJDÁCS PÁL LEVELE MK-HOZ

Gajdács Pál /1847. dec. 23. Békéscsaba - 1929. nov. 12. Tótkomlós/ Selmecbányán diáktársa, s az író élete végéig jóbarátja volt Mikszáth Kálmánnak. Tanulmányai befejezése után külföldre utra indult. Járt Angliában, Franciaországban. Utirajzait Mikszáth közölte a tőle szerezett Magyar Néplap melléklapjában. Először Békéscsabán a nőképző-iskolában, majd Szarvason az evangélikus főgimnáziumban tanított. 1882-ben Tótkomlóson ev. lelkésznek választották. Néhány szépirodalmi munkáját Kner Izidor adta ki Gyomán.³

London, 1871. aug. 22.

Kedves Barátom!

*Régi vágyam; Londont, a világ legnagyobb s tán leg-
szebb városát látni, végre valósult...*

*De reflectálva utolsó leveled azon pontjára, hol kérsz,
hogy külföldi tapasztalataimból egyetmást kimerítőbben írjak
le⁴ eltérek ezen általános vondsoktól. - Együttal azonban
figyelmeztetek arra, hogy tapasztalataim bővebb és kime-
ritőbb leírását ne várj tőlem, mert hiszen csak a legutol-
só 3 nap élményeinek részletesebb leírásához évek kellenek,
már pedig tudva levő dolog, hogy nem szeretek sokat írni.
- Hja ez családi baj! Mindazáltal megkísértem a legutóbbi
3 nap tapasztalatait röviden leírni, de csak egyes vondsok-
ban, élénk képzeleted úgy is kitölti majd a hézagokat...
Egyébről jövő levelemben.*

Gajddos Pál

Lelőhelye: Mulattató. A Magyar Néplap társlapja. 1874.
137.

2.

EGY MIKSZÁTH-LEVÉL BORITÉKJA

A Mikszáth-filológiát érdekli, kikkel volt ismeretség-
ben az író. Ezért közöljük levél hiján is az alábbi bori-
ték szöveget. A címzett Fischer Rosaly /1858-1908/, Fischer
Antal Enoch makói rabbi leánya, Makai Emil nővére, aki Rengei
Mylander és Vigolla álnéven tárcákat, fürdőleveleket, kar-
colatokat írt a nyolcvanas-kilencvenes években a Marosba, a
Makói Hírlapba, majd a Szegedi Naplóba. 1878-1879-ben ma-
kói levelezője a Milassin Vilmos szerkesztette Hölgyek Lap-
jának.⁵ Itt jelent meg folytatásokban "Edith" című hosszabb
elbeszélése.⁶ Rosaly az év egy részét Szegeden töltötte ro-

konainál. Herczel Fülöp, egy ideig Szeged város tiszti fő-orvosa, a neves sebészprofesszornak, Herczel Manónak édesapja sógora volt a makói zsidó papnak.⁷ "A kitűnő orvos vendégszerető házában - írja Makai Endre sebésztanár, Rosaly fia - nagy volt a társasélet, főleg a szegedi árvíz /1879/ utáni rekonstrukciós időkben; gyakori látogatója volt Mikszáth Kálmán is".⁸ Ebben a környezetben találkozott a fiatal író a Szegedi Naplónak 1878. júl. végétől 1880. dec.-éig Szegeden tartózkodó munkatársával.

(Boríték:)

(Fejléc:) [A (?) Szegedi Napló szerkesztősége

Fischer Rózsa urhölgy

ő nsgának

Helyben (=áthuzva;alatta)

Makó

A postabélyegzők kelte: Szeged $\frac{2}{3}$ 79 [=1879. márc. 2.] -
Makó $\frac{3}{3}$ [=márc. 3.]

A boríték dr. Makai Endre matematikus tulajdona.

3 - 5.

MK LEVELEI PETELEI ISTVÁNHOZ

Eddig csak egy Petelei Istvánhoz /1852-1910/ intézett Mikszáth-levélről tudtunk.

Az alábbi három levél Mikszáth és Petelei baráti kapcsolatához szolgáltat adatokat. Ismeretét Bisztray Gyula professzornak köszönjük.

Petelei az 1882-es esztendőben Marosvásárhelyt visszavonultan él. A levelek hangja bizonyítja, hogy Mikszáth sikereinek teljében is gyengéd, baráti szeretettel viseltetett a betegeskedő novellista iránt.

Az első levélben tervezett utazás nem valósult meg. Jelen közleményben adjuk közre Mikszáth Márki Sándorhoz in-

tézett levelét /6. sz./, melyben lemondja a látogatást. E kártya pontosítja eddigi ismereteinket Mikszáth és Kiss József kapcsolatáról.

A három levél - kiegészülve a Márki Sándorhoz írott sorokkal - Mikszáth 1882-es esztendejének megfeszített munkában eltelt hétköznapijaihoz nyújt új adalékokat.

3.

Kedves Bardtom!

Elhatároztuk Kiss Józseffel, aki itt csámcsog mellettem, Itáliába menendő,¹⁰ hogy mielőtt megjön, egyszerre fogunk elmenni mind a hárman Aradra:¹¹ ahova hármunkat meghittak - de külön.

Nekik is meglepetés lesz, - nekünk meg igazi ünnep, ha ott egyszerre összejöhetünk hárman. Biztosak vagyunk, hogy neked is tetszeni fog a dolog - de ha nem is, két voks egy ellen, ott kell lenned.

Az időt, a napot meghatározzuk később.¹²

igazi hived

Mikszáth Kálmán

[A névjegykártya rectóján:]

Pista! Március idusára tűzöm ki a terminust! Addig visszatérek. Isten veled

Kiss

[1882. január eleje]¹³

Mikszáth Kálmán névjegykártyája /12x7,5 cm/. Rectóján a név és alul a jobb sarokban szép kézírást utánzó nyomtatott betűkkel: "Pesti Hírlap". /Ezen a lapon vannak Kiss József sorai./ A verson Mikszáth sorai olvashatók.

4.

A "Pesti Hirlap" Szerkesztősége
Budapest, V., Nádor-utca 7. sz.

Kedves Pistám!

Összinte köszönetem nyilvánítása mellett, hogy oly pontos voltál, itt küldöm a tiszteletdíjat /tíz forintot/ nem annyi amennyit megérdemelne a szép rajz¹⁴ /még egyszer üdv érte/, hanem amennyit lehet.

Kártyádat megkaptam, de a K. Közlöny¹⁵ nem jár nekünk, s sehonnan sem bírtam megszerezni. Sajnálom pedig.

*Csókol
szerető barátod*

Mikszáth Kálmán

Minél előbb elvárom - kéziratban.

[1882. június második fele] ¹⁶

A Pesti Hirlap szerkesztőségi levélpapírján, a dupla levélpapír első lapján.

5.

A "Pesti Hirlap" Szerkesztősége
V. Nádor-utca 7. ¹⁷

Kedves Pistám.

Szőrnyű rövid leveleket írsz. A rajzod igen szép volt a V. Ujságban.¹⁸ Hogy vagy? Mikor látunk már Pesten?

Czikket ez idő szerint nem írok,¹⁹ mert nagyon sok a dolgom, de újévtől kezdve gyakrabban is felkereslek.

Két könyvet is írok egyszerre²⁰ s azonfelül annyi ostromnak vagyok kitéve a redakcióktól s annyi ígértem már meg /hisz tudhatod hogy van az!/, hogy bujkálok az utcákon a legjobb ismerőseim elől.

Várjatok hát sorotokra!

Szerető bardtód

Mikszáth Kálmán

[1882. szeptember-október.]²¹

A dupla levélpapír első lapján, megbarnult, fekete tintával.

6.

MK LEVELE MÁRKI SÁNDORHOZ

Az alábbi levél korai előzménye Mikszáth 1910-ben a Kölcsey Egyesülethez intézett levelének /Krk. 26:73./207./ és fontos dokumentuma Mikszáth és Arad kapcsolatának.

Mind ezt, mind az 1910-es levelet Ficzy Dénes, Arad irodalmi életének kiváló ismerője közölte először.

Az 1882-es levél eddig kétszer jelent meg, meglehetősen eldugott helyeket: Ficzy Dénes: M.K. Aradon. Vörös Lobogó /Arad/, 1957. március 17.;²² u.ő.: M.K. Kiadatlan levele Márki Sándorhoz. Bp. 1882. I. 27. Csongrád megyei Hírlap /Hódmezővásárhely/, 1960. május 29. 5.

Jelen közlemény Ficzy Dénes értékes jegyzeteinek felhasználásával s a különböző helyeken megjelent Ficzy-dolgozatok adatainak összegzésével a mind időszerűbbé váló levelezés-pótkötet munkálatait szándékozik megkönnyíteni.

Ficzay Dénes Csongrádmegyei Hirlap-beli cikkében írja, hogy a Kölcsey Egyesület, mely Aradon 1881-ben alakult meg, neves írók aradi vendégszereplésének megszervezését tűzte ki egyik céljául. Az Egyesület titkára volt Márki Sándor tanár, történetíró, később kolozsvári egyetemi tanár.^{22/a}

A levelet 1957. januárjában az Egyesület Irattárának rendezése közben Ion Niciu tanár találta meg.

Mikszáth 1906-ban a br. Neumann Margit- br.Dániel Tibor-esküvő alkalmával volt Aradon mint esketési tanu. Pohárköszöntőt is mondott. Egy ekkoriban kelt nyilatkozata szerint már járt egyszer ott rangrejtve, valami nagy megyei panamát leleplezendő.

A "Pesti Hirlap" szerkesztősége
V. Nádor-utca 7

Budapest január 27 882

Tisztelt Uram!

Örömet okozott nekem az ön udvarias levele, de mint-hogy a terézvárosi körbe is egy felolvasást kell írnom legközelebb, s azonfelül is igénybe vagyok véve több oldalról, az Aradon felolvasandó dolgot csakis Martius 1 jén teszem az ön nevére czimezve postára.²³

Ez időn túl méltóztassék tetszése szerint elhelyezni azt felolvasásaik programjába s felolvasatni valakivel, mert bármint óhajtanám is, újságírói rabszolgaságom nem engedi meg, hogy személyesen is láthassam Aradot, a "szépasszonyok városát".

A felolvasás címét azonban megírhatom előre.²⁴

Fogadja őszinte köszönetemet azon meleg hangért, mely becses soraiból kisugárzik, midőn eddigi irogatásaimról emlékezik.

igaz tisztelője

Mikszáth Kálmán

A levél lelőhelye a Kölcsey Egyesület Irattára, Arad.

7.

MK LEVELE SZEMERE ATTILÁHOZ

Szemere Attila Mikszáth Kálmánhoz írt nyílt levelében helyteleníti, hogy az író a maga okos gondolatait parasz-
tok szájába adja: ezért éri támadás, miként nemrégiben is Nagy András János hódmezővásárhelyi parasztnábob szellemes mondása miatt.²⁵ Szemere levelét Méreiné Juhász Margit közli a Mikszáth levelezés kritikai kiadásában,²⁶ de elkerülte figyelmét, hogy Mikszáth azonnal, folytatólagosan szedett szövegben válaszol Pesti Hírlap-beli újságíró társa fejtegetéseire:

Kiszedve közölte velem a redakció ezt a cikket s így már nem is volt módom vétőt mondani, hogy maradjon el ez az apró lövöldözés a semmi miatt. Hiszen még nincs itt, urak, az uborka-saison!

Ambár megvallva az igazat, egyrészt nem is bánom, ha megjelenik e nyílt levél, mert sok igaz van abban elmondva.

Sokszor volt már eddig is apró-cseprő duzzogás ellenem, ha az é l ő k r ő l írtam.

Jól esik hát most egy védelmi szó olyan embertől, aki már h o l t volt.

Értem Szemere Attila bardtomat. Fürge fegyverzetben jelenik meg s egy-két oldalvágást mérván ő kegyelmeikre Vádrhelyen, elmondja szellemes modorban a tanácsait.

És bizony-bizony erősen fontolgatom azokat magamban. Hát ha csakugyan szakítani kellene azzal a szokással, hogy élő emberekről írjak?²⁷

De nem, mégsem!

Mert én még soha azért tollhoz nem nyultam, hogy valakit megsértsek vele, -- de soha azért a tollamat le sem tettem, mert az valakinek nem tetszett.

Most sem teszem le. Ugy írok, mint eddig.

Hiszen nem panaszkodhatom tulajdonképpen. Több gyönyörűségem volt még eddig a cikkeimből, mint keserűségem. Sőt keserűségem nem is volt. Egy két aprehenzivus szó még a szerelmesek közt is édesség-számba esik.

Hanem egy dolgot nem hagyhatok szó nélkül, ami úgy véletlenül eszembe ötlik.

Van bizonyos kicsinyeskedés, amely nagyon kedvetleníti az írókat.

Egyszer például azt írtam egy beszélyemben, hogy "haragoszöld füvek integettek". Kapok másnap egy természettudósunktól levelet: "Uram az ön beszélye szeptemberben játsszik s akkor a fű már nem haragos zöld, hanem valamivel világosabb".

Egy másik elbeszélésemben a Tisza kanyarodásáról írtam. /Nem a miniszterelnökről - hanem a folyaméről./ S valahol egy geographiai pontra mély behajlást tettem. Zápormódra jött a helyreigazító levél, hogy "hohó a másik oldalon van a kanyarodás. Nálunk azt minden gyerek tudja".

/Persze - nekik az eszökbé nem jutott, hogy én nem náluk gyerekeskedtem./

Alig néhány hete mondtam el egy kis történetkét a szegedi hidról, melynek a vámját azzal a finesszel szedte be egy Dákos uram a hamisan bementett szegediség ellenében:

"Ha Szegedre való, hát mivel eszik kendteknél a levest?"

- A m a k ó i uton érkező menyecske azt felelte "Kanadává", mire Dákos uram megbírságot, mondván: "Szegeden kandállal eszik a levest, hugom".²⁸

Vérszemet kap erre az én kedves Nagy Sándor bardtom²⁹ /aki különben másképp igen okos ember/ s megereszt a lapjában egy cikket, hogy : ha a menyecske a makói utról jött, akkor nem mondhatta a "kanadává", mert ez dorozsmai dialektus lévén, azt csak dorozsmai menyecske mondhatta, aki pedig nem jöhetett Makó felől, ha pedig makói menyecske volt, akkor jöhetett onnan, de egészen mást kellett mondania. /Ilyen szépen főzte ő ezt ki./

Az effélékre természetesen lehetetlenség felelni, ezt szépen el kell szenvedni, mert annál bosszantóbb, hogysem az ember mosolyoghasson rajta, annál pedig mulatságosabb, hogysem mérgeledjék érte.

Hanem az utóbbit, mikor aztán Nagy Sándorral találkoztam, éppen tegnap, mégsem állhattam meg szó nélkül:

-Ej, ej, Sándor, hát nem mehetett el az a dorozsmai menyecske Makóra előtte való nap?

- Az ám - felelte nevetve. -- No erre nem is gondoltam!

Egyszóval sokra nem gondol a közönség, amikor minket birdílgat. Az akarják, hogy amit ők valamennyien együtt tudnak, az külön mindenikünknek az öt ujjában legyen. Pedig hát valamennyien sem vagyunk olyan erősek a tudásban, mint amilyen erős egyikünk-másikunk a nem tudásban.

Azért hát rezignáló nyugalommal kell az ilyen apró polémákat szívelni a közönségtől.

Én türom is szívesen.

Mert tény, hogy néhányszor felszólaltak ráfogott hibákért, amikor nem volt igazuk. /S ez a vásárhelyi eset

is azok közül való./

De hányszor nem szólaltak fel olyan hibáimért, amikor igazuk lett volna!

Mikszáth Kálmán

Lelőhely: Pesti Hírlap 1886. ápr. 30. 1-2.

E levélre Törő Györgyi volt szíves felhívni figyelmünket.

8.

FARKAS LÁSZLÓ LEVELE MK-HOZ

E hírlapi levelet dr. Farkas László /1847-1922/, a Rókus kórház sebész főorvosa, Mikszáth Kálmán barátja és orvosa írta. Az író nagyrabecsült orvosbarátját Kéthlyvel, Korányival állítja egysorba; úgy véli, Balassa Jánostól, nagybátyjától örökölte sebészi tehetségét; megemlíti, hogy számos róla elnevezett műszert használnak az európai kórházakban. Erdemeiért udvari tanácsos lett.³⁰ Mint tollforgató is jelesnek bizonyul: az 1894 nyarán Berlinben tartott sebészkongresszus szaktudományi mozzanatait oly hozzáértően szövi írásába, hogy azok valóban egy baráti levélbe il-
lő tájékoztató közlésként hatnak.

Kedves barátom!

Csak már lesszoknál az örökös nőgatásról, hogy pajtds, mért nem nősülsz? mért nem írsz? Mikor ugyis ezerszer megmondtam: hogy könnyen szeretni csak magyar nőt lehet, könnyen elvenni pedig csak japánit. S Japánig még nem jutottam.

Majd egyszer elmondom azt is, hogy miért. Ami meg az írást illeti, hisz azt ugyis mindenki megtanulta gyermekkorában s akkor sem szerzett nagy mulatságot és mint foglalkozást bizony gyengébb és áldástalanabb mesterségnek tartom a jelenleginél, hol vérbetűk nyomán egészség virul.

Nekem egy gyönyörűségem van csupán, ha elfáradtam a szenvedésnek szóval és cselekedettel való istápolásában -- az utazás. Vasuton, hajón messze, mennél messzebb, lehetőleg mindig csak emberek közé. Nézni azt az óriás létrét, melyen fölfelé kapaszkodik az isten képére teremtett lény, nem azért, hogy közelebb jusson alkotójához, hanem, hogy ideál nélkül, csupa érdekből konc után nyuljon kapzsi kézzel, miközben könnyen lelökik és jó a kis orvos, megtapogatja fejedlgyát s megnyugtattja, hogy nemesebb részek nem sérültek s kezdheti újra, vagy jó a nagy orvos, az idő, mely a tavaszt s fecskét meghozza, a reményt, hirnevet pedig elviszi gyors szárnyain és a fuit rovatba bejegyzí nevét, például így:

Here lies Mr. N. honest man

Cheat him dewil if you can!

/N. Ki itten nyugszik, becsületes ember

Próbálkozzék vele az ördög, hogy ha mer! /

Különösen szeretek Berlinben járni, mert az orvost s tudományát megbecsülik. Ott az orvos faktor a társadalomban nem csupán szervezetfoltozó.

[A beszámoló főbb motivumai: Koch és a tuberkulozis; idegoperáció; a háboru gyilkoló hatása; statisztika a háborus halottakról;³¹ Behring a difteritisz gyógyítása terén tett felfedezéséről a Budapesten tartandó nemzetközi közegészségi kongresszuson számol be; a kloroform-halál elhárítása stb.]

Te berlini levelet kívántál, szívesen megírtam. Már e pár nap alatt gyűjtött benyomásokból láthatod, hogy szövetségeseink orvosai hatalmasan dolgoznak nemzetük becsületén. Hogy is mondta nagy Frigyes francia bardtja: "la lumière vient du nord".

Hogy Berlinben mulatnak-e, kérded? Hogyne. A Bajazzo-kat és a Parasztbecsületet egyre-másra játsszák a kirdlyi

operában. Hídba a tiszta zenei dallamok a wagneri motívumok közé is belopják magukat. A dal meg pálmák hazájából jő.

Még ez a kedves dal járja, mely Amerikából vándorolt át. Kicsi kis dalocska, ha hallja az ember, a Lido szigetére képzeletben magát, annyira olaszos. Szövege ilyenforma:

Te kék tenger, vigyázz a kedvesemre,
Föl ne ébreszd, hogy ha elszenderedne,
Üledbe ringatva --
Mint az édes anya,
Ki nem pihen,
Csitt, csendesen
Dudolgass felette.

Gyenge foraitás, de feledhetlen napok emléke csendül meg lelkemben idézetükre. Szinte távgondolkozóvá válik tőle az ember.

De visszatérek, amint te is vissza fogsz térni Gleichenbergből, hogy folytassuk a titokzatos életet, mit rád a hazaszeretet s a vigasztaló piquet-játzsma, rád nézve pedig a szenvedés elhárításának nem kevésbé tiszteletre méltó érzése s a játszmad mellett gíbickedés tesz értékké.

Vale.

Dr Farkas László

Megjelent: Pesti Hírlap. 1894. júl. 6. Tárca-rovat. 1-3.

A közölt szöveg 1. és 3. l.

MK LEVELE CSERNA SÁNDORHOZ

Részvétlevél az apa halálakor fiához. Cserna Vince /1840-1896/ Fehér megye aljegyzője, majd alügyésze, később Debrecen főügyésze volt. Fiatalabb éveiben verseket és elbeszéléseket adott közre, a hatvanas-hetvenes évek fordulóján.

jától kezdve pedig politikai és büntetőjogi cikkeket közölt, s bírák, ügyészek, ügyvédek részére kézikönyveket adott ki.³² Fia, dr. Cserna Sándor mérnök, államvasuti főfelügyelő, kir. tanácsos Mikszáth baráti köréhez tartozott. Szenvedélyesen gyűjtötte híres emberek kéziratait. Gyűjteményében akadt Petőfi-, Kazinczy-, Goethe-, Heine-levél, Vörösmarty-írás, egyéb érdekes relikvia: Erkel Ferenc nyugtája, Bródy Sándor verse, Leoncavallo bejelentő-lapja, Zola névjegye stb.³³ E gyűjteményből került elő az alábbi, névjegykártyára írt Mikszáth-levél is:

Mély részvéttel olvastam a szomorú hírt, édes atyád halálát, kívánom, hogy minél könnyebben tudd elviselni ezt a csapást megmaradt kedveseid szeretete által, melyhez a mi -- barátaid -- vonzalma és tisztelete is hozzájárul:

igaz hived

Mikszáth

[1896. febr. 10-16. között]

A levél írásának időpontját Cserna Vice halálának dátumához viszonyítottuk: 1896. febr. 9-én hunyt el.³⁴

Mikszáth a levelet a gyász hét napjaiban, 1896. febr. 10-16. között írhatta.

A részvétlevél Réz Pál ajándékából Scheiber Sándor tulajdonában van.

10.

DARÁNYI IGNÁC LEVELE MK-HOZ

Mikszáth Kálmán 1892 óta élete végéig Fogaras városát képviselte a parlamentben. Ez idő tájt azonban már egyre ritkábban jelent meg az ülésteremben.³⁵ E látszólagos érdektelenség mögött azonban nem tompult utánjáró tevékenysége választói kérelmező ügyeiben. Ilyen mozdulatokat tükröz az itt következő levél is:

Nagyságos Mikszáth Kálmán országgyűlési képviselő urnak

Budapesten

Tisztelt Bardtom!

A Fogaras vármegyei gazdasági egyesület kérelmét kivánságod szerint teljesítettem, amennyiben az egyesület által kért 500 forintnyi segélyt folyó hó 18-án 11303. szám alatt engedélyeztem, intézkedtem továbbá az iránt, hogy a gazdasági ismereteknek a nép közt való terjesztésére a fogarasi ménes-birtok tisztikara igénybe legyen vehető; a brasói kulturmérnöki hivatalt pedig utasítottam, hogy az egyesület megkeresésére úgy a talajjavítás, mint a kenderdáták létesítésénél tanácsal és a tervek elkészítésével támo gassa az egyesületet.

A baromfitörzsek kiosztását az országos baromfitenyésztő egyesület eszközölvén, a gazdasági egyesületnek erre vonatkozó kérelmét közöltem a nevezett egyesülettel.

Szives üdvözléttel

tisztelő barátod

Darányi

[1896. ápr. 19. vagy 20.]

Kézirata ismeretlen. Megjelent a Fogaras és Vidéke című hetilapban 1896. ápr. 26-án /4.1./ A levél írásának idejét a benne említett engedély keltét követő napokra tehetjük. Gondolnunk kell ugyanis arra, hogy a levél Mikszáth útján /1. a következő levelet/ került a lap szerkesztőjéhez, aki azt már az ápr. 26-i, vasárnapi számban közölte.³⁶

11.

MK LEVELE THIERFELD LIPÓTHOZ

Fogaras városának képviselő-testülete 1895-ben csaknem 300 aláírással beadványt intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, s benne gimnázium felállítását kérte.³⁷

A kérelem kedvező elintézésében jelentős szerepe volt Mikszáth Kálmánnak. Irodalmunk is így emlékszik meg róla: "A gimnázium... alapítását Mikszáth Kálmánnak köszönhettem".³⁸ Az ügy sikeres fordulatáról az író elsőnek a Fogaras és Vidéke című lap szerkesztőjéhez írt levelében nyilatkozott, majd rövidesen képviselői beszámoló beszédében foglalkozott az elért eredménnyel. A lap szerkesztője, kiadója és tulajdonosa, Thierfeld Lipót ezzel a bevezető mondatral közli a hozzá érkezett Mikszáth-levelet:

"Mikszáth Kálmán képviselőnkéntől szerkesztőségünk a mai napon a következő levelet kapta".³⁹

Mélyen tisztelt Szerkesztő ur!

Midőn arra kérem, szíveskedjék Darányinak tulsó lapon írt levelét az újdonságok közt közzé tenni, mert az odaválto közönséget érdekli, egyszersmind megjegyzem, hogy arról is lehetne egy újdonságot írni, miszerint a feldőlítendő fogarasi gymnasium költségei már a jövő évi 1897-iki országos budgetbe be lesznek állítva -- a gymnasium létrejötte tehát bevégezett ténynek tekinthető. Mit örömmel hozok tudomására.

Öszinte tisztelője

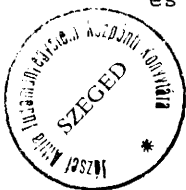
Mikszáth Kálmán

[Budapest, 1896. ápr. 22. vagy 23.]

A levél kéziratát nem ismerjük. Szövegének lelőhelye: Fogaras és Vidéke. 1896. április 26. 3. A lap vasárnaponként jelent meg, tehát a szerkesztő mondatának "mai nap" kitétele csak a nyomdába adás időpontját jelölheti. A levelet ápr. 24-én, pénteken vagy 25-én, szombaton meg kellett kapnia. Így Mikszáth a levelet 22-én vagy 23-án írhatta.

*

A gimnázium felállításának közeli ténye polémiaát váltott ki Pánczél Károly ref. pap, a szabadelvű párt elnöke, és Gagyí Sámuel polgári iskolai tanár között. Gagyí szerint

"nagy tévedésben van szeretett képviselőnk, midőn azt hiszi, hogy általános örömet okozott". A város lakosságának többsége fájlatja, hogy polgári és kereskedelmi iskolájának megszünetetése árán jut gimnáziumhoz. Néhány ember magánérdeke miatt fosztják meg iskoláitól nagy befolyású képviselője segítségével.⁴⁰

Pánczél Károly a gimnázium jogosultságát a másik két iskolatípussal szemben a pályaválasztás szélesebb távlataival vádi. A polgári csak alacsony beosztású állásra /adóhivatali, vasuti, postai alkalmazott/ képesít, a folytatólagosan elvégzett, ekkor még három évfolyamu kereskedelmi pedig csak egy évvel jelent rövidebb tanulmányi időt, mint a gimnázium, viszont a gimnázium az egyetem valamennyi fakultását megnyitja az ifjuság előtt. Gagyí hamis közhangulatot akar teremteni. Mikszáth teljes jóhiszeműséggel fáradozott a gimnázium felállításáért.⁴¹

A gimnázium a VKM 1898. jun. 23-án kelt rendeletével az év szeptemberében nyitja meg első osztályát;⁴² ezzel egy időben fokozatosan megszűnnek a polgári iskolák. A kereskedelmi tovább működik. 1901-ben újjáéled a polgári leányiskola.⁴³

12.

MK LEVELE BEŐTHY ZSOLTHOZ

Beőthy Zsolt 1899. jan. 30-án kelt levelében arra kéri Mikszáthot, hogy a Kisfaludy Társaság felolvasó ülésére szánt novelláját juttassa el a "holnap, kedden [jan. 31.] du. 5 h., az előzetes közülésre", addig is üzenje meg a témát, a terjedelmet, és hogy maga kívánja-e felolvasni novelláját.⁴⁴ Ismerjük Mikszáthnak a Beőthy-levélben felvetett kérdésekre adott válaszát.⁴⁵ De feltűnő, hogy benne nem tesz említést a novella megküldését sürgető kérdésre.

Erre, amint az alább közlendő levélből kitűnik, Mikszáth külön felelt. Hírlapírói pályájának izgalmas napjait éli. Ujságjában megjelent már a bejelentés: "Az Országos Hírlap, a laptulajdonosok határozatából, a mai nappal megszűnik és a Pesti Hírlapba olvad".⁴⁶ A lap főszerkesztésével együttjáró ügyintézés lekötötte idejének egy részét. Innen a haladéktétel. Egyébként "A rokon" című novellát 1899. febr. 5-én Beöthy Zsolt olvasta fel a Társaság ülésén.⁴⁷

A levél így hangzik:

Igen tisztelt barátom!

Annyi dolgom lévén a lap ügyeinek lebonyolításával, hogy csak este bírom bevégezni a felolvasást; holnap késedtem s holnapután délben megkapod szép levonatban, esetleg elküldhetem Gyulaynak is. Jelentsd ezt be kérlek a mai előleges cenzurnál egybegyűlteknek

Jan. 31. 1899.

tisztelő híved

Mikszáth Kálmán

A levél dr. Bors Jenő főorvos ajándékként Scheiber Sándor birtokába került.

13.

MK LEVELE BENDTNER JÓZSEFHEZ

Bendtner József /1845-1912/ a Légrády-nyomda művezetője, nyomdaipari szakíró volt. Foglalkozott szépirodalommal is: regényfordításai jelentek meg. Munkatársa volt a Szegedi Híradónak.⁴⁸

Bendtnernek is, akárcsak Mikszáthnak, szolgálati lakása volt a Pesti Hírlap Váci körúti /ma: Bajcsy-Zsilinszky ut/ palotájában.

A levelet Mikszáth valószínűleg azért írta, mert Bendtner nem találta otthon.

Igen tisztelt Bändtner ur!⁴⁹

Átnéztem egy pár hiba híján amit kijelentem nyomható - de hogy nagy tévedések ne csusszanak be kérem még a mai nap folyamán megküldeni a második kötet kinyomatott ivateit, mert vagy két olyan dolog van amit azok nélkül nem tudok megigazítani.

Például nem emlékszem hogy hány huszast kapott Buttler a kertésztől. Itt hatot mondunk de félek, hogy előbb négyet mondtam - hát könnyű lesz kiigazítani mindenütt egy summd-ra de látni kell.

Es még egy másik ilyen megnézni való is van - azért kérem sürgősen talán mingyárt elküldeni

tisztelő barátja

Mikszúth Kálmán

[1901. augusztus-szeptember] ⁵⁰

Fehér, dupla levélpapíron, csak a 3. lapra írva, tintával.

Bendtner József unokája, Radnai Márta tulajdonában. Ismeretét Bisztray Gyula professzornak köszönjük.

14.

MK LEVELE KABOS ILONKÁNAK

A Londonban élt és ott elhalálozott Zsigmondyné Kabos Ilonka /1900-1973/ zongoraművésznő nevét Ady Endre örökitette meg irodalmunkban. A Budapesti Napló szerkesztőségében együtt dolgozott Kabos Ede és Ady Endre. A költő nagyrabecsülte a századforduló neves hírlapíróját, akit egyik versajánlásában "anyai barátjá"-nak nevez /Az egyedüliség vigasza/. Szeretetében osztozott Kabos Ede kislánya, Ilonka is. "Fehér lány virágkezeli" című versét neki ajánlotta: "Kabos Ilonka kedves, kis hugomnak" /Szeretném ha szeretnének, 1909./. Dénes Zsófia ennél többet is tud: Ady már két évvel korábban "Vér és arany" című kötetének első példányát Kabos Ilonkának dedikálta.⁵¹

Valójában: Kabos Ilonka "irodalmi élete" az eddigi mozzanatoknál valamivel korábban kezdődött. És nem kevésbé nagy név kapcsán. Csakhogy a történet családi keretben maradt, utóbb meg feledésbe merült. Kabos Ede munkatársa volt Mikszáth Kálmán lapjának, az Országos Hirlapnak.⁵² Kapcsolatuk később sem szakadt meg. Erre vall az író üzenete a négyéves Kabos Ilonkának. A kislány fényképe alá ezeket a sorokat írta:

Egy puszit küldök a kis Ilonkádnak, hogy ő is tartozni fog eggyel egyszer.

*Mikszáth Kálmán
bácsi*

[1904]

14a.

MK LEVELE KOSSUTH FERENCNEK

Mikszáth kapcsolata Kossuth Ferencsel tisztázódni fog a publicisztikai iratok kiadása során. Első idézése talán 1884-ből való, amikor az író megemlíti, hogy a még Olaszországban élő Kossuth Ferencet az ellenzék Kolozsvárott képviselőnek léptette fel Gyulai Pál ellenében /Krk. 68:46/.

Az utolsó adat Mikszáth halála évéből való. Azt írja Gajdács Pálnak 1910. jan. 2-án: "Különben pedig Kossuth nagy rendetlenségbe süllyesztette a vasutakat is. Így megyünk feljebb-lejjebb mindenben"/Krk. 26:75./.

A jelen levélben ifj. Dr. Nagy Miklóst, Nagy Miklósnak, a Vasárnapi Ujság szerkesztőjének /1840-1907/ fiát protezsálja Kossuth Ferencnél, a közlekedési miniszternél. A fiu a Magyarország Tiszti Cimtára 1907-es kötetének tanúsága szerint /267. l./ a M. Kir. Államvasutak kolozsvári Üzletvezetőségének I.osztályán dolgozott mint fogalmazó.

Mikszáthnak az apával való viszonyára fényt vetnek a Krk. 25. kötetében közzétett levelei /195., 202., 210., 230., 245., 264., számok./

A levél szövege így hangzik:

Kegyelmes Uram!

Kevés szóval /hogya sok időt ne raboljak/, de a legmelegebb szavakkal igyekszem Hozzád juttatni azt a kérésemet, hogy légy kegyes a legközelebbi előléptetéseknél jóakarattal lenni ifjabb dr. Nagy Miklós /kolozsvári üzletvezető-ségnél fogalmazó/ iránt, ki a 3-ik fizetési fokozatból már megérdemelné az előlépést a 2-ikba.

Apja Nagy Miklós, a "Vasárnapi Ujság" ismeretes szerkesztője, értékes, derék ember, kinek a magyar kultúrában nagy érdemei vannak.

Sapientia pauca. Egyetlen betűvel sem alkalmatlankodom többet, hanem maradok, aki mindig voltam,

rendületlen tisztelő és

Bpest April 7. 1907.

igaz híved

Mikszáth Kálmán

A levél Hirváth Éva könyvtáros /Kaposvár/ tulajdonában van. Engedélyével közöljük. Bata Imre hívta fel rá figyel-münket.

A szöveg fakszimilében is közölve: Színházi Élet 1918. 42. sz. 12-13.

15.

MR LEVELE CSILLAG SOMÁHOZ

Csillag Soma 1876-ban született Patak községben, a balassagyarmati járásban. A Fried Rózával kötött házassága után megvásárolta a Veres-féle középirtokot Horpácson. A növény- és állattenyésztésben egyaránt kiemelkedő eredményeket ért el itt.

Mikszáth 1904 novemberében Szontágh Antaltól megvásárolja a nyáron elhalt Szontágh Pál birtokát Horpácson. 1907-ben felépül a horpácsi "Mikszáth-kastély". 1909. szeptemberében az író megvásárolja még a Horpács melletti Szomolya-pusztai erdőt is.⁵³ Mikszáth az egytagban lévő területet

Csillag kezére bizta.⁵⁴ Csillag 1946-ban halt meg Horpácson.

Groszmann Frigyes így ír nagybátyjáról, Csillag Somáról: "Nagybátyámat Mikszáth-hoz őszinte, jóviszony fűzte. Az író közvetlen modora, jóindulatu egyénisége kizárta a bérlő és földesur közötti szokásos, rideg viszonyt. Ha Mikszáth Horpácson tartózkodott, naponta együtt voltak és az okos észjárású zsidó bérlőjével órákhossziglan elbeszélgetett gazdasági és egyéb dolgokról. A jóviszony annyira fokozódott, hogy midőn Csillag Soma felesége egy fiugyermeknek adott életet, maga ajánlkozott "komának" és a gyermeket ezüst evőkészlettel ajándékozta meg. A gyermek születésétől fogva "koma" és "komámasszony" megszólítás járta, szóban és írásban".

Ennek a kapcsolatnak emélke az alábbi levél, amelyet ugyanitt tett közzé Groszmann Frigyes:⁵⁵

Kedves Komám! Minthogy az én embereim meglehetősen értelmetlenek, sziveskedjék kérem a kocsisomat utasítani, hogy hétfőn délután 3 órakor /vagyis június 22-én/ várjon Váczott az indóház előtt - és addig várjon míg nem jövök és míg nem intézkedem, ha egy hónapig kell is ott várnia. Az ő kötelessége az engedelmeskedés. A többi nem az ő dolga. A ló és az ő élelmezése az én számlámra megy, ezt be lehet onnan küldeni, azt nekem kell fizetni, de neki várni kell akár december 31-ig. Azon túl elmehet, de a lovat és kocsit még azon túl is hagyja ott, ha én ellenkező parancsot nem adtam.

Ilyen önféjű ember mellett úgy látom be kell szüntetnem a lótartást, mert ezer forintért, amennyibe a lótartásom kerül, még az a kis kényelem sincs meg, hogy egyszer-kétszer évente, mikor ki akarok oda rándulni, kocsim legyen.

Igen kérem kedves Komámat, utasítsa erre és legyen is gondja rá, hogy elinduljon.

A feleségem ugyanakkor jön, de ő Dejtárnak jön és ha lehet, tartson készen hétfőre két lovat, hogy este 8 órára érte küldhessünk, mert az enyémeik fáradtak lesznek.

Szívélyes üdvözléssel, komámasszonyomat tisztelve maradtam a viszontlátásig híve:

Mikszáth Kálmán.

[1908. június]⁵⁶

A levél lelőhelye: Mult és Jövő. XVI. 1926. 420-421.
Eredetije lappang.

16.

MK LEVEL EGY ISMERETLENHEZ

Igen tisztelt Barátom!

A fecske röptiben⁵⁷ említett vacsorára feleségem szerda /Május 5/ este nyolcz óráját tűzte ki. Elmaradás még fizikai akadályokkal se menthető. Vis major nincs. Fekete kabát nem kell csak azon esetben ha szürke nincs. Csak Nagy Ferencz⁵⁸ és Kuncz Jenő⁵⁹ lesznek itt. Szóval pusztán a te híveid, melyek közül

a legragaszkodóbb

Mikszáth Kálmán

[1909. május első napjai]⁶⁰

Mikszáth szép kézírást utánzó betűkkel nyomtatott, 6,4x10,4 cm nagyságu névjegyének versoján, fekete tintával.
Eredetije dr. Cenner Mihály /Budapest/ tulajdonában.

17.

MIKSZÁTH KÁLMÁNEK LEVELE GAJDÁCS PÁLHOZ

K e d v e s Barátom!

Megörültem soraidnak és várlak. Az ideérkezés egyszerű.

Pestről valamivel 6 óra előtt indul a vonat Bécsbe -- arról Vácon jegyet vesztek a nógrádi vasutra /mely nyomban indul/ Nagy-Oroszi állomásra.

Nagy Orosziban 9 óra előtt lesztek, ott vár már a kocsim s hét perc alatt beszállít a "szalonnasütő" helyre.⁶¹

Levelezőlapon értesíts, mely napon jössz.

Szeretettel várnak

Mikszáthék

Itt 20-dn isteni tisztelet lesz /lutheranus/.⁶² Nagyon szeretném, ha már itt volnátok.

Horpács, aug 15. 1909.

Lelőhelye: Békésmegyei Függetlenség. 1909. aug. 29. 4. Közzétette dr. Rell Lajos. L. hozzá a következő levél bevezető szövegét.

18.

MK LEVELE DR. RELL LAJOSHOZ

Rell Lajos /1874. okt. 14. - 1952. ápr. 3./ művelődéstörténész Zomboron, Nógrád megyében született, és Szekszárdon hunyt el. Mint középiskolai tanár a békéscsabai ev. gimnáziumban működött, majd az intézet igazgatója lett. Közművelődési, politikai munkásságában sokoldalúnak mutatkozott: a békéscsabai Múzeum Egyesületnek titkára volt, utóbb vezetője, a Békés-megyei Függetlenségnek szerkesztője. Szoros barátság fűzte Gajdács Pálhoz.⁶³

Rell jelesen szerkesztett lapjában egy-két Mikszáthra vonatkozó értékes cikket is megjelentetett. Közli az írónak Gajdács Pálhoz intézett, de ma már fel nem lelhető levele⁶⁴ és egy újságírónak adott nyilatkozata alapján a jubileumi facsemetékről szóló mikszáthi óhajt. Fontos írás, mert a korai időpontot s Gajdács baráti közelségét tekintve, a firssiben rögzített tartalmat a legteljesebb és leg-hitelesebb változatnak minősíthetjük.⁶⁵ Épp ezért nem lesz érdektelen egy részletét idéznünk:

MIKSZÁTH KÁLMÁN JUBILEUMA ÉS GAJDÁCS PÁL

.....

A jubileumra való készülődés alkalmával a mi hirneves poétánk, Gajdács Pál is fölkereste régi barátját, ki érdekes feleletet küldött Gajdácsnak és érdekesen nyilatkozott egy ujságíró előtt is, ki jubileumára vonatkozólag több kérdést intézett hozzája. Mikszáth nyilatkozatának legérdekesebb része a következő: "Több oldalról és vidékről kérdést intéztek olvasóim részint egyenesen hozzám, részint közel-állóimhoz, hogy milyen ajándékkal lephetnének meg. Egyik barátomnak, Gajdács Pálnak, az imént irtam meg ily kérdésére, hogy annak örülnék legjobban, ha egy-egy vidéki városból, ahol ebben a szándékban élnek, egy vagy két facsemetét küldenének falusi kertembe, hogy én azokat ott az ország mappája szerint elhelyezve, fölneveljem. s mikor már hanyatló éveimben nem fogok többé mesélni tudni a közönségnek, akkor se szakadjunk el: a fák árnyékában csoszogva, lombjaik susogásában mintegy a közönség meséljen nekem"...

Szép költői gondolat, melyet valószínűleg valóra fog váltani a magyar közönségnek Mikszáth iránt érzett hódolata és szeretete.⁶⁶

Még jelentősebb Rellnek az a közleménye, melyben megmenti Mikszáthnak egy Gajdács Pálhoz irt, Horpácsra invitáló levelét. Keretes cikket ír. A bevezető részben megújítja a jubileumi facsemetékről elhangzott Mikszáth-kivánságot, a végső sorokban pedig bejelenti, hogy "Gajdács Pál, a mi mélyen tisztelt munkatársunk szíves volt megírni számunkra a horpácsi látogatást."⁶⁷

Gajdács "Egy nap Horpácson" címmel írta meg élményeit. Elevenen beszéli el a látogatás minden mozzanatát, színesen részletező rajzot ad a házigazda Mikszáthról, szeme fennakad minden apróságon, szinte leltárszerűen veszi számba a horpácsi "kastély" berendezését.⁶⁸ A két barát beszélgetése során eshetett szó Rell Lajosnak Mikszáth személyével

foglalkozó cikkeiről. E lapszámokat kérhette Gajdács útján az író, s küldhette azokat Rell Lajos Horpácsra. Ezért a köszönő levél:

Igen tisztelt tanár ur!

Nagy köszönettel vettem a lapokat s nemcsak azokat tettem el kedves emlékeim gyanánt, hanem az ön [a hízelgő szó erősen áthuzva] szeretetreméltó levelét is.

Bizony minket nőgrádiakat is szétszórt az élet, hanem én vissza igyekeztem - az öreg napokra.

Hasonlót kívánok önnek is

igaz hive

Horpács 10 sept 1909.

Mikszáth Kálmán

[Címzés:]

Tekintetes

Dr Rell Lajos

főgymnáziumi tanár urnak

Békés-Csaba

[A postabélyegzőn:]

NÓGRADVM 909 SEP 10 d.e. POSTA ÜGYN - BÉKÉSCSABA 909

SEP 12 N 6

A levél Rell Lajos mérnök tulajdonában van.

19.

ALEXANDER BERNÁT SÜRGÖNYE MK-HOZ

Alexander Bernátnak nem volt személyes kapcsolata Mikszáth-tal.⁶⁹ Mint írói irodalmunk nagy művészeinek tartotta, aki "nem tógában jelentkezett nemzete előtt, hanem munkás-zubbonyban, a mindennapi munkában, ebbe vitte bele a művészetet. Költészete a műhelyben, a szántóföldön, az utcán

fogant meg". A magyar irodalom és a magyar közönség össze-
olvasztására Petőfi, Jókai és Mikszáth többet tett, mint
talán a többi író együttvéve.⁷⁰ Ez a magas szinten értéke-
lő hang érződik ki Alexandernek a Mikszáth-jubileum alkal-
mából küldött sürgönyéből is:

Mikszáth Kálmán
Fővárosi Vigadó Budapest

*A szeretet és a hódolat kifejezését küldi a nagy ünne-
pen bámulója hiva tisztelője*

Alexander Bernát

[1910] Május 16.

Lelőhelye az MTA Kézirattára. Jelzet Ms 37/62.

20.

MK LEVELE EGY ISMERETLEN SZERKESZTŐHÖZ

*Csak holnap tudok tárcát adni. Elkéstem a Vasárn. Ujs.
cikkeivel.*

Holnap /csütörtökön/ félhétkor.

Névjegy; rajta kruziv betűkkel: Mikszáth Kálmán. A szöveg
a névvel ellátott oldalon.

Kellér Dezső ajándékából Scheiber Sándor tulajdonában.

FÜGGELÉK

Mikszáth Kálmán 1904 novemberében vásárolta horpácsi birto-
kát. 1906 tavaszán új "kastély"-t építtetett rá. Miklós Ró-
bert szerint az építkezés olyan tetemes költséget emésztett
fel, hogy a ház belső berendezésére már nem került sor.⁷¹
Valószínűnek tartjuk, hogy Mikszáth ebben a terhes anyagi
helyzetben adta bérbe birtoka egy részét. E mozdulattal

nyilván az volt a célja, hogy az új otthon legalább részben új berendezési tárgyakhoz jusson. A berendezés nem közönséges jellegére Gajdács Pál leírásából következtethetünk.⁷²

A szerződés szövege Mikszáth kézírásával, s minden bizonnyal az ő fogalmazásában készült.

Haszonbéri szerződés

Alólirottak egy részről Mikszáth Kálmán horpácsi lakos mint földtulajdonos, másrészről Pöstyényi János, Macska Anzelm, Macska József és Szorcsik Pál szinte horpácsi lakosok a következő szerződésre léptünk.

Alul nevezettek bérbe vesszük hat egymás után következő évre Mikszáth Kálmántól a Hosszak és a Völgy vége dűlőben fekvő mintegy ötvenhét holdra terjedő földjét és rétjét egyetemleges fizetési kötelezettséggel, olyan föltételekkel, hogy az első 1907. évi október 1-jétől 1908 októberig terjedő első évre fizetünk minden hold után 24 /az az huszonnégy/ koronát, a további öt évre pedig évenként minden egyes hold után 26 /az az huszonhat/ koronát, mégpedig a jövő évi júniustól kezdődőleg minden június 1-jén a felét s minden november elsején a haszonbér másik felét.

Ezzel kapcsolatosan kötelezzük megunkat a földet jól trágyázni.

Mikszáth Kálmán más részről kötelezi magát, hogy őket e birtoklásukban nem háborgatja hat évig s ha birtokát eladná is, csak e haszonbérleti kötelezettséggel teheti. Érvényét ezen szerződés csak abban az egy esetben veszti, ha Mikszáth Kálmán az itt jelzett birtoktestre vonatkozó, a folyó évi szeptember 14-iki Horpácson tartott árverésakor szerzett tulajdonjoga a felsőség által jóvá nem hagyatik, mely esetben a bérlet csak egy évre terjed.

Kelt Horpáczon 1907. Sept. 15-én.

Előttünk mint tanuk

Nagy Lajos

Berecz János

Pöstyényi János

Macska Anzelm

Macska József

Szorcsik Pál

mint bérlők

Mikszáth Kálmán

mint tulajdonos

A szerződés eredetije dr. Surányi Szorcsik János ügyvéd tulajdonában van Budapesten.

II.

Mikszáth Kálmán és Marczali Henrik barátságáról az utóbbi megemlékezik önéletrajzában. 1882-ben ismerkedtek meg. "Annyira belső barátságban éltünk, hogy többször felszólított, írjunk együtt magyar történetet. Én adjam a tudományos értéket, ő meg az irodalmi. Meg is írta, hogy én csupa beafsteaket tálalok fel, ahhoz champagner is kell. Bizonyára hiba volt tőlem, hogy ezt az érdekes tervet meg nem valósítottuk... Különös szerencsémnek tartom, hogy én vittem neki diszdoktorrá megválasztásának hírét. Megölelt és azt mondta: boldogságomhoz csak ez hiányzott. Két hónappal később eltemettük."⁷³

Mikszáthnak egy levele ismeretes Marczalinéhoz, továbbá egy bejegyzés emlékkönyvébe.⁷⁴

Marczali Póli - a tudós fiatalabb leánya - most azt írja, hogy egy apjához szóló Mikszáth-levelet is talált. Erről korrespondenciánk során nem tett említést. Közli azonban nővére emlékkönyvébe írt sorait:⁷⁵

"Az én kedvenc virágom az akác. Uton-utfélen drasztja édes illatát, mégis olyan magasan nyílik, hogy nehéz leszakítani."

J E G Y Z E T E K

- ¹ Az országos Széchényi Könyvtár kiadványai LXIV. Budapest, 1969.
- ² Pikay István: Mikszáth Kálmán különös levelei. Népszava: Szép Szó. 1970. aug. 8. 6; aug. 15. 8. Vö. még Pikay István: Ismeretlen dokumentumok Mikszáth Kálmán válságos esztendőiből. It. 1971. 378. -- Zsoldos Jenő: Felderítetlen fehér folt. Népszava: Szép Szó. 1971. febr. 27. 10.
- ³ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1891. /A továbbiakban Szinnyei./ II. 932-933; Méreiné Juhász Margit jegyzete: Krk. 24:241; Rell Lajos mérnök szíves szóbeli közlése.
- ⁴ Külföldi levelek a szerkesztőhöz. Mulattató. A Magyar Néplap társlapja. 1874. 137-139, 141-142. 145-147.
- ⁵ Zsoldos Jenő: Rengei Mylander. Új Élet. 1972. júl. 1.
- ⁶ Hölgyek Lapja 1879. 377. /33-39. sz./.
- ⁷ Dr. Makai Endre egyetemi tanár, matematikusnak ezuton köszönjük meg készséges felvilágosítását, és hogy a birtokában levő lapkivágásokat rendelkezésünkre bocsátotta.
- ⁸ Dr. Makai Endre: Herczel Manó és kora. Archivum Chirurgicum. Bp. 1948. I. kötet. 4. sz. 8. -- Makai professzor /1884-1972/ szóbeli közlése szerint édesanyja nézte át a "Tót atyafiak" és "A jó palócok" korrekturáját.
- ⁹ Krk. 25:5/183.
- ¹⁰ Kiss József 1882. elején utazott Itáliába. Vö. Kiss József levele Polgár Jozefához 1882. március 10-i dátummal Nápolyból. Közli: Scheiber Sándor - Zsoldos Jenő: Ő mért oly későn. Levelek Kiss József életrajzához. Budapest, 1972. 84.
- ¹¹ Vö. MK levele Márki Sándorhoz 1882. január 27-i dátummal. Jelen cikk 6. sz.
- ¹² Az időpont meghatározása azonnal megtörténik Kiss József soraival: március 15.

- 13 A levél keletkezési idejének meghatározásában a Márki Sándorhoz intézett Mikszáth-levél /6. sz./ és Kiss József sorai vannak segítségünkre. A költő 1882-ben járt Itáliában /vö. 10. jegyzet/ s ha március közepére már visszatérését tervezte, az év legelején kellett elindulnia. Az 1881-es év vége azért nem valószínű, mert akkor jelent meg verseskönyve /Mikszáth a Pesti Hírlapban december 13-án elismerő kritikát írt róla: Krk. 62:123-6, 276-8./, ami bizonyára Budapesthez kötötte. Mikszáth január 27-én kelt levelében már le is mondja az utazást - a Peteleihez intézett sorok tehát január első napjaiban íródtak.
- 14 1882-és 1886 között /ekkor jelent meg a következő jegyzetben szereplő K. [= Kolozsvári] Közlöny/ két Petelei - írást közölt a Vasárnapi Ujság: A nagyanyó reménysége. 1882. június 18. /390./ és A Nemes Biri haragja. 1882. szeptember 17. /598./ Jelen levélben az első, a június 18-án megjelent rajzról van szó. Ezt az 5. sz. levél utalásai valószínűsítik.
- 15 "K. Közlöny" = Kolozsvári Közlöny. Az erdélyrészi Szabadelvű Párt lapja. Szerkesztője Békésy Károly volt. Petelei István segédszerkesztőként a Tárca-rovatot vezette. Szunyog álnéven, illetve P.I. vagy T. szignóval, olykor teljes névalírással közölte cikkeit. /Vö. Gyulyás Pál: Magyar írói álnév lexikon. Bp. 1956. 612./ Petelei feltehetően valamelyik írására hívta fel Mikszáth figyelmét. 1882. június 18. előtt négy írása jelent meg a lapban: Séta: április 9-én /92./, Tekintély: április 16-án /114./, A temetőről: május 18-án /222./; Falusi temetés. június 15-én /308./ - mind a négy Szunyog álnévvel.
- 16 A levél keletkezésének időpontját Petelei írásának Vasárnapi Ujság-beli megjelenése határozza meg. Vö. 14. sz. jegyzettel.
- 17 Mikszáth keltezett levelei között 1884-ig található ilyen fejlécű papírra írott. Ez a levél tehát nem íródhatott 1884 után.
- 18 Vö. 14. sz. jegyzettel. A levél Ujévre utaló szavai valószínűsítik, hogy az az év vége felé került papírra, vagyis a szeptember 17-én megjelent Petelei-írásról esik szó benne.
- 19 Mikszáth 1882. decemberében hét tárcát, illetve cikket írt /Krk. 67:5-18, 255-260./ és számos parlamenti karcot. /Krk. 65./

- 20 1883-ban jelent meg Mikszáth két ifjusági regénye: Jókai Mór vagy a komáromi fiú, ki a világot hódította meg. - Herceg Eszterházy Miklós további kalandjai. /Vö. Rubinyi Mózes: M.K. élete és művei. Bp. 1918./ Ezeket a könyveket írhatta 1882-ben.
- 21 Az 1882. szeptember-októberi keltezésű a szeptemberben megjelent Petelei-írás, az év végére való utalás, M.K. közlése napi munkájáról és a levélpapír fejlécének szövege együtt valószínűsíti.
- 22 A lap e száma az Országos Széchényi Könyvtárban nem található meg. Ezuton mondunk köszönetet Mózes Julia könyvtárosnak, a marosvásárhelyi Biblioteca municipale munkatársának, hogy a cikk másolatát elküldte nekünk.
- 22/a L. róla most Kemény G. Gábor, Kortárs. XVII. 1973. 1668-1674.
- 23 Nem tudjuk, hogy a "felolvasandó dolgot" Mikszáth végül valóban elküldte-e.
- 24 Egyelőre nem került elő a levél, melyben a cím szerepel.
- 25 Pesti Hírlap. 1886. ápr. 30. 1.
- 26 Krk. 25:13; jegyzetek: 187-188.
- 27 Méreiné Juhász Margit ezt a mondatot minden alap nélkül Szemere leveléhez fűzött Mikszáth-jegyzetté alakítja át: "Élőkről baj nélkül írni nehéz" /Krk.25:188./.
- 28 Vö. Scheiber Sándor: Mikszáth novella-forrásaihoz. Fil. Közl. 1966. 188-189.
- 29 Ügyvéd, hírlapíró, lapszerkesztő. 1868 és 1889 között a Szegedi Híradót szerkesztette /Szinnyei, IX. 754-756./.
- 30 Krk. 25:57; MK Hátrahagyott munkái I. 160.
- 31 Foglalkoztatta a kérdés. Munkája jelent meg 1887-ben "A hadegészségügy reformja" címmel /Révai Nagy Lex. VII. 190/.
- 32 Szinnyei, II. 314-315.
- 33 Kristóf Károly: Világhírű emberek kézírása. Színházi Élet 1929. 4. sz. 6.
- 34 Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. IV. Budapest, 1940. 870.
- 35 Király István: Mikszáth Kálmán. Bp. 1952. 102.

- 36 Lásd Mikszáth és Darányi viszonyához Mikszáth levelét 1896. május 29-ről. /Scheiber - Zsoldos: Kiadatlan Mikszáth-levelek az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp. 1969. 35-36./
- 37 Fogaras és Vidéke. 1896. jun. 14. 3.
- 38 Éder Zoltán: Babits a katedrán. Bp. 1966. 55-56.
- 39 Fogaras és Vidéke. 1896. ápr. 26. 3.
- 40 Képviselői beszámoló. U.o. 1896. máj. 10. Melléklet 3. Lásd még máj. 17, 24.
- 41 Fogaras és Vidéke. 1896. jun. 14. 3.
- 42 A fogarasi m. kir. áll. főgimnázium Értesítője az 1898-99. iskolai évről. Közli Nemes Imre igazgató-tanár. Fogaras, 1899. 4.
- 43 Lásd az illető iskola Értesítőjét.
- 44 Krk. 25:85-86.
- 45 U.o. 86.
- 46 Országos Hírlap. 1899. jan. 26. 1.
- 47 Méreiné Juhász Margit jegyzete: Krk. 25:219.
- 48 Szinnyei, I. 819. -- Gulyás Pál: Magyar írók... II. 1024-1025. -- Bendtner József Emlékfüzet. Bp. 1905.
- 49 Mikszáth hibásan írja a nevet.
- 50 A levél keletkezésének időpontját a tartalom határozza meg. A Különös házasság első kötetkiadásáról van szó benne. Bisztray Gyula jegyzetei szerint a Különös házasság megjelenését a Pesti Hírlap 1901. október 12-én jelentette be /Krk. 14:241-2./ . Ha figyelembe vesszük, hogy Mikszáth már a "második kötet kinyomatott ívei"-ről ír, tehát a nyomdai munkálatok már előrehaladott stádiumban voltak, sem korábban, sem sokkal később, mint egy-két hónappal október 12-e előtt a levél nem íródhatott. Így valószínű, hogy Mikszáth 1901. augusztusának második vagy szeptemberének első felében írta a levelet.
- 51 Ady Endrétől kapott csókot Kabos Ilonka. Színházi Élet. 1929. 49. sz. 52-53. -- Lásd ehhez: Vezér Erzsébet: Ady levelei Kabos Edéhez és Kabos Ilonkához. ItK. 1966. 623; Scheiber Sándor: Ady-dokumentumok. Alföld. 1968. 67.

- 52 Krk. 25:213.
- 53 Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései. Bp. 1957. 377. -- Méreiné Juhász Margit írása a Beszélő tájak c. kötetben. Szerk.: Hatvany Lajos. Bp. 1963. 242.
- 54 A Csillag Somára vonatkozó adatokat fiának, Csillag Lajosnak /Budapest/ köszönjük.
- 55 Groszmann Frigyes: Találkozásom Mikszáth Kálmánnal. Mult és Jövő. XVI. 1926. 420-421.
- 56 A levél a lehetséges esztendő /1904-1910/ közül 1908-ban íródott, mert ebben az évben esett hétfőre június 22-e.
- 57 Nagy Ferenc jogtudós /1852-1928/. 1890-ben a budapesti egyetem kereskedelmi és váltójogi tanszékére nevezték ki. Akadémiai tag volt. 1900-ban államtitkár, többször képviselő. 1918-ban a Károlyi-kormány közéleti minisztere. /Révai Lexikon XIV. 178. XX. 680./ Baumgarten Nándor mondotta Nagy Ferenc-émlékbeszédében /Budapest, 1929./: "Mikor Tisza István pártjához csatlakozott /t.i. Nagy Ferenc/ és 1914 /sic: helyesen: 1904/ újkor mint hivatalos szónok üdvözlí a pártvezért, Mikszáth Kálmán íy emlékezik meg róla: A tömegből egy fejfel kimagaslík a párt mai fészónoka, ki egyikét tartotta a legszebb beszédeknek, melyeket érdemes volna a tankönyvekbe bevenni, mint Sheridanét vagy Mirabeau-ét."
"A fecske röptiben" Az ízes kifejezést MK elbeszélésben is felhasználta. 1910-es, A rekeszek c. novellájában írja: "... rendesen tanuja voltam a fentidézett párbeszédnek, mely mindég ilyen fecskeröptében pergett le és sohasem lett színesebb, se bővebb." MK Válogatott művei. Elbeszélések 1900-1910. Bp., 1955. III. 449.
- 58 Kuncz Jenő nevénél két személy jöhet számításba:
1. Kuncz Jenő /1844-1926/. Jogász, szociológus, akadémiai levelező tag. 1871 és 1895 között Budapesten ügyvéd. /Magyar Életrajzi Lexikon I. Bp. 1967. 1031./
2. Kuncz Jenő /1864 - ?/. Jogász, vármegyei főjegyző, később a Kispán. A győri Kisfaludi Irodalmi Kör főtítkára, aki 1910-ben a Kör nevében levélben köszöntötte a jubiláló író /Krk. 26:79./. Utóbb elnök. A Győri Hírlap főszerkesztője. Életrajzát lásd az Emlékkönyv Kuncz Jenő tvenedik születésnapjára /Győr, 1934./ c. kötetben /1-9./.
- 59 A levélnek abban az évben kellett keletkeznie, amikor május 5-e szerdára esett. Mikszáth, mint a szövegből ki-

derül, vacsoravedéget hív, anyagi helyzete tehát már rendeződött, így csak az 1897-es és az 1909-es év jöhet számításba. A kérdést az írásképp dönti el: a kései Mikszáth kézírásával van dolgunk, a levél tehát 1909-ben keletkezett. A közelebbi meghatározás a szövegből adódik.

- 60 Mikszáth Kálmán furcsállotta, hogy Gajdács Pál egykori horpácsi látogatásakor a birtok legregényesebb helyéről is csak így nyilatkozott: "Jó szalonnasütő hely." /Méreiné Juhász Margit jegyzete: Krk. 26:209./. Innen az idézőjeles célzás Horpács helyett.
- 61 Ir róla Gajdács Pál Egy nap Horpácson, Látogatás Mikszáth Kálmánnál c. tárcacikkében /Békésmegyei Függetlenség. 1909. szept. 5. 3./
- 62 Szinnyei, XI. 749-753. és Rell Lajos mérnök szíves tájékoztató közlése.
- 63 Gajdács Pál kézirati hagyatéka 1945-ben elpusztult. /Méreiné Juhász Margit jegyzete: Krk. 24:241./.
- 64 Vö. Krk. 26:209. jegyzet adata: 1914-ből; Mikszáth Kálmánné Visszaemlékezései. Bp. 1922. 211.
- 65 Békésmegyei Függetlenség. 1909. júl. 11. 2.
- 66 U.o. 1909. aug. 29. 4.
- 67 U.o. 1909. szept. 5. 1.
- 68 Szemere Samu professzor szíves szóbeli közlése.
- 69 Alexander Bernát: Nagy emberek. Sajtó alá rendezte Szemere Samu. Bp. 1938. 249, 250; A művészet. Válogatott tanulmányok. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Szemere Samu. Bp. 1969. 406-409.
- 70 Miklós Róbert: Mikszáth Kálmán horpácsi fundusa. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1960-61. 79.
- 71 Lásd a 33. sz. jegyzetet.
- 72 Marczali Henrik: Emlékeim. Nyugat. XXII. II. kötet. 1929. 719-720.
- 73 Krk. 25:73, 214.
- 74 Marczali Póli: Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről. München, 1973. 59. /Auróra Kiskönyvek. 4./

T A R T A L O M

<i>Csukás István:</i>	Vajansky műveinek magyar világa	3
<i>Vörös László:</i>	A tükrözés kategóriája Marx filozófiájában	71
<i>Sipka Sándor:</i>	Beőthy Zsolt irodalomtörténeti tankönyve a középiskolai oktatásban	92
<i>Baranyai Zsolt:</i>	Naturalista szemlélet és szecessziós kompozíció	137
<i>Szigeti Lajos:</i>	József Attila Kosztolányi- bírálatának lírai fedezete	161
<i>Scheiber S. - Zsoldos J. - Katona J.F.:</i>	Mikszáth Kálmán levelezéséből . . .	185

B 78503

F.k. : Dr. Csukás István tanszékvezető egyetemi tanár

Készült a JATE Soksorozító Üzemében, Szeged

Engedélyszám : 508/76.

Méret : B/5.

Példányszám : 500.

F.v. : Lengyel Gábor